

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

Інститут філології

На правах рукопису

Діденко Наталія Миколаївна

УДК 811.161.2'366.58"16"

**ВАРІАНТНІСТЬ ДІЄСЛІВНОЇ ПАРАДИГМИ
У СТАРОУКРАЇНСЬКИХ ПАМ'ЯТКАХ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ
XVII СТОЛІТТЯ**

10.02.01 – українська мова

**Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук**

**Науковий керівник –
Стрельчук Галина Петрівна,
кандидат філологічних наук,
доцент**

Київ – 2013

З М І С Т

ВСТУП	5
Розділ 1. ВАРІАНТНІСТЬ У ГРАМАТИЧНІЙ СТРУКТУРІ МОВИ	12
1.1. Лінгвістичні дослідження варіантності в сучасному мовознавстві	12
1.2. Варіантність як історичне явище	19
1.3. Основні критерії визначення морфологічної варіантності	22
1.4. Інтерпретація питань мовних норм і їх варіантів	25
1.4.1. Розгляд норм та їх варіантів на рівні мовних одиниць	27
1.4.2. Норми та їх варіанти на рівні тексту	30
1.5. Закономірності організації різновидів (стилів) мови в межах мови як системи систем	34
1.6. Функціонування граматично продуктивного варіанта в сучасній літературній мові	38
1.7. Принципи і завдання кодифікації літературної мови	41
1.8. Висновки до розділу 1	47
Розділ 2. ВАРІАНТНІСТЬ ОСОБОВИХ ФОРМ ТЕПЕРІШНЬОГО І ПРОСТОГО МАЙБУТНЬОГО ЧАСУ ФІНІТИВНИХ ДІЄСЛІВ ЯК ПРОЦЕС СТАНОВЛЕННЯ ЇХ НОРМАТИВНОСТІ	51
2.1. Варіантні форми тематичних і атематичних дієслів першої особи однини теперішнього і простого майбутнього часу	52
2.2. Особливості варіювання тематичних і атематичних дієслів другої особи однини теперішнього і простого майбутнього часу	65
2.3. Варіантність форм тематичних і атематичних дієслів третьої особи однини теперішнього і простого майбутнього часу	71
2.4. Особливості варіантної реалізації тематичних і атематичних дієслів першої особи множини теперішнього і простого	82

майбутнього часу	
2.5. Функціонування тематичних і атематичних дієслів другої особи множини теперішнього і простого майбутнього часу	89
2.6. Варіантні форми тематичних і атематичних дієслів третьої особи множини і двоїни теперішнього та простого майбутнього часу ...	92
2.7. Висновки до розділу 2	97
Розділ 3. ВАРІАНТНІСТЬ АНАЛІТИЧНИХ І СИНТЕТИЧНИХ ФОРМ МАЙБУТНЬОГО ЧАСУ НЕДОКОНАНОГО ВИДУ, ЇХ РОЗВИТОК І ФУНКЦІОНУВАННЯ	100
3.1. Аналітизм і синтетизм системи форм майбутнього часу	100
3.2. Реалізація варіантних аналітичних форм в інфінітивних сполуках із допоміжними дієсловами <i>яти, имати, имѣти</i>	102
3.3. Витворення синтетичних форм майбутнього часу	111
3.4. Варіантність конструкцій із допоміжними дієсловами <i>начати, хотѣти, могли</i>	113
3.4.1. Сполучення інфінітива з допоміжним дієсловом <i>начати/почати</i>	113
3.4.2. Сполучення інфінітива з дієсловом <i>хотѣти</i>	115
3.4.3. Сполучення інфінітива з дієсловом <i>могли</i>	120
3.5. Варіантність аналітичних форм із допоміжним дієсловом <i>быти</i> : у сполученні з інфінітивом (<i>futurum primum</i>), у сполученні з дієсловами минулого часу (<i>futurum exactum</i>)	124
3.6. Висновки до розділу 3	136
Розділ 4. ВАРІАНТНІ ПАРАДИГМАТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМ МИНУЛОГО ЧАСУ	138

4.1. Сигматичні форми аориста з єдиною системою флексій	138
4.1.1. Варіантні особові форми сигматичного аориста в однині	139
4.1.2. Особові форми сигматичного аориста у множині і двоїні	141
4.2. Варіантні особові форми імперфекта в однині та множині	143
4.3. Варіантні перфектні форми в однині та множині	147
4.4. Лексикалізовані варіантні форми перфекта у староукраїнських пам'ятках і говіркових виявах сучасної української мови	154
4.5. Варіантні синтетичні форми дієслова минулого часу	163
4.6. Варіантні відношення особових форм давноминулого часу	172
4.7. Висновки до розділу 4	178
Висновки	181
Список використаної літератури	187
Список назв використаних джерел та їх умовних скорочень	228

ВСТУП

У ХХ ст. загальнотеоретичні проблеми варіантності перебували в центрі уваги зарубіжних лінгвістів, серед яких найбільш відомі праці Б. Гавранека, А. Єдлічки, Л.-Т. Єльмслева, Е. Косеріу, В. Матезіуса, Е. Сепіра, В. Скалічки, Ф. де Соссюра, Р. Якобсона та ін. У другій половині ХХ ст. на матеріалі російської, англійської, німецької та деяких інших мов питання тотожності і відмінностей слова ґрунтовно висвітлювалися в багатьох дослідженнях російських мовознавців – О. Ахманової, В. Виноградова, К. Горбачевича, О. Горшкова, Л. Граудіної, Г. Івлєва, О. Пешковського, Р. Рогожнікової, О. Смирницького, В. Солнцева, Ф. Філіна та ін.

В останні десятиліття про посилений інтерес до теми морфологічної варіантності свідчать праці українських мовознавців Л. Гнатюк, Т. Коць, Н. Місяк, В. Семиряк, А. Соломахіна, Г. Стрельчук, І. Черкез, Л. Шевченко, В. Юносової та ін.

Окремі аспекти словозміни як вияву варіантності форм дієслова сучасної української літературної мови проаналізували Н. Баракатова, І. Вихованець, К. Городенська, О. Даскалюк, А. Загнітко, Н. Іваницька, М. Карп'юк, І. Козленко, О. Крижанівська, Ю. Мельник, А. Мойсієнко, С. Нередкова, І. Піддубська та ін. Системний аналіз граматичних категорій дієслова російської та української мов здійснили Г. Басова, О. Качура, О. Кіхно, Н. Озерова, О. Снитко; окремі форми дієслова російської мови проаналізували Ф. Бацевич, А. Бондарко, категорію фазовості і вид – О. Титаренко, форми минулого часу сучасних української та польської мов – М. Лесюк.

В історії української мови дієслівні часові форми стали предметом спеціальних досліджень С. Бевзенка, В. Бесєдіної-Невзорової, Т. Бичкової, Л. Булаховського, В. Вітковського, В. Дем'янчука, І. Керницького, Г. Лисої, Л. Марчило, М. Мозера, Г. Наєнко, Ф. Непийводи, Г. Півторака, Н. Примушко, В. Русанівського, С. Самійленка, Г. Стрельчук, С. Федак, Ю. Шевельова, М. Юрковського та ін.; в історії української та білоруської мов – П. Бузука,

Л. Гумецької; в історії української та російської мов – І. Соколової, в історії російської мови – Є. Етерлея, В. Жульєвої, П. Кузнецова, Е. Мустафіної, П. Петрухіна, Б. Успенського, Т. Фроянної, Г. Хабургаєва, В. Чернова, М. Шевельової, А. Яковлєва та ін.

Особливості функціонування діалектних дієслівних форм докладно висвітлені у працях Е. Борщ, В. Ващенко, Й. Дзендзелівського, Ф. Жилка, Я. Закревської, Б. Кобилянського, М. Лєсюка, П. Лисенка, Н. Марчук, І. Матвіяса, О. Маштабея, Н. Михайлової, А. Могили, Т. Назарової, С. Самійленка та ін.

Дослідження історичного аспекту часових дієслівних форм презентоване значним доробком науковців, проте дієслівна варіантність першої половини XVII ст. не стала об'єктом окремого наукового аналізу. Ця частина століття згідно з різними періодизаціями, входить до значного хронологічного зрізу. Так, за Ю. Шевельовим, до четвертого середньоукраїнського періоду (середина XVI – початок XVIII ст.); за колективом авторів академічного видання «Історія української мови. Вступ. Фонетика» до третього новослов'янського періоду (XIV–XX ст.). Дослідження всього періоду могло б привести до часткових узагальнень і часткових висновків. **Актуальність теми** зумовлена необхідністю докладного вивчення варіантності дієслівної парадигми у джерелах саме першої половини XVII ст., повнішого відтворення історії функціонування та розвитку дієслова з урахуванням жанрових особливостей пам'яток, виявлення кількісного співвідношення в них народнорозмовних і книжних елементів, що дозволить простежити тенденцію до поширення форм, які стали нормативними, а також тих, що відійшли до реліктової сфери.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційного дослідження пов'язана з науковою проблематикою кафедри історії та стилістики української мови Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка і плановими науковими темами: № 06 Бф 044-01 «Розвиток і взаємодія мов та літератур в умовах

глобалізації»; № 11 Бф 044-01 «Мови та літератури народів світу: взаємодія і самобутність».

Метою дисертаційного дослідження є реконструкція процесу розвитку дієслівної темпоральної системи, виявлення особливостей її варіантності та нормування в пам'ятках першої половини XVII ст. за жанровою і територіальною належністю.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких **завдань**:

- з'ясувати сутнісні характеристики варіантності та особливості її виявлення на рівні мовних одиниць, мови як системи систем і їх текстової реалізації в діахронії;
- окреслити основні критерії визначення морфологічної варіантності дієслова, розкрити загальні тенденції її поширення у староукраїнський період;
- зафіксувати варіантні форми в дієвідмінюванні тематичних і атематичних дієслів у порівнянні із сучасним та діалектним виявом української мови;
- обґрунтувати зв'язок між старою українською літературною мовою та новою українською літературною мовою на морфологічному рівні;
- простежити варіантні вияви морфологічної підсистеми староукраїнської мови на матеріалі синтетичного та аналітичного формотворення дієслів; визначити їх співвіднесеність;
- розглянути особливості вживання варіантних закінчень дієслова з урахуванням їх кількісних показників у мові пам'яток із різних територій України.

Об'єкт дослідження – варіантні часові форми дієслова в діловій мові староукраїнських пам'яток першої половини XVII ст., створених на різних територіях України, у порівнянні з такими самими формами в полемічних, наукових, конфесійних текстах і пам'ятках релігійного спрямування – апокрифах.

Предмет дослідження – особливості парадигматичного дієвідмінювання дієслів у пам'ятках староукраїнської мови першої половини XVII ст.

Джерельною базою дослідження стали різножанрові писемні пам'ятки першої половини XVII ст.: 1) офіційно-ділові акти *південно-західного* походження – «Акты села Одрехови»; «Акты, относящиеся къ исторіи Львовскаго Ставропигіального братства»; «Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый комиссією для разбора древнихъ актовъ»; *північного* – «Актові книги Житомирського гродського уряду 1605 р.»; «Актові книги Житомирського гродського уряду 1609 р.»; «Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року»; «Актові книги Житомирського гродського уряду 1649–1650 рр.»; «Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый комиссією для разбора древнихъ актовъ»; «Памятники, изданные Кіевскою комиссією для разбора древнихъ актовъ» (1615, 1616, 1620); «Підкоморська книга Київського воєводства 1643 р.»; «Книга Київського підкоморського суду (1584–1644)»; *південно-східного* – «Акты Бориспольскаго мѣйскаго уряда 1612–1699 гг.»; «Документи Богдана Хмельницького 1648–1657»; «Цеховые акты левобережной Малороссіи (1622–1645 г.г.)»; 2) полемічні тексти: «Вопросы и отвѣты православному зъ папезникомъ 1603 года»; «Гармонія восточной церкви съ костелом римскимъ 1608 года»; «Зачапка мудраго латынника з глупым русином» І. Вишенського; «Неизданныя сочиненія и посланія Іоанна Вишенскаго, начала XVII стол.»; «Палінодія или книга обороны» З. Копистенського (1621); «Собственноручныя записки Петра Могиля» (1628, 1629); «Пересторога» (1600–1605); 3) конфесійні тексти: «Євангеліє учительное» (1606, 1637); «Євангеліє учительное» К. Транквіліона-Ставровецького (1619); «Казанье на Успеніє» (1615); 4) апокрифи, видані І. Франком. Для порівняльного аналізу залучено наукові праці: «Грамматіка словенска» Л. Зизанія (1596); «Грамматіки славенскія правильное свнтагма» М. Смотрицького (1619); «Лексиконъ славенороський» Памви Беринди (1627); «Граматыка словенскаѧ» І. Ужевича (1643, 1645). Усього джерелами для дослідження послужили 186 пам'яток (загальною кількістю 1834 сторінки), з логічно і семантично завершених мікротекстів яких виокремлено 31 205 дієслівних форм.

У дисертації використано **методи**: описовий, на підставі якого систематизований й аналізований фактологічний матеріал; порівняльно-історичний, який передбачає аналіз темпоральної варіантності дієслова, спроектований на флексійні особливості сучасної української мови в їх діалектній розгалуженості, що забезпечує висвітлення діахронного та синхронного аспекту дослідження; лінгвогеографічний, який ілюструє поширення загальномовних для досліджуваного періоду форм, що стали нормативними, давніх, а також тих, що відійшли до говіркової сфери; методика кількісних підрахунків, що дає можливість простежити закономірності вживання книжних та живомовних компонентів морфологічної парадигми, їх залежність від жанрового спрямування пам'яток і територій їх написання. При аналізі мовного матеріалу береться до уваги і семантичний (лексичний) критерій, зокрема, наявність знаків-дистинкторів (суфіксів дієслівних основ), що служать для розрізнення класів дієслів.

Наукова новизна розвідки полягає в тому, що в ній уперше на матеріалі різножанрових пам'яток із різних територій України здійснено спробу комплексного дослідження варіантних форм дієслова як цілісної системи, спроектованої на сучасний стан української мови; проаналізовано окремі випадки варіантності дієслівних форм як у літературній мові, так і в діалектах; виявлено основні тенденції оформлення та функціонування атематичних дієслів. Уперше проілюстровано жанрову й територіальну закономірність уживання варіантних утворень дієслова, а також співвідношення аналітичних і синтетичних форм майбутнього та минулого часу.

Теоретичне значення одержаних результатів. Отримані узагальнення і висновки поглиблюють деякі положення про морфологічну варіантність, критерії її виокремлення, специфіку функціонування дієслівних форм, зокрема у староукраїнських пам'ятках першої половини XVII ст. Результати дослідження сприятимуть розв'язанню актуальних проблем української морфології, поповненню не лише знань про словозмінну систему дієслова староукраїнської мови, а й створенню загальної концепції розвитку дієслівної

словозміни та її варіантності.

Практичне значення дисертації. Результати дослідження можна застосовувати на практичних заняттях з історичної граматики української мови, при підготовці відповідних розділів підручників, навчальних посібників з історії української мови, зокрема з історичної морфології у вищих навчальних закладах.

Особистий внесок здобувача. Усі результати наукового дослідження здобуто дисертантом особисто. Результати дослідження опубліковано у фахових наукових виданнях без співавторства.

Апробація результатів дослідження. Основні положення і результати дисертаційної праці обговорено на засіданнях кафедри історії та стилістики української мови, щорічних конференціях Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, міжнародних та всеукраїнських конференціях: «Актуальні проблеми української діалектології» (2008, Львів); «Мовно-культурна комунікація в сучасному соціумі» (2008, Київ); «Класичні та сучасні мови у вимірах теоретичної та прикладної лінгвістики» (2009, Київ); Всеукраїнській науковій конференції, присвяченій 196-річчю від дня народження Тараса Шевченка (2010, Київ); «Етнічні виміри універсуму: мова, література, культура» (2010, Київ); «Пам'ятка як джерело вивчення історії мови» (2010, Львів); XI Міжнародних славістичних читаннях, присвячених пам'яті академіка Л.А. Булаховського (2011, Київ); «Теоретичні проблеми сучасної лінгвістики» (2011, Сімферополь); «Мова як світ світів: поетика і граMATика текстових структур» (2011, Київ); «Людина і соціум у контексті проблем сучасної філологічної науки» (2012, Київ); XII Міжнародних славістичних читаннях, присвячених пам'яті академіка Л.А. Булаховського (2012, Київ).

Публікації. Основні теоретичні положення та результати дослідження висвітлено в семи статтях, надрукованих у наукових фахових виданнях України.

Структура дисертації. Дослідження складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків до кожного з них, загальних висновків, списку умовних скорочень використаних джерел (186 позицій), списку використаної літератури (381 позиція). Загальний обсяг дослідження становить – 249 с., із них основний текст – 186 с. Дисертація включає 3 таблиці і 30 діаграм.

РОЗДІЛ 1

ВАРІАНТНІСТЬ У ГРАМАТИЧНІЙ СТРУКТУРІ МОВИ

1.1. Лінгвістичні дослідження варіантності в сучасному мовознавстві

Вивчення проблем варіантності було започатковане дослідженням найменшої неподільної одиниці мови – фонемі (інваріантної мовної одиниці) та алофонів (варіантів) – сукупності її реалізацій (О. Ахманова, А. Єдлічка, М. Трубецької). Згодом термін *варіант* поширився на інші рівні мови (словотвірний, граматичний, лексичний, стилістичний), а сама проблема варіантності (варіативності) виокремилася із загальної проблематики норм мови і культури мовлення в самостійну галузь лінгвістики – теорію мовної варіантності або варіалогію, варіантологію (З. Богословська, Ю. Дорофєєв, Т. Інютіна, Ю. Сложеникіна). Проблеми мовної варіантності* знаходять своє різнобічне й інтенсивне висвітлення у працях вітчизняних і зарубіжних лінгвістів, починаючи з другої половини минулого століття. Серед загальнотеоретичних проблем варіантності увагу науковців привертають, зокрема, такі питання: варіантність у системі мови, її сутність, фактори, що її зумовлюють; варіантність і норма; критерії варіантності і класифікація варіантів; варіантність і синонімія серед паралельних засобів вираження певного змісту; метамова теорії варіантності та деякі інші.

Багатоаспектністю вирізняються також і дослідження конкретних проявів варіантності на окремих рівнях мови (Н. Арутюнова, Л. Глінкіна, О. Горшков, Є. Діброва, Я. Домін, Є. Іваннікова, Л. Катлінська, Н. Лук'янова, М. Морозова, Д. Саліхова, Б. Шварцкопф та ін.). Заслужують на увагу праці українських лінгвістів, присвячені загальним питанням унормування в його відношенні до варіантності: уніфікації та кодифікації

* тут і далі розглядаємо лише проблеми внутрішньої варіантності одиниць різних рівнів у синхронії та діахронії, не торкаючись відношень «мова і зовнішній світ» [101, с. 24].

української літературної мови (В. Жайворонок, М. Жовтобрюх, А. Загнітко, Г. Мацюк, М. Пилинський, С.С. Єрмоленко, Л. Шевченко); теорії літературної норми (С.Я. Єрмоленко, А. Москаленко, М. Пилинський, М. Плющ); взаємодії української літературної мови і діалектів (С. Бевзенко, К. Герман, Й. Дзендзелівський, М. Жовтобрюх, Я. Закревська, І. Матвіяс, А. Могила, А. Муқан); генези кодифікації української мови (С. Бевзенко, Л. Коць-Григорчук, П. Лизанець, В. Німчук, М. Павлюк, М. Худаш, Ю. Шевельов та ін.).

У низці досліджень розглянуто конкретні прояви варіантності на різних рівнях української мови: фонетичному (Л. Мосенкіс, О. Ходаковська, В. Чабаненко); акцентуаційному (В. Винницький, І. Матвіяс, Р. Міджин, Н. Місник, Б. Пристай, В. Складенко, Н. Сологуб); словотвірному (П. Білоусенко, Л. Денисенко, Є. Карпіловська, Л. Кислюк, Н. Клименко, Л. Костич, І. Кузьма, І. Матвіяс, О. Рембецька, В. Семиряк, В. Чабаненко, Т. Черниш, У. Шганденко та ін.); морфологічному (Л. Гнатюк, Б. Зінкевич-Томанек, Р. Зінчук, Т. Коць, А. Лагутіна, Н. Місяк, В. Поставний, В. Семиряк, Г. Стрельчук, І. Черкез, В. Юносова та ін.); синтаксичному (Т. Беляєва, І. Вихованець, В. Войцехівська, О. Гомас, Є. Кравченко, О. Кульбабська, Л. Литвин, М. Мірченко); лексичному (В. Жайворонок, Т. Коць, А. Ломовцева та ін.); фразеологічному (І. Глуховцева, Н. Кочукова, А. Матвієнко, Н. Неровня, Л. Скрипник, І. Сніцар, В. Ужченко, Д. Ужченко та ін.); стилістичному (М. Карп'юк, О. Курило, Н. Шумарова та ін.); термінологічному (Л. Боярова, О. Мартиняк, О. Радченко та ін.); діалектному (Г. Воронич, К. Глуховцева, П. Гриценко, Г. Мартинова та ін.); на рівні категоріальних архетипів мови міфопоетичної традиції язичників і християн (Н. Слухай).

З огляду на наше дослідження, заслуговують на увагу численні розвідки, присвячені різним аспектам сучасної та історичної граматики, передовсім, проблемам функціонування варіантних дієслівних парадигм української мови (С. Бевзенко, О. Дубова, І. Керницький, Ф. Непийвода,

Ю. Романюк, В. Русанівський, І. Соколова, Г. Стрельчук, М. Юрковський та ін.).

При аналізі наукової літератури зауважуємо наявність незначної кількості праць, присвячених варіантності як невід'ємній ознаці української літературної мови у процесі її становлення і розвитку. Різні періоди цього процесу, у тому числі й досліджуваний нами період, є цікавими саме з погляду «кристалізації» нормативних утворень з уже існуючих на той час варіантів. Особливою репрезентативністю щодо цього виокремлюються пам'ятки ділової та полемічної літератури, у текстах яких яскраво відбито паралельне існування книжних і народнорозмовних форм, діалектних варіантних утворень, на рівні морфології зокрема.

Наше звернення до вивчення словозмінної варіантності дієслівних форм у пам'ятках першої половини XVII ст. не випадкове: по-перше, дієслову властива найвища конструктивна здатність порівняно з іншими частинами мови; по-друге, часова тривалість описуваних дієсловом дій, станів має власний потенціал варіативних засобів вираження, що виявляється в текстах відповідної жанрово-стилістичної належності. Крім того, попри наявність численних праць вітчизняних і зарубіжних мовознавців із проблем мовного варіювання, залишається чимало дискусійних питань і в загальній теорії варіантності.

Аналіз наукових праць останніх десятиліть свідчить про те, що одним із таких питань є розмежування варіантних і синонімічних форм. Варто зазначити, що ця проблема розглядається у спеціальній літературі в межах ширшої проблематики – паралельних форм вираження певного змісту. Відповідно до завдань нашого дослідження видається доцільним докладніше зупинитися на тих працях, у яких розглядаються співвідношення граматичної варіантності та граматичної синонімії.

Термін *граматичні синоніми* (морфологічні і синтаксичні) вперше вжив О. Пешковський, розуміючи під ними «значення слів і словосполучень, близьких за граматичним змістом» [256, с. 152]. О. Ахманова, розвиваючи

думку вченого про морфологічні синоніми, порушила питання про критерії визначення синонімічних пар. Аналіз фактичного матеріалу дозволив дослідниці дійти важливого висновку не лише про існування в мові «морфологічного варіювання слова» [2, с. 193], але й визначити критерії розмежування варіантності й синонімії. На її думку, підставою для кваліфікації синонімів є лексико-семантична спільність різнокореневих морфем, а спільнокореневі слова, котрі збігаються за значенням, але мають різні афіксальні морфеми, є морфологічними варіантами. Підним для подальшого осмислення проблеми стали також зауваження О. Ахманової про те, що в мові постійно відбуваються різноманітні процеси, які то приводять до семантичної диференціації варіантів того самого слова і перетворюють їх на різні слова, то, навпаки, до вирівнювання семантичних різновидів і збігу первинно різних слів в одному слові [2, с. 215]. У працях зарубіжних і вітчизняних лінгвістів належність спільнокореневих одиниць до синонімів чи варіантів визначається по-різному. В основі розбіжностей лежать різні погляди щодо критеріїв розмежування.

1. Серед слів зі спільним коренем виокремлюються варіанти слів і спільнокореневі синоніми. Залежно від словотворчої чи формотворчої функції афіксів, що приєднуються до того самого кореня, утворюються або нові слова, або варіанти одного слова [125, с. 141; 276, с. 11]. Граматичні варіанти в цьому випадку є рівнозначними, тотожними формами на відміну від форм не тотожних, але близьких одна одній за граматичним змістом; будь-які синонімічні слова чи форми, якщо вони не мають звукової тотожності (навіть неповної), треба розглядати не як варіанти, а як синоніми [84, с. 167]. На «різні підходи до принципу розмежування явищ варіативності і синонімів» вказує Л. Шевченко. На її думку, «термін «синонім» у роботах із граматики найчастіше не має понятійно-термінологічної визначеності, дублюючи термін «варіант»» [361, с. 376].

2. Усі спільнокореневі слова поділяються на дві групи:
1) спільнокореневі слова – не синоніми; 2) спільнокореневі слова – варіанти і

синоніми одного слова. Критеріями зарахування спільнокоренових одиниць до варіантів слова виступають: а) спільна твірна основа; б) збіг системи значень варіантів, поданих у словнику; в) відсутність семантичної диференціації одиниць (функціонально-стилістичне розмежування допускається); г) мінімальна відмінність у плані вираження – одна чи дві фонемі в афіксальних морфемах [193, с. 156]. Як стверджує Л. Шевченко, «класична граматики варіативність граматичних і словотворчих форм традиційно характеризує тільки як явище дублетності і залишає поза лінгвістичним описом функціональні параметри варіантів» [361, с. 376].

3. Критеріями розмежування синонімії і варіантності, на думку В. Щетинкіна, виступають [368]: а) порівняльний аналіз зафіксованих у словнику дефініцій; б) ступінь розбіжності у змістовому плані близьких за звучанням слів.

Якщо запропонований семантичний критерій загалом не викликає в нас заперечень, то з використанням словникових дефініцій для розмежування варіантів і синонімів погодитися не можна. Власне, і сам учений [368, с. 166] не вважає його цілком задовільним, певне, через можливий суб'єктивізм укладачів різних словників, суперечливість і непослідовність у тлумаченні одних і тих самих одиниць. Критерії варіантності слід шукати в іманентних властивостях мовних одиниць.

4. У прагненні досягти чіткішого розмежування варіантності й синонімії деякі дослідники звужують поняття варіанта, застосовуючи критерій функціонально-стилістичної тотожності [85, с. 118–134]. Розвиваючи думку В. Виноградова [47, с. 45–47], О. Смирницький наголошував на тому, що «відмінність між мовними утвореннями в їх стилістичній характеристиці не робить їх різними словами, стилістично можуть відрізнитися не лише слова, але й окремі варіанти одного й того самого слова» [309, с. 43]. Він виділив такі утворення в окрему групу структурних варіантів слів, розглянувши їх як стилістичні варіанти (В. Виноградов уживав щодо них термін *стилістичні форми слова*) [47,

с. 46]. Подібних поглядів дотримуються також інші відомі дослідники цієї проблеми, зокрема, О. Ахманова [2], Р. Рогожникова [276], Ф. Філін [342] та ін. За твердженням Л. Шевченко, «водночас явище синонімії з функціонально-стилістичного погляду може розглядатися як варіативність понятійних і експресивних форм представлення не тільки в лексиці і фразеології, але й на інших рівнях мови: словотворчому, морфологічному і синтаксичному. Синоніміка, відповідно до інтелектуального статусу в системі мови граматичних одиниць, їх структур і функцій виявлятиметься варіативністю форм логіко-експресивної організації думки та її елементів» [361, с. 376]. Такий підхід є найбільш послідовним, оскільки відмінності у стилістичній характеристиці слова існують не самостійно, а нашаровуються на інші – лексико-семантичні, фонеморфологічні тощо. А тому функціонально-стилістична тотожність не може виступати критерієм розмежування варіантів слова й окремих слів-синонімів.

Ще одним із питань, яке до сьогодні залишається дискусійним і актуальним, є питання термінологічного усталення наявності стрункої системи термінів, які інтенсивно висвітлюються останнім часом [3; 101; 307; 346]. Для опису мовної варіантності використовується, здебільшого, такий термінологічний ряд: *варіантність* (у більшості праць), *варіативність* (Л. Гнатюк, Ю. Мосенкіс, Г. Наєнко, О. Ніка, В. Солнцев, Г. Стрельчук, Л. Шевченко, В. Ярцева), *варіабельність*, *варіювання* (К. Горбачевич, В. Юносова), *варіант* (І. Глуховцева, К. Горбачевич, С. Єрмоленко, Є. Карпіловська, М. Скаб, О. Тараненко, Т. Тукова), *дублет* (О. Безпояско, Л. Симоненко, В. Русанівський, Г. Чернецька).

Окреслюючи поняттєвий і термінологічний апарат нашої дисертації, необхідно (крім зазначеної вище поняттєво-термінологічної диференціації варіантів і синонімів) наголосити на тому, що поняття «варіантність» і «варіативність» у більшості досліджень уживаються як синоніми або дублети [101, с. 22] на позначення двох взаємопов'язаних, хоч і не тотожних понять. Це знаходить своє підтвердження і у словникових (енциклопедичних)

дефініціях: *варіантність* (*варіативність*) – 1) різні способи вираження будь-якої мовної сутності або відхилення від певної норми і 2) спосіб існування та функціонування одиниць мови і мовної системи загалом [315, с. 80]. Відповідно до цих тлумачень ключовими у вивченні й описові варіантності виступають поняття «варіювання» і «варіант» у кореляції до поняття «норми» як певного еталона щодо варіантів.

Спробу диференціювати співвідносні терміни *варіантність*, *варіативність*, *варіювання*, *варіант* знаходимо, зокрема, в дисертації О. Ходаковської [346, с. 4]. У її формулюванні видається дещо неточним розрізнення *варіативності* як «узагальнюючої здатності мови до видозміни одиниць певного рівня» і *варіантності* як часткового поняття – «модифікації елементів, що не мають значних діахронічних, прагматичних розбіжностей», а *варіювання* як більш конкретного вияву формального процесу змін мовних одиниць [346, с. 4].

Не набув однозначності і термін *варіант* щодо одиниць граматичного рівня мови. У роботах останніх десятиліть вживаються різні терміносполучення: *паралельні засоби*, *варіантні форми* [57, с. 14; 230, с. 62]; *паралельні форми* [99, с. 18]; *варіантні закінчення*, *паралельні закінчення*, *паралельні граматичні форми* [317, с. 48; 324, с. 51; 329, с. 125]; *варіантність форми*, *морфологічні варіанти* [326, с. 61; 328, с. 112]; *морфологічні варіанти*, *варіантні утворення*, *паралельні форми* [265, с. 35], *паралельні існуючі варіанти* [216, с. 18], *паралельна форма*, *дублет*, *варіант* [140, с. 75]. При розмежуванні останніх термінів М. Карп'юк обстоює саме термін *варіант*, обґрунтовуючи його правомірність, зокрема, тим, що поняття «паралельна форма» і «дублет» щодо нього є вужчими. Поділяючи ці аргументи, додамо лише, що вживання терміна *дублет* не може бути доцільним з огляду на його «прозору» семантику («подвійний»), тоді як варіантів мовної одиниці може бути більше. Крім того, *дублет* указує на заміщення (субституцію), а не на видозміну словоформ, орієнтуючись на

функціональний, а не внутрішньомовний аспект (пор. інтерпретацію дублетів як «корелятив із взаємною субституцією» [107, с. 331]).

Підсумовуючи аналіз висвітлення проблем варіантності в сучасній лінгвістиці, зазначимо, що термін *варіантність* (далі послуговуємося переважно ним) розуміємо як властивість і здатність мовних одиниць різних рівнів – до *варіювання* – модифікації, результатом чого є поява *варіантів*. Таким чином, усі ці терміни вибудовуються в логічний ланцюг: *варіантність* (властивість, здатність, явище) > *варіювання* (процес, зумовлений властивостями мовних одиниць і мови загалом) > *варіант* (результат процесу, конкретна мовна одиниця, у тому числі і словоформа). У нашому дослідженні за загальне робоче визначення *варіанта* приймаємо визначення О. Тараненка: «видозміни, паралельні форми існування мовної одиниці, що модифікують різні аспекти її вираження (фонетичний, морфемний або лексичний склад, місце наголосу, парадигму відмінювання, порядок слів і т. ін.), але не порушують принципу її тотожності» [332, с. 62].

Оскільки метою нашого дослідження є реконструкція процесу розвитку дієслівної системи і виявлення особливостей її варіантності в пам'ятках першої половини XVII ст., необхідно коротко висвітлити найбільш характерні ознаки варіантності в історичній площині.

1.2. Варіантність як історичне явище

В. Виноградов слушно зауважив, що центральною проблемою історичної граматики й історичної семантики є питання про системи форм слів та їх історичні зміни [47, с. 50], розуміючи під формою слова лексичну одиницю мови як систему форм і функцій, котрі усвідомлюються на тлі структури мови загалом [47, с. 37]. У ширшому плані це незаперечне положення можна розглядати у проекції на варіантність слів (форм слів) як наслідок невпинного розвитку мови та її окремих структурних рівнів і як неодмінну умову такого розвитку. Роль варіантів в історії мови «полягає не

тільки в тому, що вони отримують стилістичну чи семантичну диференціацію, але й у тому, що вони є неминучими складниками в постійній трансформації системних засобів» [61, с. 11]. І хоч у наведеному твердженні йдеться про варіантність у ширшому розумінні (із синонімією включно), не можна не визнати слушності висновку про постійну трансформацію системних засобів, яку в діяхронії забезпечують варіанти.

Констатуючи той факт, що варіантність є об'єктивним наслідком мовної еволюції, наголошуємо також на поєднанні у варіантності (як категорії історичній) елементів минулого, теперішнього і майбутнього [82, с. 5]. Співіснування на певних етапах еволюції мови (= мовлення) стабільного і змінного, інваріантного (= нормативного) і варіантного в синхронному плані виявляється у варіюванні мовних одиниць на різних рівнях мови (статичний аспект). У діяхронії головна увага дослідників зосереджується на процесі виникнення, співіснування і зникнення самих варіантів та їх компонентів [155, с. 49–50]. Обидва вказані явища є взаємопов'язаними: «варіанти мовних структур, що відбиваються в синхронії, складаються історично і є результатом історичних змін» [375, с. 25]. Як одна із форм мовного динамізму варіантність демонструє складну, але об'єктивно вмотивовану діалектичність змінного і стабільного [165, с. 210], що визначає конкретні шляхи розвитку мови. Треба, безумовно, враховувати, що цей процес реалізується в мовленні, а «мовлення за своєю природою складається з варіантів, тобто є варіантним» [316, с. 41]. Ці аспекти докладніше розглядаються в п. 1.5 нашого дослідження, а тут варто зупинитися на причинах варіантності мови (мовлення). Мовознавці одностайні в тому, що вона виникла внаслідок дії внутрішньомовних і позамовних чинників. Причому в ході історичного розвитку шляхи виникнення і перетворення варіантів за своєю сутністю є неоднаковими [293, с. 53]. В одних випадках варіантність форм є наслідком паралелізму системних засобів, що виникає в різні періоди. В інших – варіантні форми утворюються в результаті «вивільнення» деяких формальних граматичних

засобів, зняття у процесі мовних змін деяких граматичних опозицій (ці процеси аналізуються далі в розділах 2–4). В обох випадках яскраво виявляється дія закону аналогії, з одного боку, і принцип економії мовних засобів – із другого. Щодо останнього існують інші погляди, викладені, зокрема Р. Будаговим [33, с. 141–173]. Варто лише зауважити, що дія першого закону спричинює і появу варіантів, і подальшу їх уніфікацію, а в результаті дії закону мовної економії відбувається унормування. Принагідно зауважимо, що О. Богородицький серед причин виникнення варіантів називав аналогію і народну етимологію [22, с. 442]. Важливо зазначити, що аналогічні процеси неоднаково відбуваються на різних рівнях мовної структури: «усередині кожної категорії для різних ланок граматичної системи вимальовується своя історія, спостерігається дія своїх специфічних для кожної частини мови внутрішньомовних факторів. Це не виключає дії загального впливу екстралінгвістичних факторів, які виступають стимуляторами для прояву факторів внутрішньолінгвістичних» [84, с. 276].

Постулюючи тезу «варіантність – категорія історична», необхідно, крім висвітлення внутрішньомовних факторів, наголосити на важливості й необхідності врахування зовнішніх чинників виникнення й існування варіантності, зважаючи на такі обставини: 1) історичний стан розвитку мовної спільноти; 2) соціальну структуру суспільства; 3) особливості мовної ситуації. Тому В. Ярцева має всі підстави стверджувати: «лінгвісти, котрі мають справу з історією будь-якої мови, добре знають, що однакове (у смислового відношенні) чергування двох форм є типовим для т. зв. перехідних періодів, коли відбувається радикальна перебудова ладу даної мови і соціально-історичних умов її функціонування» [375, с. 15].

Наш аналіз варіантності часової дієслівної парадигми у староукраїнській мові першої половини XVII ст. підтверджує це спостереження. Варіантність як один із внутрішньомовних чинників розвитку і зміни мови виявляється в ту добу на різних структурних рівнях, у тому числі, і на найбільш стійкому до змін – морфологічному рівні.

1.3. Основні критерії визначення морфологічної варіантності

Визнання найвищої, порівняно з іншими рівнями мови, стійкості морфологічного ярусу до змін не виключає, проте, того, що морфологія живої мови, обслуговуючи потреби суспільства, створює картину постійної мінливості, змін співвідношень одиниць усередині самої системи. Стабільність процесів мовотворчості в межах тієї самої системи забезпечує граматичний рівень мови [285, с. 4], тоді як високою динамічністю щодо різних інновацій характеризується лексичний рівень. Варто зазначити, що зміни у сфері морфології відбуваються повільніше і зазнають впливу аналогічних процесів на фонематичному та лексичному рівнях. Ці та деякі інші обставини спричинюють, на думку В. Русанівського, дві паралельні мовні тенденції: 1) утворення й функціонування нових лексичних одиниць за традиційно існуючими граматичними моделями; 2) виникнення нових граматичних елементів на базі лексики [285, с. 4]. Розглядаючи ці головні морфологічні процеси (основотворення і формотворення), необхідно взяти до уваги й те, що «в історії мови еволюціонують і змінюються самі способи чи моделі формотворення..., у переважній більшості випадків форми слів утворюються за допомогою тих самих прийомів і способів, що й окремі слова» [47, с. 43]. Наведені міркування значною мірою пояснюють причини розбіжностей у поглядах мовознавців на критерії морфологічної варіантності. Майже всі дослідники, із працями яких ми ознайомилися, виявляють однаковість у визначенні суттєвих характеристик варіантності загалом, розуміючи під граматичною варіантністю структурні видозміни граматичного значення при незмінності лексико-семантичного значення і відокремлюючи її від суміжних явищ, зокрема синонімії. За визначенням В. Поставного, морфологічне варіювання – це «такі видозміни граматичного значення, які виникають унаслідок паралельного вживання флексій слів ... і тих афіксів, котрі виконують формотворчу, а не словотворчу роль» [265, с. 35]. При виділенні цього типу варіантів інші мовознавці також вважають

неодмінною умовою збереження в морфологічних варіантах тотожності морфолого-словотвірної структури, лексичного і граматичного значення [82, с. 17; 84, с. 108]. Проте в багатьох працях маніфестуються інші підходи до виокремлення морфологічних варіантів із кола граматичних у ширшому розумінні, до яких включають власне морфологічні, словотвірні й синтаксичні [84, с. 105]. Основні суперечності й розбіжності в поглядах мовознавців щодо критеріїв окреслення морфологічних і словотвірних варіантів зводяться до таких основних положень.

1. Морфологічна і словотвірна (словотворча за іншою термінологією) варіантність розмежовується або ж повністю [84; 125; 139], або ж із деякими застереженнями чи уточненнями [82; 265; 309]. Так, О. Смирницький, розглядаючи на матеріалі англійської мови морфологічну варіантність у межах структурного варіантного типу, виділяє два розряди морфологічних варіантів: а) граматико-морфологічні, або просто граматичні і б) лексико-морфологічні, або словотвірні [309, с. 42]. Важливим уточненням ученого щодо цієї класифікації є можливість певного об'єднання диференційних ознак різних структурних типів варіантів і виділення – фонеморфологічних, фонетико-морфологічних та інших розрядів [293; 377]. Послідовно відокремлюють словотвірні варіанти від фонетичних і граматичних моносемічних В. Семиряк [296], від структурно-звукових, акцентуаційних та фонетичних М. Карп'юк [140]. На думку В. Лещенка, морфологічні варіанти розрізняються або флексіями, або формотвірними суфіксами і можуть бути зумовлені наголосом, взаємодією різних стильових сфер тощо [182, с. 34, 36].

2. Морфологічна і словотвірна варіантність не диференціюється. Найбільш показовою щодо цього є думка О. Ахманової [2], критичний аналіз якої подано Є. Іванниковою та Р. Рогожниковою [125; 276], котрі не поділяють однієї з основних тез О. Ахманової, яка до розряду варіантів включає принципово різні явища, пов'язані з різними функціями фонем, граматичних морфем і словотвірних афіксів [276, с. 8; 342, с. 130]. У випадку морфологічної варіантності йдеться про *варіанти форм* слова, а не слова

загалом. Адже форми слова – це морфологічний різновид слова, який характеризується відповідним комплексом граматичних значень, вираженими тими чи іншими показниками при словозміні [26, с. 378]. Ототожнення частиною лінгвістів морфологічної і словотвірної варіантності об'єктивно зумовлюється певною хиткістю між словозміною і словотвором [309], подвійною (словотворчою і словозмінною) функцією морфологічних елементів [285]. Слід узяти до уваги, що в одних випадках словотвірний і морфологічний рівні аналізу (в онтологічному плані) розмежовуються, в інших – словотвір включається до морфології. Операційні ж рівні аналізу, хоч і пов'язані із власне мовними (структурними), проте не можуть бути тотожними і взаємозамінними [315, с. 539].

Окреслюючи межу між словотвірною синонімією і словотвірною варіантністю, І. Кузьма розглядає останню на афіксемному і дериватемному рівнях [170, с. 19]. Вона вважає, що в моделі *спільна твірна основа + варіантні суфікси* «обов'язковою умовою словотвірної варіантної пари є спільна лексична й словотвірна семантика її компонентів на одному синхронному зрізі» [170, с. 21].

Висвітлення питання критеріїв морфологічної варіантності торкається також визначення її меж. Розглядаючи його в ширшому контексті зв'язків між формою і змістом структур, що варіюються, мовознавці застерігають від перебільшення ролі якогось одного критерію, наприклад, функціонального. При вивченні специфіки варіювання мовних одиниць у синхронії та діяхронії необхідно враховувати функціональні характеристики особливо за умови диференціації мови і мовлення, по-перше, і позиційної зумовленості вживання окремих варіантних словоформ – по-друге. А «на рівні морфології формальне варіювання відбувається в тих випадках, коли при збереженні одного значення дві різні форми можуть чергуватися в тій самій позиції» [375, с. 10]. Хоч урахування *можливості / неможливості* позиційного заміщення варіантних форм здебільшого може бути виправданим (у тому числі й для уточнення граматичного значення тієї чи іншої форми слова),

проте вирішальним для класифікації морфологічних значень (і для визначення меж морфологічної варіантності) є їхня парадигматична вираженість [375, с. 22]. Подібного погляду дотримується також О. Смирницький [309, с. 24, 36]. Надання певних пріоритетів функціональному критерію (при визначенні меж морфологічної варіантності) переводить аналіз цієї проблеми у площину її нормативного розгляду.

1.4. Інтерпретація питань мовних норм і їх варіантів

Докладний аналіз понять норма, її природа, критерії нормативності в різних підсистемах та стильових різновидах мови, низки інших важливих питань здійснено у працях В. Виноградова [49], І. Винокура [51], К. Горбачевича [81; 82], С.Я. Єрмоленко [109], М. Жовтобрюха [118], Є. Істріної [128], В. Іцковича [129], М. Пилинського [257], Б. Шварцкопфа [358] та ін. Спільним у визначенні дослідниками мовної норми є її характеристика як суспільного явища, зв'язок із певною спільнотою мовців, а на рівні літературної норми з нацією, національною мовою та всіма її проявами в різних сферах застосування. У системі національної мови норма розглядається або ж у зв'язку лише з літературною мовою, або ж як соціально-історичний феномен, у її співвіднесеності з діалектами – територіальними й соціальними [109, с. 420–421]. Більш прийнятною нам видається друга точка зору: саме таке тлумачення норми дає підстави говорити про існування в кожній етномові не однієї, а кількох норм, територіальних чи соціально-групових варіантів норми. Норми літературної мови в цьому випадку розглядаються як частковий випадок маніфестації мовних норм [295, с. 97]. Варіантність норми виявляється, зокрема, у визнанні існування іншого типу, крім зазначених вище, норм – усно-літературної норми [174], норми формальної (кодифікованої) і неформальної (узуальної), діалектної та ін. Власне, саму проблему норми породжує наявність варіантів, складні взаємовідношення між мовою і мовленням, тобто

їх неоднозначна інтерпретація, що виявляється в диференціації / недиференціації норм мови і норм мовлення тощо.

У лінгвістичному плані норма визначається як «сукупність найбільш стійких традиційних реалізацій мовної системи, відібраних і закріплених у процесі суспільної комунікації» [294, с. 337]; «як сукупність мовних засобів, що відповідають системі мови і сприймаються її носіями як зразок суспільного спілкування в певний період розвитку мови і суспільства» [109, с. 420]. Невіддільними ознаками мовної норми є такі: історична зумовленість, історична змінність (динаміка норми); відносна стабільність; зв'язок із системою мови і мовлення (комунікацією); довершеність, зразковість.

Зазначені критерії не вичерпують усіх сутнісних і функціональних характеристик поняття «норми», у тому числі й тих, що не знайшли однозначного тлумачення. Такими питаннями, зокрема, є співвідношення понять «система мови», «норма», «мовлення». Уточнення змісту названих та деяких інших понять особливо необхідне з огляду на динамічний аспект нормативності [302], що нерозривно пов'язує її з варіантністю.

Дослідження зміни варіантів більшою мірою належить до компетенції істориків мови, функціонування співіснуючих варіантів до стилістики [128; 129; 175; 358], а соціальна стратифікація варіантів – до соціолінгвістики [80, с. 3]. Така цілком зрозуміла «дослідницька» спеціалізація ґрунтується проте на спільній вихідній тезі: упорядкування (= унормування) систем відбиває діалектичність розвитку мови; те, що варіюється, виступає певним еталоном, нормою, а те, що з'являється у процесі модифікації, кваліфікується як варіант; згодом саме варіант, доцільніший, на думку мовців, від інших для вираження певного смислу (у нашому випадку – граматичного), стає нормою слова і формовживання. Отже, варіантність мови є тим резервом мовних засобів, з яких і формується власне нормативний варіант. Інша річ, що саме поняття «норми» тлумачиться неоднозначно, що часом породжує різні думки мовознавців про пріоритетність критеріїв норми: «норма – це відбиття узусу чи оцінка узусу; норма – це узус, покладений в основу закону, чи норма – це

закон, що керує узусом» [80, с. 45]. Таке протиставлення насправді є уявним і, оскільки поняття норми трактується і як «сукупність мовних засобів, що відповідають системі мови», і як звід приписів щодо використання цих засобів, причому правила регулюються і традицією вживання (узусом) і більш-менш чіткими й однозначними настановами щодо правильного / неправильного, нормативного / ненормативного, тобто законом. Подібне розуміння норми корелює у відповідності з широким і вузьким розумінням норми Е. Косеріу [153, с. 175], знімаючи протиставлення норм мови і норм мовлення як протилежностей. Адже те, що «уже мовлено і за традицією говориться в певній мовній спільності», стає фактом мовної системи і фіксується як мовна норма, як зразок для вжитку (мовлення).

Враховуючи попередні зауваження, у висвітленні питань інтерпретації мовних норм та їх варіантів виходимо із засадничої методологічної тези О. Горшкова: «норми та їх варіанти слід розглядати на трьох рівнях (маються на увазі операційні рівні аналізу – *Н. Д.*): на рівні мовних одиниць; на рівні тексту і на рівні мови як системи систем» [83, с. 236].

1.4.1. Розгляд норм та їх варіантів на рівні мовних одиниць

Особливості варіювання норми пояснюються, з одного боку, внутрішньомовними чинниками, з другого – соціолінгвістичними: історичним минулим, закономірностями живої мови, яка розвивається, впливом територіальних діалектів, що відбивається загалом на всій мовній системі [118, с. 3]. До цього необхідно додати й контактування з іншими мовами: так, для становлення норм староукраїнської мови першої половини XVII ст. важливе значення мали її контакти з польською мовою.

Умови для встановлення нормативного варіанта з-поміж інших варіантних форм вбачаються у відкритості, незбалансованості мовної системи [84, с. 143], причому кожна з її частин (підсистем, ярусів), складаючись із специфічних для неї мовних одиниць, характеризується

власним арсеналом варіантних засобів [257, с. 11] і специфікою шляхів їх унормування. Ця специфіка зумовлюється категоріальною природою мовних одиниць певного ярусу, яка визначає ступінь відхилення варіантних форм одна від одної та їх подальше співіснування (співвідношення) як варіанта і норми, у тому числі й на часовій шкалі.

На морфологічному рівні мови кількість можливих варіантів, їх граничність виявляється у формуванні парадигматики кожної частини мови, специфічної для будь-якої етномови, з відповідними структурними характеристиками, що вирізняє її з-поміж інших. Під морфологічною парадигмою, як правило, розуміють зразок системи форм одного слова, сукупність організованих певним чином словоформ, які реалізують одне слово [164, с. 8–9; 375, с. 23]. Таким чином, межі морфологічного варіювання визначає перш за все парадигматична вираженість морфологічних закінчень, що, зрештою, впливає на вибір одного з варіантних членів парадигми як нормативного. Важливо наголосити, що особливістю членів такої парадигми є їхнє взаємовиключення: вони не можуть займати місце один одного в тій самій позиції [166, с. 366–367]. Проте таке розуміння не виключає того, що будь-який член парадигми може бути протиставлений більш ніж однією словоформою. Прикладом може слугувати наявність двох парадигм творення дієслівних синонімів для вираження наказового способу (*пророкуй* і *пророч*, *пророкуймо* і *пророчмо*). Варіантні відмінкові словоформи іменників чоловічого роду *-ові*, *-еві*, *-у*, *-ю* в сучасній українській мові – нормативні [155, с. 52].

Подібні парадигматичні особливості мовних одиниць свідчать про складний характер упорядкованості та нормативні можливості самої мовної системи, які, власне, і визначають «окремішність» кожної мови.

Таким чином, на рівні мовних одиниць норма та її варіанти виступають як «принцип об'єктивної продуктивності (системності) мовних явищ», як «правило, що відбиває закономірності мовної системи та її еволюції» [80, с. 46]. Саме з цією стороною мовної норми корелює поняття обов'язкової

мовної норми. Такі норми (їх ще називають імперативними, суворообов'язковими, детермінованими системою мови [303], недиференційованими загальномовними [257]) безпосередньо відбивають факти системи мови, зберігають єдність мови при її диференціації на функціональні стилі. На рівні дієслівної словозміни до них належать нормативні форми особи, числа, виду, стану, способу; іменникової – норми відмінювання й розподіл за чотирма відмінами, а на рівні словотвору – властивий українській мові набір афіксів [257, с. 15].

Для всебічного з'ясування характеру й функціонування мовних норм та їх варіантів «необхідне врахування двобічної природи норми: у ній поєднуються і стихійні (засновані на внутрішніх властивостях мови) мовленнєві навички і зовнішні соціальні фактори, без яких не можна уявити саме існування мови» [81, с. 15]. Двостороння залежність існує також між нормою і варіантністю: «якщо характер варіантності – у поєднанні з цілою низкою правил – визначає специфіку норм літературної мови, то, з другого боку, саме норма встановлює число і типи допустимих варіантів, а також регулює їх уживання» [293, с. 49]. Спостерігаючи регулятивну функцію норми щодо різних типів варіювання мовних одиниць, не можемо оминути увагою розмежування К. Горбачевичем [80] зон сильного і слабого варіювання. Перші складаються під дією внутрішніх причин і «породжують варіантні ряди, члени яких на певному етапі розвитку мови характеризуються відносною регулярністю відтворення і нерідко функціональною своєрідністю». Саме щодо варіантів такого плану актуальним є поняття так званої «компромісної норми». До зон слабого варіювання належать варіантні ряди, члени яких протиставляються як *актуальні / застарілі; нормативні / просторічні* чи *ненормативні*. Вони зумовлюються причинами зовнішнього характеру – місцевими діалектами, контактами з іншими мовами та ін.

1.4.2. Норми та їх варіанти на рівні тексту

Інтерпретація мовних норм та їх варіантів на будь-якому з ярусів мови здійснюється в абстрагуванні від реального функціонування цих одиниць у мовленні. Мова являє собою єдиний феномен, що репрезентує і власне мову (систему мови) і мовлення, об'єктивоване в усних і писемних текстах. Саме в цих формах відбувається актуалізація мови – системи «віртуальних» одиниць – у феномен мовлення у процесі комунікації. Безпосередня предметна єдність мови і комунікації закономірно передбачає наявність активного суб'єкта уреальнення цієї єдності, яким виступає мовець, а також автор писемного тексту. У контексті нашого дослідження найбільш прийнятна інтерпретація тексту як комунікативної системи мовленнєвих знаків і знакових послідовностей, що втілюють пов'язану модель діяльності адресата і відправника [299, с. 5]. Схоже розуміння тексту – вищої форми реального вияву комунікативної сутності мови – є характерним для багатьох дослідників проблем лінгвістики тексту [6; 66; 242 та ін.].

Комунікативність тексту відносно системи мови виступає як закон, що регулює відбір мовних засобів уживання в тексті, і в цьому плані найтісніше пов'язаний із так званою граматикою вибору [65, с. 9; 299, с. 58]. На думку В. Гака, граMATика вибору існує в кожній мові поряд із граматиною структур [65, с. 9]. Але якщо остання визначає лад мови, значення форм і конструкцій, то граMATика вибору визначає, які переважно засоби (слова і форми) будуть використані відповідно до певної ситуації мовлення. На цій властивості наголошує також В. Ярцева, стверджуючи, що «вибір тієї чи іншої одиниці мови зумовлений властивим їй значенням (лексичним чи граMATичним), котре уможливорює її вживання в певних контекстах комунікативної спрямованості» [376, с. 22]. Як бачимо, в комплексі необхідних властивостей тексту сама система мови виступає одним із необхідних факторів текстової організації. Комунікативна спрямованість як один із важливих принципів, що зумовлюють особливості організації мовних одиниць, яскраво виявляється, зокрема, в писемних пам'ятках староукраїнської мови (офіційно-ділових актах,

полемічних та конфесійних творах), що вирізняються специфічним відбором і комбінуванням мовних засобів, у тому числі і граматичних, а також їх видозмінами залежно від жанрових вимог. Як уже зазначалося, результати мовлення фіксуються в усній або письмовій формі. Проте, досліджуючи будь-які характеристики тексту в діячності (варіантність дієслівної парадигми в текстах староукраїнських пам'яток не є винятком), беремо до уваги те, що «єдиною формою існування мови в її історії є письмова фіксація» [135, с. 157]. Іншими словами, еволюційний, тобто динамічний за своєю сутністю аспект тогочасної загальнонародної мови, представлений у статиці, що позбавляє науковців можливості порівнювати функціонування варіантів (норм варіантів) розмовнопобутового (усного) та книжного (писемного) мовлення. Проте писемні пам'ятки «дозволяють простежити еволюцію форм вираження і надають необхідні природні контексти для функціонально-стилістичного, позиційного, дистрибутивного і, так званого, аналізу варіантних пар» [80, с. 6].

В. Русанівський, оцінюючи переваги різних методологічних і методичних підходів до з'ясування особливостей слово- і формовживання цілком слушно вважає, що «найдоцільнішим і методологічно прийнятним є, очевидно, статистичний аналіз текстів певного періоду, які репрезентують найпоширеніші в цей час стилі мовлення» [285, с. 6]. Перспективність такого підходу вчений вбачав, зокрема, в порівнянні частотності вживання морфем у мові XVI – першої половини XVII ст. і в сучасній українській мові (20–60 роки XX ст.), оскільки вони представлені співвідносними стилями. (У цитатах із праць попереднього періоду збережено терміни «стиль», «стильова диференціація» та інші, які в сучасній термінології позначені термінами «жанр», «жанрова диференціація» – *Н.Д.*). Наше дослідження здійснене з аналогічних позицій, доводить, що формотворчі афікси, частота їх уживання, переважаючі варіантні словоформи є важливими тільки з погляду стилів мовлення, а не з погляду структурних особливостей мови [285, с. 6–7].

Так, у системі мови аналітичні варіанти, мають потенційну перевагу над синтетичними, проте в мовленні синтетичні форми нерідко виявляються частотнішими в тих випадках, коли можливі обидві форми [230, с. 61, 65–66]. Прикладом можуть слугувати проста і складна форми майбутнього часу українського дієслова в сучасному мовленні. Чимало дослідників констатує більшу стійкість синтетичних форм у стилях, пов'язаних із усним мовленням. Одна з причин криється в кількісних характеристиках: часта повторюваність форм у мовленні міцніше втримує і закріплює їх у мовній свідомості мовців і забезпечує цим формам більшу стабільність у структурі мови. Проте, за свідченням пам'яток, у першій половині XVII ст. переважали аналітичні форми майбутнього часу.

Писемна форма вирізняється реальним домінуванням у ній зафіксованих особливостей уживання мови з різною метою спілкування, тому їх можна розглядати як колективно прийнятні на час створення тексту. Староукраїнські пам'ятки несуть у собі відбиток різних тенденцій, зокрема, взаємодії народного й літературного мовлення, різних територіальних варіантів мови. Свого часу О. Богородицький звернув увагу на те, що «в народній мові, внаслідок відсутності чи недостатнього застосування писемності, немає такої сильної стійкості у формах, як у літературній мові, яка, будучи зв'язана писемністю, меншою мірою зазнає змін порівняно з народною мовою» [22, с. 442–443]. Набуваючи свого істинного життя в мовленні, мова розгортається і в часі, і в просторі, що значною мірою зумовлює можливість існування і функціонування варіантних форм.

Констатуючи нерозривний взаємозв'язок мови / мовлення, наголосимо ще раз, що норми вживання мовної одиниці в тексті і мовні норми (варіанти норми) – явища не тотожні.

Текст є полісистемним, він виступає не лише як цілісність, внутрішньо впорядкована сукупність лексичних одиниць. Текст становить взаємопов'язану цілісність морфологічних явищ, і в цьому плані він виступає як система морфологічна, що не дублює мовної системи морфологічних

одиниць. Проте не можна заперечувати той факт, що варіантність у мовленні окремого мовця (і в межах окремого твору також) є наслідком варіантності, закладеної в парадигматичній системі мови [83, с. 234]. При дослідженні мовних норм на рівні тексту об'єктом аналізу також виступають морфологічні одиниці, «статус» яких змінюється. У реально існуючому тексті словоформи вступають в інші відношення, ніж у парадигматиці. Однією з найважливіших ознак тексту як психолінгвістичної реальності є лінійна послідовність розгортання мовних елементів [64; 66; 242], а це означає, що одне місце в мовленнєвому ланцюжку може зайняти лише один із наявних у мові варіантів. А тому і співвідношення явищ варіантності / нормативності, нормативності / ненормативності трактується інакше: поняття норми охоплює тут не характеристику слова чи словоформи, а принципи відбору й організації слів (а також інших мовних одиниць) у тексті [83, с. 24], в результаті свідомої діяльності кожного конкретного мовця. Проте можливості суб'єктивного варіювання в його мовленні (автор писемного тексту теж, звичайно, виступає як мовець) не безмежні, і саме мова в цьому процесі, за відомим висловом Е. Косеріу, стає «необхідною межею свободи». Об'єктивним чинником тут виступає діалектична взаємодія і взаємозумовленість мови-мовлення. Мовець у цьому випадку не замислюється над статусом членів дієслівної пари типу *оснащувати* – *оснащати*, тобто чи є вони різними словами, чи варіантами слів. Для нього важливо вирішити, в якій ситуації мовлення краще вжити одну з наведених словоформ, що найчастіше зумовлюється вимогами стилістичного різновиду тексту чи усного висловлювання.

Отже, те, що на рівні мовних одиниць сприймається як відхилення від норми, може стати нормою на текстовому рівні; сама ж варіантність не є непотрібною надлишковістю. Вона забезпечує можливість стилістичної і стильової диференціації мовлення. Незалежно від того, як кваліфікуються такого роду норми мовлення («функціонально-стилістичні» чи «ситуативно-стилістичні») [257, с. 18, 21], незаперечним є те, що в цих випадках

відбувається і вибір одного з наявних морфологічних варіантів за вживаністю, і відповідно до мовного оточення, і за існуючою тенденцією [257, с. 21]. Цікаві спостереження щодо зумовленості вибору певного варіанта за вимогами стилю (у сучасному розумінні – жанру – *Н. Д.*) здійснила О. Курило [172, с. 18–19]. Так, розглядаючи паралельні дієслівні форми на *-ся*, *-сь* з точки зору закону милозвучності (за термінологією автора, «доброзвучності») української мови, вона відзначила більшу поширеність у народній мові форм на *-ся* після приголосних («шелестових») звуків, а після *в*, рідше *й* форм на *-сь*, хоч сучасна літературна мова (20-і роки ХХ ст. – *Н. Д.*) зрідка дотримується цієї закономірності. Таку тенденцію, як і вибір якоїсь однієї з паралельних форм типу *робити – робить*, *візьмемо – візьмем*, О. Курило пояснює вимогами темпу, ритму, тону мовлення. На її думку, більшої динамічності стилю надають дієслівні форми на *-сь*, *-ть*.

Саме в цьому сенсі можна говорити не лише про варіантність норми на рівні окремого тексту, але й про норму та її варіанти на рівні різних стилів мови – ділового, публіцистичного, наукового чи художнього – у період літературної унормованості національної мови й чіткого розмежування функціонально-стильових її різновидів, з урахуванням ролі кожного з них у мові як системі систем.

1.5. Закономірності організації різновидів (стилів) мови в межах мови як системи систем

В інтерпретації мови як системи систем ми виходимо з розуміння мови як «системи реально виділених у писемних та усних текстах функціональних різновидів (стилів) мовлення, кожен з яких є системою «різномірівневих мовних одиниць» [83, с. 234]. «Мовні стилі є феноменом національної культури, вищим еволюційним розвитком цивілізаційних вимірів нації – діалектичним, закономірним, віднесеним у вербалізованих формах існування

до культурного простору, історичного і психологічного часу» [361, с. 410]. Таке твердження видається нам оптимальним, оскільки дозволяє несуперечливо поєднати рівні мовних одиниць, мови та мовлення в його процесній (мовленнєва діяльність) та результативній (текст) суті. Об'єднувальними ознаками виступають тут системність і функціональність, властиві всім зазначеним рівням, хоч на кожному з них вони виявляються по-різному, зумовлюючи особливості лінгвістичного аналізу. Між цими рівнями немає не лише чіткої межі, а навпаки існують очевидні зв'язки: «На рівні мови як системи систем мовні одиниці розглядаються через посередництво тексту, оскільки компонентами мови як системи систем є вже не мовні одиниці, а тексти, точніше типологічні сукупності текстів, що виступають як різновиди (підсистеми, форми існування, стилі мови в їх реальності)» [83, с. 239–240].

Реальність, про яку тут ідеться, означає існування мови (її різновидів) у часі, просторі, суспільстві, а тому форми її існування в цих параметрах об'єктивно передбачають як стабільні, так і варіантні компоненти мови в різні періоди її розвитку, особливо в часи становлення мови як національної. З цього погляду важливе твердження Ю. Караулова про три форми соціального існування мови*: 1) ситуативне варіювання в усному мовленні; 2) територіальне варіювання в діалектній системі; 3) часове варіювання в процесі історичної еволюції [135, с. 148]. Проте визнання цього не дає відповіді на питання, як мова може функціонувати, залишаючись незмінною, й існувати, постійно еволюціонуючи. Ю. Караулов доповнює системний та еволюційний аспекти існування мови третім – особистісним [135, с. 155–156], у якому відбивається ставлення до мови її носіїв. Це ставлення визначає багатоманітність видів колективного застосування мови, що в найзагальнішому вигляді виявляється в розрізненні писемної й усної мови (мовлення) як двох форм її соціального існування, саме вони започатковують

*У спеціальній літературі під «формами існування мови» розуміють також функціональні підсистеми однієї й тієї самої мови – діалекти, літературну мову тощо, маючи на увазі не лише існування, але й функціонування мови [33, с. 125–126].

ті позамовні фактори, котрі зумовлюють функціонально-стильові відмінності вживання мови [32, с. 56; 33, с. 124].

Таким чином, аналізуючи закономірності організації функціональних різновидів у мові як системі систем, варто, перш за все, наголосити на вирішальній ролі в цьому процесі діалектичного взаємозв'язку об'єктивних і суб'єктивних факторів. Взаємодія вказаних чинників виявляється, з одного боку, в реалізації мови як колективної здатності, в історичній детермінованості творення тих чи інших елементів мови, а з другого – в мовній діяльності індивідів. За влучним висловом Т. Винокура, «стильова варіативність мови є тією сферою, в якій мовна діяльність індивіда може отримати певну компенсацію за факт «колективного» примусу» [52, с. 123], тобто узусу**.

Згідно із загальноприйнятою думкою, стильова диференціація (варіативність) мови пов'язується з її літературною формою. У ставленні людей до своєї літературної мови Р. Будагов виділяє чотири основні типи: 1) на рівні розмовного мовлення; 2) на рівні писемного мовлення; 3) на рівні писемного мовлення, що виступає як спеціальне завдання того, хто пише; 4) на рівні писемного мовлення, але такого, яке перетворюється на мову художньої літератури [33, с. 138]. Указані вченим «типи» співвідносяться із більш-менш усталеною на сьогодні в лінгвістиці диференціацією функціональних стилів мови (мовлення). Термінологічні розбіжності в назвах стилів окремими мовознавцями, а також інші питання (місце мови художньої літератури серед функціональних стилів, надання стилям різного статусу – мовного чи мовленнєвого і т. п.) [33; 49; 151; 174; 258 та ін.] не є принциповими в контексті завдань нашого дослідження. У цьому питанні ми поділяємо думку Ю. Степанова: «Вид мовлення, що вживається людьми в типовій суспільній ситуації, називається стилем мовлення, або

**Пор. думку І. Арнольд: «при утворенні складного поняття «функціонально-стилістичний» треба розрізняти більш грубі й об'єктивні фактори для «терміноелемента» функціональний і більш тонкі й суб'єктивні для «терміноелемента» стилістичний» [Цит. за: 52, с. 140]

функціональним стилем мовлення (або мови)» [321, с. 196]. Щоб зрозуміти закономірності організації функціональних стилів у мові як системі систем, суттєвим, на наш погляд, є врахування таких моментів.

1. Функціональний стиль є категорією історичною і суб'єктивно-об'єктивною. Взаємодія функціональних стилів зумовлюється конкретним мовним станом даної епохи. Соціальний устрій суспільства (а це один із найважливіших екстралінгвальних факторів, що диференціюють функціональні стилі) здійснює свій вплив на мову, визначаючи склад її носіїв, специфіку її колективного застосування. Проте сам соціальний фактор не може бути зовнішнім щодо системи мови, він розглядається як невід'ємний атрибут її структури, розвитку, змін, власне, існування [33, с. 101].

2. Питання функціонального стилю в будь-якому його розумінні передбачає наявність інтегральних і диференційних ознак. Інтегральною ознакою стилю є принцип відбору й комбінації мовних засобів, їх трансформації [322, с. 494] відповідно до жанрової специфіки тексту і сфери спілкування. Диференційні ознаки кожного стилю полягають у наявності специфічних для нього домінантних мовних засобів [257, с. 20], зумовлених переважно тією функцією (функціями) мови, котра (котрі) реалізується (реалізуються) в певному стилі, у відхиленнях від іншого стилю, що з ним порівнюється. Особливо показовим щодо сказаного є стиль художньої літератури, який вирізняється з-поміж інших реалізацією в ньому естетичної функції мови.

3. Відмінності між стильовими різновидами мови (мовлення) простежуються в кількісному і якісному розподілі лексики, синтаксичних конструкцій, а також у фонетичній і граматичній варіантності. Це визначає різні співвідношення між варіантністю і нормою (варіантами норми) в різні періоди розвитку мови.

4. Оцінки того чи іншого стилю, у тому числі й щодо норми, не є сталою величиною, вони змінюються зі зміною суспільства і відповідно

різного ставлення носіїв мови до самої мови, а зміна нормативних понять у мовному вжитку відбувається різними шляхами [53, с. 280]. Крім того, еволюція мови передбачає існування в певний період двох (іноді більше) способів вираження, що «вступають у протиріччя один із одним» [341, с. 18] і приводять до закріплення в літературній мові одного – найпродуктивнішого.

1.6. Функціонування граматично продуктивного варіанта в сучасній літературній мові

Дослідження явища варіантності в історичній площині закономірно приводить науковців до думки, що в часовій ординаті варіантність виявляє себе в існуючій опозиції варіантів: 1) продуктивні – непродуктивні; 2) традиційні (старі) – нові (вхідні); 3) нормативні – ненормативні [80, с. 206]. Критерії встановлення вказаних опозицій є різними, проте кожен із них є об'єктивним проявом мовної еволюції, що забезпечує наступність у використанні тих чи інших засобів при переході від старої якості мови (мовлення) до нового, більш раціонального способу вираження. «Постійно прагнучи до вдосконалення своєї системи, – зазначає А. Матвієнко, – мова сама у процесі розвитку відсіює ті форми, що недостатньою мірою забезпечують її потреби» [206, с. 26]. Коли вчений стверджує «мова сама відсіює», то розуміємо, що насправді йдеться про мовленнєву діяльність, у процесі якої мовці, користуючись певний час варіантними засобами, віддають перевагу якійсь одній словоформі, котра згодом входить у систему мови як нормативна. Наявність двох нормативних варіантів, як уже зазначалося, не порушує загальної тенденції до уніфікації, оскільки домінуюче функціонування кожної з них диктується стилетворчими чинниками. Зауважимо, що наведені вище міркування А. Матвієнко ґрунтуються на гумбольдтіанському розумінні мови як діяльності «енергії» (Energia), як породження творчого процесу (Erzeugung), а не мертвого продукту (Erzeugtes) [273, с. 123]. Така інтерпретація природи мови

узгоджується з думкою про те, що особливості становлення і функціонування граматичного продуктивного варіанта в сучасній літературній мові* можна з'ясувати (розкрити), лише враховуючи функціонально-динамічний аспект виникнення варіантів, умов їх існування, взаємодії, усунення з ужитку одних форм і заміну їх іншими. А це передбачає визнання того факту, що в будь-якій синхронно досліджуваній частині мовної системи існують елементи минулого, теперішнього і майбутнього [80, с. 5]. Аналізуючи взаємодію варіантних форм, з огляду на їх продуктивність, треба, безумовно, брати до уваги і ступінь частотності, і наявність залишків попереднього і нового типу варіантів [375, с. 26–27]. Додамо до цього, що ступінь поширеності форми (тобто зовнішній фактор) не завжди є причиною домінування певної форми.

У взаємодії варіантів розрізняють чотири фази: 1) початкову, коли нові варіанти форм не виходять за межі вузьких сфер мовлення; 2) фазу зростаючої варіантності, коли домінує один із варіантів; 3) фазу інтенсивної конкуренції, коли варіанти є правомірними у використанні (вживанні); 4) фазу кінцевого витіснення традиційного варіанта конкурентними формами, що супроводжується не лише якісними зсувами у співвідношенні форм, але й посиленням контрасту щодо ступеня вживання [84, с. 128]. Причини закріплення певної варіантної словоформи як продуктивної криються, передовсім, у внутрішньомовних характеристиках одиниць мовного ярусу. Особливою дієвістю, зокрема на морфологічному рівні, вирізняється граматична аналогія, про що частково вже йшлося в п. 1.3. «Формування за аналогією полягає у зміні зовнішнього вигляду граматичних форм унаслідок підсвідомої заміни в них одного елемента іншим» [206, с. 24]. Основа, на якій здійснюється граматична аналогія, а також змішування форм – спільність взаємодіючих форм, усунення за певних умов багатоманітності там, де вона непотрібна; наприклад, коли формальна

*Найбільш прийнятним у цьому контексті є, на нашу думку, визначення літературної мови М. Пановим: «Якщо в одному із синхронних різновидів мови певного народу долається нефункційна різноманітність різних одиниць (вона менша, ніж в інших різновидах), то цей різновид стає літературною мовою» [252, с. 56].

відмінність варіантних засобів не пов'язана зі стилістичною, експресивною чи іншою функцією [81, с. 138]. І хоч така закономірність виявляється нерівномірно й неоднаково в межах різних мовних ярусів (морфологічний рівень мови, як уже зазначалося, вирізняється найбільшою стійкістю й тривалістю варіантних форм), граматична аналогія спрямована до уподібнення граматично однозначних форм.

Отже, уніфікація форм, закріплення в мові одного продуктивного, граматичного варіанта зумовлюється прагненням до ідеалу співвідношення форми і змісту: «однакові граматичні ознаки виражають однакові значення, а однакові значення виражаються однаковими граматичними ознаками» [113, с. 75]. Шляхи дії граматичної аналогії (створення нових формативів, диференціація морфем, спеціалізація вживання певних форм, домінування певних способів утворення граматичних форм) приводять здебільшого до єдиного результату, а саме, до закріплення продуктивного варіанта, що виключає будь-які недоцільні («нефункційні» за М. Пановим) паралелі.

Функціонування граматично продуктивного варіанта в різних стилях мови значною мірою регулюється принципом комунікативної доцільності. Треба, проте, зауважити, що цей принцип наповнюється неоднаковим змістом у синхронії і в діахронії. У першому випадку увага акцентується на традиційному закріпленні конкретних мовних засобів за різними сферами мовлення, а нормативне вживання одного з двох функціонально нерівноцінних варіантів зумовлюється більшою мірою естетичними аспектами висловлювання. При аналізі динамічного співвідношення варіантів, із точки зору їх нормативності, комунікативна доцільність полягає в тому, що перспективний варіант має переваги внутрішньосистемного характеру [80, с. 47], а його вживання диктується перевагами в полегшеному спілкуванні загалом. Такими перевагами є, зокрема, парадигматична (мисленнєва) економія, вивільнення від функціональної завантаженості варіанта [80, с. 31], закони евфонії [172, с. 47–48] тощо. Мовознавці констатують ширше охоплення процесом уніфікації морфологічних варіантів, усталення продуктивнішого з

них, цілком слушно застерігаючи від крайнощів: переоцінювати уніфікацію словоформ лише як продуктивне і сприятливе для мови явище, недооцінюючи тим самим важливу семантико-стилістичну функцію варіантних форм у художньому та інших стилях мовлення [80, с. 30–31].

Підсумовуючи розгляд функціонування граматично продуктивного варіанта в сучасній літературній мові, наведемо показовий, на нашу думку, приклад уживання форм минулого часу українських дієслів на *-ну-ти*. Польська дослідниця Б. Зінкевич-Томанек, проаналізувавши словникові фіксації і вживання їх варіантних форм у сучасних художніх і публіцистичних текстах, дійшла висновку, що «більшість аналізованих дієслів – це випадки, коли при одному інфінітиві існують два варіанти форм минулого часу, причому для всіх родів і для множини. Проте навіть тоді, коли носії мови мають повні дві дієслівні лексеми... тобто паралельно існуючі омонімічні парадигми особових форм, перевага на боці форми без *-ну-*, що свідчить про усталення в сучасній українській мові «скороченої» основи (*звик, звикли; встиг, встигли; досяг, досягли* тощо)» [380, с. 440]. Такі факти непоодинокі, що підтверджують наші спостереження над еволюцією часових форм українського дієслова (2–4 розділи нашого дослідження). Разом із тим варто визнати слушність і обґрунтованість міркувань Л. Скворцова: «необхідне і природне опрощення в межах розмовно-побутового мовлення, яке розвивається в бік уніфікації та інтеграції, не можна механічно переносити на книжно-писемне мовлення, на багатоманітні жанри традиційного літературного спілкування» [303, с. 164]. Це застереження набуває особливої актуальності з огляду на зовнішні фактори унормування мови.

1.7. Принципи і завдання кодифікації літературної мови

Варіанти словоформ співіснують, конкуруючи один з одним, лише в певний період розвитку мови в умовах її територіально-соціальної та діалектної диференціації у взаємозв'язку усного й писемного (книжного)

мовлення. За спостереженнями вчених, зменшення, зокрема, фонетико-морфологічної варіантності слова відбувається в міру становлення національної літературної норми [81; 82; 295; 377]. Закріплення в літературній мові граматично продуктивного варіанта розглядається в цьому випадку не тільки з погляду відповідності його лінгвістичних характеристик граматичній нормі, але й можливостей його нормативної кодифікації. Розвиток норми, як і розвиток норми загалом, відбувається саме завдяки варіантам, які є, зазвичай, перехідними формами від однієї якості до іншої. Цю «іншу» якість колективна свідомість носіїв мови сприймає як нормативну. Перефразовуючи висловлювання Ф. Філіна: «Там, де немає можливості вибору, немає проблеми норми» [341, с. 17], можна з певністю стверджувати, що проблема норми постає там, де є проблема вибору. Ця проблема акцентує увагу дослідників на такому аспекті норми, який відбиває її естетичну, оцінну сутність, а тому передбачає свідоме втручання носіїв мови у процес унормування.

Нормативно-регулятивний підхід до висвітлення питань варіантності і нормованості потребує уточнення характеру співвідношення між мовними нормами і нормами літературної мови, з одного боку, а з другого – чіткого окреслення понять унормування (нормалізації) і кодифікації. В основі формування мовних норм, як уже зазначалося, лежить «природність», або, інакше, колективний «усереднений» узус, що складається стихійно [250, с. 574]. На відміну від цього, літературна норма є складним суспільним витвором (явищем), а стосовно мовних норм вона становить частковий випадок її маніфестації. Щоправда, іноді в лінгвістичній літературі ці поняття зближуються, проте з огляду на завдання нашої роботи, термінологічні розбіжності не є суттєвими. Набагато важливішим для розуміння процесів унормування літературної мови є врахування об'єктивного взаємозв'язку мовної системи, норми і мовленнєвого вжитку.

Важливі міркування щодо останньої тези висловив Л. Скворцов [302]. На його думку, норма розрізняється як: 1) норма, що реалізується з

новотворами, okazіоналізмами включно; 2) норма реалізована, зафіксована в словниках, «кодифікована», така, що підсвідомо усвідомлюється всіма мовцями. Вона «включає в себе актуалізовану частину, активний запас, і неактуалізовану: архаїзми, варіанти, що рідко зустрічаються». Другий аспект норми, безперечно, пов'язується з регуляторною мовною політикою.

Згідно із загальноприйнятою думкою, основи нормативної лінгвістичної діяльності було закладено празькими лінгвістами, завданням котрих було «розвивати в літературній мові ті якості, яких потребує її спеціальна функція» [38, с. 391]. Мовна політика уреальнюється в унормуванні й кодифікації літературної мови, причому в обох прикладах ідеться про встановлення й опис правил слово- і формовживання щодо їх нормативності. Центральним поняттям процесів унормування і кодифікації, як бачимо, є норма, хоч завдання вказаних процесів не є тотожними. Унормування має на меті: 1) вивчення проблем визначення і встановлення норм літературної мови; 2) дослідження з нормативною метою мовної практики стосовно до теорії; 3) приведення до системи подальшого вдосконалення і впровадження правил уживання, коли теорія розходиться з практикою [84, с. 3]. «Термін кодифікація, – вважає Л. Граудіна, – більш вузький і спеціалізований порівняно з терміном унормування; він означає «діяльність з метою впорядкування, систематизації та реєстрації правил уживання мовних одиниць» [84, с. 3]. За влучним висловом ученого, у мовленні імпліцитно існує «норма в собі», а кодифікація передбачає перетворення її в «норму для нас» [84, с. 273]. До цього необхідно додати, що таке перетворення відбувається з урахуванням певних критеріїв мовного розвитку, самої норми, практично втілюється в регламентації правил культури мовлення як обов'язкового закону для носіїв певної мови.

Представники Празького лінгвістичного гуртка, розглядаючи співвідношення понять «норма» і «кодифікація», вважали, що «норма» є суб'єктивним предметом діяльності, ... сукупністю стійких засобів, об'єктивно існуючих у мові, а «кодифікація» – це наукова діяльність,

завдання якої досягти й виявити норму» [38, с. 391]. Логічним доповненням до сказаного має бути те, що зміст поняття «кодифікація» включає в себе теоретичний (науковий) і практичний аспекти. Останній із них об'єктивується (реалізується) у створенні відповідних словників, довідників, посібників. Зауважимо також, що граматична кодифікація, зокрема й української мови спорадично здійснювалася ще задовго до теоретичного осмислення проблеми і вживання самого терміна *кодифікація* [211].

Таким чином, предметом унормування є норма в її активному втіленні, в її становленні і розвитку на всіх рівнях мови [84, с. 2]. Властивий мові «внутрішній» процес нормалізації на етапі усталення літературної мови закономірно переростає у свідому мовну політику, втручання в мовленнєву практику, у визнання доцільності й необхідності зовнішнього впливу на норми літературної мови. Щоправда, доцільність і необхідність нормалізаторської діяльності поділяються не всіма лінгвістами і набувають форми «нормалізаторського скептицизму», наприклад, у Ф. де Соссюра, Л. Єльмслева, А. Мартине, Е. Косеріу, а також деяких сучасних мовознавців (81, с. 24, 26; 82, с. 48–49), що, власне, ґрунтується почасти й на тих труднощах, із якими стикаються вони у своїй кодифікаторській практиці. Ці труднощі зумовлюються об'єктивно-складною і діалектично суперечливою природою літературної норми, «змушеної примирювати об'єктивні властивості мови, що еволюціонує, і суспільно-смакові оцінки, які не завжди збігаються, з реальним мовленнєвим узусом» [82, с. 45]. Стійкість літературної норми, певний консерватизм мовного ідеалу і «безперервний функціонально виправданий процес еволюції літературної норми», по-перше, висувають перед нормалізаторами необхідність вироблення, за висновком В. Матезіуса, «гнучкої стабільності» норми [82, с. 44]. По-друге, вироблення принципів кодифікації, які безпосередньо базуються на визначенні правильного / неправильного щодо вживання в мовленні конкретних словоформ. Орієнтиром тут можуть, на наш погляд, слугувати міркування О. Лаптевої, котра виокремлює помилки двох принципово різних типів:

1) допустимі відхилення від норми як виразники тенденції розвитку мови (за умови поширеності таких явищ); 2) помилки, що порушують вимоги норми, що суперечать їй: джерелом таких відхилень є недостатнє володіння нормою [174, с. 15]. З. Попова теж вважає, що «подібні порушення відбивають не розвиток і збагачення мови, а низький розвиток мовлення, вони перебувають поза межами норми і не мають перспективи в літературній мові» [264, с. 182]. У зв'язку з цим постає закономірне питання про засадничі принципи кодифікаторської діяльності [82; 84; 129]. Поширеність мовного явища, тобто кількісний фактор, є важливим симптомом, але не остаточним доказом нормативності певного варіанта. Нерідко вирішальним у нормативному відборі мовних одиниць виступають культурно-історичні фактори [340, с. 17–18].

Звичайно, непоодинокими є й факти, коли традиція закріплює в літературній мові форми так званої «живої (розмовної) моделі», яка суперечить існуючій нормі. Мовознавці-нормалізатори схильні пов'язувати таку ситуацію з дією зовнішніх факторів, насамперед, із частотою вживання, коли з часом кодифікуються і ті мовні явища, котрі певний час сприймаються як «похибки» щодо синхронного узусу [194, с. 40]. Особливістю морфологічних норм української літературної мови, як зазначає М. Жовтобрюх, є те, що вони строго системні й суворо кодифіковані і тому майже не поповнюються різними типами регіоналізмів [118, с. 11]. Щоправда, в останні два десятиліття час від часу поновлюється дискусія навколо правил українського правопису, конкуренції вже кодифікованих варіантів літературної мови і деяких словоформ, які здебільшого відбивають західноукраїнську традицію.

Варто визнати, що відповідність моделі та частотність уживання є досить неоднозначною причиною для визнання певної форми нормативною з її подальшою кодифікацією [258, с. 25, 42]. Прикладом можуть слугувати дієслівні форми 3-ї ос. одн. типу *ходе, робе, носе*, які, незважаючи на їх поширеність у розмовно-побутовому мовленні певного регіону, не можуть

бути нормативними. У мові художньої літератури вони є доречними при мовленнєвій характеристиці окремих персонажів. Урахування цього факту особливо важливе при розгляді мови художньої літератури як одного з основних джерел кодифікації мовних явищ і рекомендацій щодо їх використання в широкому вжитку. При кодифікації конкуруючих варіантів норми, а тим більше різних інновацій, велике значення має дотримання принципу комунікативної доцільності, що враховує як «формальні корисні властивості мовних одиниць» [82, с. 208], так і оцінний аспект, пов'язаний із літературною традицією, свідомим ставленням до мовленнєвої діяльності. Збереження традиційних форм вираження не повинно гальмувати закріплення в мові доцільніших варіантів, а також і певної частини новоутворень, у тому числі й тих, котрі спочатку не виходять за межі вузьких чи професійних сфер мовлення (Пор.: видавничі норми [258, с. 129], сучасну мову засобів масової інформації [156]).

Характеристика значної частини явищ літературної мови в нормативно-кодифікаційному аспекті не може блокуватися їх розподілом за двома рубриками – правильно / неправильно. У цьому можна цілком погодитися з думкою В. Іцковича: «потрібна розгорнута еластична шкала характеристики фактів мови з точки зору їх відповідності чи невідповідності літературній нормі – характеристик, що дозволять урахувати різний ступінь нормативності описуваних явищ і, в необхідних випадках, їх функціонально-стилістичну відзначеність» [129, с. 106]. І хоч «суть будь-якої літературної мови – в її стабільності, в її традиційності» [367, с. 126], це аж ніяк не виключає оцінних змін щодо критеріїв її нормативності на різних етапах існування. Мовна норма в сучасній українській мові, на думку деяких мовознавців залежно від «історичних особливостей її розвитку в ряді випадків і досі перебуває в процесі становлення або вже усталилася, але ще ніде не зафіксована» [160, с. 87]. Тому виваженим має бути підхід лінгвістів-кодифікаторів до відбору мовних засобів, їх кодифікації і рекомендації до вжитку всіма носіями загальнолітературної мови. І хоч межі втручання

кодіфікаторів у мовні процеси визначаються самою системою мови, важливим обмежувачем, як і раніше, залишається, за висловом Т. Винокура, «розумне і культурне ставлення до мови, котра ґрунтується на розвиненому інстинкті й об'єктивному науковому знанні» [Цит. за: 82, с. 49], що виключають будь-які суб'єктивні уподобання. Не втрачають і досі своєї актуальності застереження М. Пилинського: «Передчасна кодифікація як норми навіть перспективної тенденції створює лише непотрібну плутанину і всілякі непорозуміння у мовному житті і літературній практиці. Кодифікувати можна і треба тільки такі мовні факти, які дійсно стали нормою, тобто знайшли своє місце у системі норм певної мови, у певній класифікації норм і відповідають усім найважливішим критеріям нормативності» [257, с. 23].

1.8. Висновки до розділу 1

1. У сучасному мовознавстві варіантність досліджується у двох напрямках – синхронному та діахронному, які пов'язані між собою і доповнюють один одного. Причому в обох випадках варіантність як мовне явище протиставляється нормі і спричинює становлення нормативних форм. Як історичне явище варіантність виступає і наслідком невпинного розвитку мови, і неодмінною умовою мовної еволюції. Основною рушійною силою процесів варіювання виступає граматична аналогія, котра виявляє свою дієвість щодо мовних одиниць кожного ярусу мови і стимулюється позамовними чинниками, зокрема: а) історичним етапом розвитку мовної спільноти; б) соціальною структурою суспільства; в) особливостями мовної ситуації.

2. Неодмінною умовою розмежування різних типів вираження одного й того самого змісту (синонімії і варіантності), а також виокремлення морфологічних варіантів з-поміж інших структурних варіантів є збереження морфолого-словотвірної структури слова. Визначення критеріїв

морфологічної варіантності вимагає врахування внутрішньомовних і зовнішніх чинників, а саме: а) парадигматичної вираженості морфологічних значень у граматичному елементі; б) тотожності граматичних функцій; в) послідовного розмежування морфологічної варіантності від словотвірної.

3. Характер варіювання на морфологічному рівні мови щодо його інтенсивності, тривалості, повноти охоплення мовним матеріалом визначається категоріальною природою словозмінних варіантів у парадигматиці, лексико-семантичними обмеженнями в різних класах слів (частин мови), їх формальною структурою, функціональною навантаженістю в певних жанрах мовлення, різним чином пов'язаних з усною чи писемною традицією.

4. Варіантність є природною, іманентною властивістю етномови і не може розглядатися як надлишковість мовних засобів. Існуюча в розвитку мови можливість вибору однієї з наявних варіантних форм породжує проблему мовної норми, основними ознаками якої є: а) історична зумовленість, відносна стабільність, історична змінність; б) двосторонній – об'єктивний і оцінний характер норми; в) зв'язок норми з системою мови і системою мовлення; г) поширеність мовного явища за умови його відповідності внутрішньосистемним закономірностям; г) варіантність самої норми, об'єктивованої в наявних у національній мові нормах – літературній (усно-літературній), діалектній, формальній (кодифікованій) і неформальній (узуальній).

5. На рівні мовних одиниць норми, детерміновані системою мови, відбивають об'єктивну продуктивність мовних явищ, зумовлених їх категоріальною природою, і кваліфікуються як недиференційовані, обов'язкові норми. Єдність мовної норми на рівні системи забезпечує водночас нормативну диференціацію слово- і формовживання на рівні мовлення, результатом якого виступає текст.

6. Поняттям норми при текстовій реалізації мовних одиниць охоплюються не об'єктивна характеристика слова чи словоформи з точки

зору його відповідності нормі, а принципи відбору й організації мовних одиниць, морфологічних у тому числі, як результат свідомої діяльності мовців. Саме тому норми (варіанти норм) кваліфікуються як функціонально-стилістичні чи ситуативно-стилістичні і вирізняються ширшим варіантним діапазоном залежно від усної чи писемної форми мовлення.

7. «Типологічні сукупності текстів» із властивим для кожної з них арсеналом мовних засобів і правил їх уживання формують функціонально-стильові різновиди національної мови як системи систем.

Співіснування старих (книжних) і нових (сучасних) форм зумовлюється багатьма факторами: а) поступовістю у встановленні мовної норми; б) стійкістю морфологічного ладу мови щодо зовнішніх впливів; в) функціональною навантаженістю багатьох стилістично-маркованих варіантів; г) конкуренцією різних суспільних оцінок щодо нормативності окремих варіантних форм. Ці та інші чинники призводять до закріплення в літературній мові одного найпродуктивнішого варіанта.

8. Закріплення і функціонування в сучасній літературній мові граматично продуктивного варіанта, що відбиває динамічне співвідношення варіантних пар у процесі еволюції мови, визначається насамперед перевагами внутрішньосистемного характеру – спеціалізацією формотворчих афіксів; формальним уподібненням варіанта структурному типу слів певного класу; ступенем функціонального навантаження варіанта і т. п. Важливим зовнішнім чинником функціонування граматично продуктивного варіанта в літературній мові є його комунікативна доцільність і психофізіологічні особливості мовленнєвої діяльності.

9. Сучасний етап розвитку літературної мови характеризується загальною тенденцією до зменшення варіантності, у тому числі й фонетико-морфологічної, що є результатом природного розвитку мови, колективної свідомості її носіїв, з одного боку, а з другого – свідомої регуляторно-нормативної діяльності, яка в практичному аспекті виявляється в кодифікації літературного формо-, слововживання.

10. Зasadничими принципами кодифікаторської діяльності є такі: відповідність варіанта, що кодифікується, загальномовній нормі; об'єктивні критерії визначення «правильного», «нормативного», «зразкового», що виключають суб'єктивізм кодифікаторів і водночас із цим вирізняються певною гнучкістю на шкалі функціонально-стилістичної маркованості; критичне ставлення до джерел кодифікації, передовсім до матеріалу художньої літератури, що залишається авторитетним джерелом кодифікації; комунікативна доцільність і поступовість у кодифікації новоутворень.

11. Словозмінна варіантність дієслова першої половини XVII ст. як важлива ланка морфологічної структури староукраїнської мови, що на той час уже сформувалася і мала риси, котрі пізніше перейшли до норм української літературної мови, відбиває співіснування різних мовних стихій у цей період (давньої / книжної та нормативної / сучасної), що умотивовує функціонування в них паралельних форм.

РОЗДІЛ 2

ВАРІАНТНІСТЬ ОСОБОВИХ ФОРМ ТЕПЕРІШНЬОГО І ПРОСТОГО МАЙБУТНЬОГО ЧАСУ ФІНІТИВНИХ ДІЄСЛІВ ЯК ПРОЦЕС СТАНОВЛЕННЯ ЇХ НОРМАТИВНОСТІ

Сутність особово-часової парадигми та її перебудову, за твердженням В. Русанівського, визначив тісний взаємозв'язок категорій виду і часу. «Семантичною ознакою виду є протиставленість двох форм дієслова – за ознакою обмеженості (*доконаний вид*) і необмеженості (*недоконаний вид*) тривання дії» [280, с. 67].

Грамматична категорія часу окреслює дію або стан на часовій осі відносно моменту мовлення. Форми теперішнього часу, протиставляючись за основною семантикою формам минулого і майбутнього [287, с. 681], зазнали у своєму розвитку найменших змін, хоч варіантність особових закінчень як основного засобу вираження часової категорії засвідчує їх еволюцію.

Видова семантика дієслова зумовлювала його вживання відповідно до часових форм. Відзначені дослідниками доісторичні слов'янські форми (*damь, dvignq* та інші) були полісемічними у граматичному відношенні, оскільки позначали завершену дію, отже, мали видове значення доконаності, а також «передавали часове значення майбутньої дії» [281, с. 39]. Такі перфективні форми продовжували функціонувати і в староукраїнський період: отвѣт ему дам [ЗМЛІ 1607, 187]; попел *ωзмү* (Краків 1539, AS IV, 214) [Сл. вип. 4, 1997, 36], поряд із імперфективними: я..., даю и записую [Дар. 1608, 132]; Не учтивє *берү...* (1627 ЛБ 102) [Сл. вип. 3, 1996, 54]. А тому, на думку В. Русанівського, «процес утворення простого майбутнього часу (або майбутнього результативного)» варто розглядати «одночасно з розвитком видової кореляції. Так само і дослідження формальних засобів, що служать для утворення видових пар, слід проводити в нерозривному зв'язку з спостереженням за вживанням форм майбутнього часу» [281, с. 40].

2.1. Варіантні форми тематичних і атематичних дієслів першої особи однини теперішнього і простого майбутнього часу*

Дієслівні форми 1-ї ос. одн. представлені традиційними особовими флексіями *-у, -ю* залежно від твердості-м'якості кінцевого основи: *лѣжѡу* въ ровѣ *æкож[е]* разбоиник [ТД, 126]; *молюса* вамъ братіє [ЄУ 1606, 45 зв.]; я вже тую овечку... *пасу* [АБМУ 1614, 7]; а *æ* зголоду *гину* [ЄУ 1637, 30]; самъ *мешкаю* [ДЗ 1621, 508]; *дарую* вѣчными часы... [АЛСБ 1636, 124]; я, ... *чиню* ведомо... *записомъ* [АБМУ 1637, 17].

Вагання у виборі твердості-м'якості кінцевого основи *-р-*, подане у граматиці Л. Зизанія: «*зру* или *зрю*» [Зиз. 1596, 58], очевидно, проектувалося і на тодішні конфесійні пам'ятки, від чого залежало і вживання особової флексії *-у, -ю*: *блгодару* та *ѡче сѣый* [ЄУ 1619, 12]; *бже* *благодарю* та [ЄУ 1606, 3 зв.–4]; *узрю* нбса [ЄУ 1606, 9]. Рідкісне вживання твердого [р] у цитатах зі Святого письма Актів Львівського Ставропігiального братства, яке підтверджує думку О. Ніки, що структура тексту могла визначати «межу текстового сферорозділення церковнослов'янської і староукраїнської мов» [244, с. 151]: «Аз..., язык велий *сотвору* тя» [АЛСБ 1609, 331], можна пояснити впливом живомовної стихії, оскільки твердість [р] характерна і для сучасної території написання цієї пам'ятки, а саме говірок південно-західного наріччя: *говору, вару* [11, с. 77], поширюється вона і в інших говіркових зонах північного наріччя, рідше південно-східного: *ору* [11, с. 77; 31, с. 73] і як єдино вживана для досліджуваного періоду закріплена ще граматиною І. Ужевича: *вару* [Гр. Уж. 1643, 41 а].

Істотною ознакою особових форм простого майбутнього є їх утворення за моделлю форм теперішнього часу. Цей процес В. Русанівський хронологізує дослов'янським періодом, оскільки «його сліди можна помітити

*Форми дієслів теперішнього і простого майбутнього часу проаналізовано паралельно, оскільки їх формальні показники однакові.

і в інших індоєвропейських мовах». Він називає простий майбутній час майбутнім результативним [281, с. 39, 40], його результативність виражалася формами дієслів доконаного виду, а «основним структурним засобом оформлення» виступали дієслівні префікси з найбільш загальним абстрактним значенням – значенням межі в часі [10, с. 252]. Таким чином, особові закінчення простого майбутнього збігаються за формальними показниками з теперішнім часом: я тежъ ро(з)ницу свою *укажу* [ККПС 1600, 130]; я... *не поє(д)у* [АКЖГУ 1611, 64]; и я *прийму* васъ [ВО 1603, 10–11]; *Азь вложу* во основаніє [Пал. ЗК 1621, 338]; *пойду* ко ѿцѣ моему [СУ 1619, 9]. Проте граматисти кінця XVI – першої половини XVII ст. Л. Зизаній, М. Смотрицький не змогли чітко окреслити вид як граматичну категорію. Л. Зизаній «добре відчував наявність у слов'янського дієслова спеціальної категорії доконаності й недоконаності дії, але тодішня теорія не дозволила йому виділити вид дієслова в нашому розумінні». Однак він виокремив І дієвідміну, до якої ввійшли в основному префіксальні дієслова зі значенням простого майбутнього часу [249, с. 42], наприклад: *въстану, пlynу, поплну* [Зиз. 1596, 56]. Не виділив категорії виду в сучасному розумінні і М. Смотрицький, хоч форми майбутнього часу він творив за допомогою префіксів і таким чином окреслював завершеність дії [245, с. 58]: *прочту*. Перфективація – префіксальне оформлення простого майбутнього часу засвідчене також І. Ужевичем: *везу – повезу* [Гр.Уж. 1643, 40 а].

У мові пам'яток першої половини XVII ст. найуживанішими були префікси:

- з-: Христось... мовить: *збудую* церковъ [Пал. ЗК 1621, 344]; Штоколвекъ *звяжешъ* на земли, будетъ звязано на небѣ [Пал. ЗК 1621, 401];
ту... *зрозумѣешъ* [АЛСБ 1646, 161];
- за-: ѿстатокъ *заберу* [АКЖГУ 1605, 89]; любимый брате..., *вѣру загубиши* [ЗМЛ 1607, 176]; *замедлитъ* въ грѣсѣхъ [СУ 1606, 10];

по-: Утѣшитель, которого я вамъ *пошлю* отъ Отца [ВО 1603, 17]; я..., Его Королевское Милости... *подаю* [ЖВЗ 1618, 225]; отповель на то, «*не пойду*» [АЛСБ 1635, 115];

при-: похвалу *принесу* [Каз. 1615, 36 зв.]; *приведу*... повесть [Посл. ІВ, 33]; «На кого *призрю?*» [ЗМЛ 1607, 195]; отъ мене *прійметъ* [Гарм. 1608, 177];

от-: буды *ω(т)везу* [АКЖГУ 1605, 89]; я..., то все до кни(г)... *ω(т)даю* [АКЖГУ 1609, 127];

с-: с того света *схожу* [БПа 1604, 505]; тя...о школах... *спытаю* [ЗМЛ 1607, 200];

у-: мовить:...органовъ... *не услышу* [ВО 1603, 79]; бог..., то *учинит* [ЛХВ 1648, 54] та ін.

Безпрефіксні дієслова, на які вказував А. Генсьорський, досліджуючи форми минулого часу в Галицько-Волинському літописі [67, с. 19, 21], набувають значення доконаності і виражають майбутню дію. Хронологічно вони засвідчені пам'ятками XIV–XV ст.: *коупим* (1456 Cost. II, 791; 1460 Cost. II, 669) [ССМ т. 1, 1977, с. 529]; та першої половини XVII ст.: в Житомиру *куплю* его [АКЖГУ 1605, 45]; куды колвекъ... *намѣтность кинешъ*, завше... *єѣ гакъ найдешъ* [СУ 1637, 6]; *самъ спасется* [ВО 1603, 56]; мертвій о Христѣ *воскреснутъ* первѣе [ВО 1603, 62]; якъ братя *найдутъ* [ГГБ 1602, 123]. Ідентичні форми зафіксовані і в інших полемічних творах: *stypim*, *vernemsja* [379, с. 209].

Поряд із цими способами видоутворення в пам'ятках простежуємо:
а) співвідношення безпрефіксних основ із наявним суфіксом як розрізнявальною ознакою незавершеності дії: панъ воевода... *послалъ*... коней Турецкихъ *куповати* [Перест. 1600–1605, 216] та без суфікса *купити* – із вказівкою на завершеність дії; *очи куды небу двигаєтъ* (Львів 1631, Волк. 16–16 зв.) [Сл. вип. 7, 2000, 199] – гди *двигнетъ* вода (сер. XVII ст. Луц. 539) [Сл. вип. 6, 1999, 200]; б) імперфективацію – (утворення дієслів недоконаного виду від префіксальних дієслів доконаного виду за допомогою суфіксів) [277, с. 121]: *если мене в чо(м)ко(л)векъ будешъ потребовати не*

встыда(и)са *зажити* (к. XVI ст. *Розм.* 66) [Сл. вип. 10, 2003, 36] – ижъ понехай *заживати* непотребныхъ з Требникшвъ (Київ 1646, *Мог.* Тр. 6) [Сл. вип. 10, 2003, 33]; в) суплецію – утворення форм одного слова від різних коренів: *беруть* тую руду [АКЖГУ 1605, 72] – и на роука(х) *возмоу(т)* та (1556–1561 *ПС* 28) [Сл. вип. 4, 1997, 36].

Ідучи за дослідженнями В. Русанівського, у формі майбутнього часу виокремлюємо дієслова доконаного виду з детермінованим і недетермінованим значенням. Детермінованого значення дієслова набувають у поєднанні з прислівниками *тепер, зараз, нині* та іншими і називають при цьому дію, яка «відбуватиметься безпосередньо після моменту мовлення». Поєднуючись із такими дієсловами, прислівник змінює свою семантику і набуває «значення близького майбутнього» [286, с. 247]: а має(т)ность са не продольжи(т), але са *зара(з) рострати(т)* и *уотечеть* (Острог 1607, *Льк.* 38) [Сл. вип. 10, 2003, с. 181]; ани грѣшныє *заразъ* по смерти въ муки вѣчныє *идуть* [ВО 1603, 64]; *нынѣ* видим [ЗМЛ 1607, 172]; А *теперь* вже души вѣрныхъ и светыхъ Божыхъ *смотрятъ* [Гарм. 1608, 182]. Дієслова в поєднанні з прислівниками, що можуть відносити дію до майбутнього, називають дію, яка відбуватиметься після моменту мовлення через певний проміжок часу: Глеть бѣсь рабѹ своєму, пожируй *нѣтъ*, на паствиску грѣха моего, а *заутра покаешъ са* (Чернігів, 1646, *Перло* 124 зв.) [Сл. вип. 9, 2002, с. 238]; па(н) Бе(з)соки(р)ски(и) поведе(л), же не має(т) готового (*поташу* – розрядка наша – *Н. Д.*), але *скоро* га(р)ть до(и)де [АКЖГУ 1605, 90].

У недетермінованому значенні форми майбутнього часу доконаного виду виступають тоді, коли вони уточнюються прислівниками *завжди, вѣчно* та іншими: я(в)не... со(з)наваю... кому бы ѿ то(м) веда(т)и належало теперь и на потомъ *завъжъды* *озъна(и)мюю* и(ж) што... *отець* мо(и)... свои(м) кошъто(м) млы(н) збудова(л) (Житомир 1647, ЦДІАК 11, 1, 12, 31–31 зв.) [Сл. вип. 9, 2002, с. 223]; мы же *всегда* *пребываемъ* безпокааніа [СУ

1606, 6]; Церковъ Восточная *завжды* на службѣ Божой готуючы дары *приливаетъ* воды до вина [Гарм. 1608, 201].

Щодо фонетичних змін у структурі дієслова, то засвідчуємо збереження приголосних [ɟ], [к], якими закінчується основа 1-ї ос. одн.: до братства ходити *не могу* [АЛСБ 1601, 62]; виведатисє *не могу* [АКЖГУ 1605, 35]; о семь *не пекуся* [Посл. ІВ, 35]; *не отрекуся* посетити честную братию [ПВС 1603, 333]; *могу* смѣти подьнести на ѣбо очи [ЄУ 1619, 3 зв.]; *могу...* взати та [КС, 51]. Їх чергування із шиплячими в текстах ранішого періоду Ю. Шевельов вважає ізольованими, оскільки вони, на його думку, могли бути орфографічними чи друкарськими помилками. За спостереженнями вченого, «пам'ятки XVII ст., наближені до говірної мови, всі без винятку зберігають старе чергування (наприклад, сòдѹаѹ(ò), сѣѣѹ(ò), ѣаó)» [360, с. 821]. Мовознавець зазначає, що фіксація шиплячих наприкінці основи 1-ї ос. одн. і 3-ї ос. мн. починає «систематичніше вживатися на письмі лише з двадцятих років XVIII ст.», а в деяких локальних говірках ймовірно ще з XVII ст. [360, с. 821]. Північні пам'ятки відбивають територіальну говіркову особливість, що виявляється у відсутності йотової палаталізації приголосних [ɟ], [к], [х]: я..., чинити *не могу* [АКЖГУ 1609, 165], такі форми й досі побутують у ряді поліських говірок на пограниччі з білоруськими [АУМ т. І, к. 252; 11, с. 130], а в першій половині XVII ст. вони охоплювали і південно-західний, і південно-східний діалектний масив. Полемічні, конфесійні твори продовжували традицію граматистів із збереженням старовинних форм без зміни задньоязикових, наприклад: *лагу* [Зиз. 1596, 56], *могу, теку, стрегу* [См. 1619, 176], *стерегу* [Бер. 1627, 187], *пеку, могу, стерегу* [Гр.Уж. 1643, 35 б, 37 б]. Залишки такого явища можна спостерігати в деяких закарпатських говірках [44, с. 76–77; 253, с. 301–302], південноволинських, східнополіських [360, с. 821; 363, с. 152] і західностепових [91, с. 225], архаїчними їх потрактує С. Рабій-Карпинська в бойківській говірці південно-західного наріччя: *пи^еку, ри^еку, могу* [271, с. 92–93]. Асимілятивна зміна [j] попереднього приголосного становить норму сучасної української

літературної мови і свідчить про вирівнювання основи у формі 1-ї ос. одн. та 3-ї ос. мн. за формами 2–3-ї ос. одн. і 1–2-ї ос. мн.: ω нє(и) *печу*. [АКЖГУ 1609, 163]. Це явище властиве українській та сербській мовам, у всіх «інших слов'янських мовах кінцеві задньопіднебінні основи з відповідними шиплячими не чергуються у 1-й ос. одн.» [122, с. 120].

У дієслівних формах 1-ї ос. одн. відбуваються інші структурні зміни, наприклад, приголосні основи *д*, *т*, *з*, *с* у ділових та полемічних пам'ятках чергуються із шиплячими:

- 1) *з-ж* – отступниковоє *показати* первѣй [Пал. ЗК 1621, 354] – я... справу зо вси(м) в суде головно(м)... *покажу* [ПККВ 1643, 230];
 - 2) *с-ш* – господаря *просити* хотять [Перест. 1600–1605, 215] – *доношу* и *прошу* [БПа 1616, 537]; припомнити *мушу* [ЗМЛ 1607, 203];
 - 3) *т-ч* – наше оубо есть еже *въсхотѣти* [ЄУ 1606, 4] – п. Лянкгишь рекъ: «...я ей розказувати *не хочу*.» [АЛСБ 1642, 144];
 - 4) *д-ж* (*дж*) – на ратушь... *ходитьи* [АЛСБ 1644, 148] – азъ *хожю* въ... кожахъ [ЄУ 1619, 11]; *сѣжю* [Зиз. 1596, 56]; *прохожю* [См. 1619, 11]; *знахожю*, *обхожю* [Бер. 1627, 194]; *брыджуса* [Бер. 1627, 197].
- Частковість шиплячого рефлекса в такій позиції (відсутність чергування передньоязикового приголосного [д] із африкатою [дж], яка заступається фонемою /ж/, характерна майже для всіх різножанрових пам'яток). Територіально виявлена в ділових джерелах Полісся: ω (т)ку(л) я... *попроважу* [ККПС 1600, 130]; *впроважаю* [Дар. 1615, 388]; я... пану... *присужаю* [ПККВ 1643, 234]; я..., *ро(с)поряжаю* [АКЖГУ 1650, 217] має продовження в сучасних говірках північного наріччя, оскільки на Київщині й досі можна почути відповідну форму [АУМ т. I, к. 254; 134, с. 42–43; 186, с. 38; 188, с. 96]. Її поширеність спостерігається й на інших територіях: південно-східних, зокрема, середньонаддніпрянських [31, с. 73; 42, с. 10–11; 225, с. 60; 289, с. 95], південно-західних, за винятком лемківських [187, с. 33; 208, с. 63; 217, с. 59; 274, с. 28].

Натомість у текстах, позначених церковнослов'янським впливом зберігається двофонемна сполука *жд*: *похожду* [АЛСБ 1642, 324]; *Чуждуся* [АЛСБ 1642, 336]; *азъ вса вижду* [КЄ, 57]; *азъ глаголю:... утверждаю* [Посл. ІВ, 29]; *и досажду* [Посл. ІВ, 35], яка теж допускалася лексикографічними працями та граматиками, оскільки була питомою для церковнослов'янської мови: *прихождаю, прихожду, стражду* [Зиз. 1596, 55, 56]; *осуждаю, извожду* [Бер. 1627, 48, 54]. М. Смотрицький подавав їх паралельно до форм із спрощенням проривного: *рожду – рожю, хожду – хожю* [См. 1619, 157]. У ділових пам'ятках, крім Актів Львівського Ставропігiального братства, де такі написання вживалися лише в уривках зі Святого письма чи молитвах, вони не фіксувалися, що свідчить про відхід мови цих документів від книжних традицій: *смє(р)тю утвє(р)жаю* [АКЖГУ 1650, 219].

Ряд фонетичних явищ у 1-й ос. одн. поповнюють сполуки *бл'*, *вл'*, *мл'*, *пл'*, які у протосхіднослов'янських діалектах виникли в результаті асимілятивної дії [j] на попередній губний через стадію пом'якшення останнього, втрати [j], появи вторинного м'якого елемента, який розвинувся в епентитичний [л']. Такі асимілятивні зміни частіше відбувалися на межі морфем, зокрема, кореня й суфікса [133, с. 92], що спричинили чергування губних із двофонемними сполуками:

- 1) *б-бл'* – не хотет єго *погубыти* [КЄ, 51] – *гублю* [Бер. 1627, 107]; *азъ,...* *и погублю всѣхъ* [КЄ, 52]; *братство любити* [АЛСБ 1609, 319] – *азъ..., оногоже люблю* [ЄУ 1619, 12]; *люблю* *тя* [Пал. ЗК 1621, 427]; *ваблю, ваблюся* [Гр. Уж. 1643, 45 а];
- 2) *в-вл'* – привилєєвъ єго *славити* [Каз. 1615, 30] – *ловлю, славлю* [Зиз. 1596, 56]; *славлю...* *има твоє* [Каз. 1615, 28 зв.]; *о Петрѣ... мовити* *звикли* [Пал. ЗК 1621, 362] – *я... мовлю* [Пал. ЗК 1621, 351];
- 3) *м-мл'* – жадалъ *накормити* *черево свое* [ЄУ 1637, 26] – *кормлюса* [Бер. 1627, 104]; *дрѣмлю* [Зиз. 1596, 58];

4) *n-пл'* – послалъ... коней... *куповати* [Перест. 1600–1605, 216] – фолварки *покуплю* [Посл. ІВ, 23]; *те(р)плю* [Зиз. 1596, 56].

Подібні сполуки, що супроводжуються виникненням епентетичного приголосного, послідовно фіксують усі пам'ятки, незалежно від місця їх написання та жанрової належності.

У поліських джерелах зберігається інфінітивна основа із суфіксом *-ва-*: Яз,... *вы(з)наваю...* ты(м) ли(с)то(м) [АКЖГУ 1605, 25]; Я,... *со(з)наваю* ты(м) мои(м) ли(с)то(м) [АКЖГУ 1609, 164]; цу(р)ку мою А(н)ну поруча(л) и *ω(t)даваю* в мо(ц) и в опеку [АКЖГУ 1609, 163]. 33 форми проти 10 без *-ва-*: квито(м) мои(м) *со(з)наю* [АКЖГУ 1609, 165]; я,... то все до книг... *ω(t)даю* [АКЖГУ 1609, 127]. Частотність форм із *-ва-* можна пояснити жанровими особливостями цих джерел, для яких характерна шаблонність і повторюваність структурних моделей, а також аналогійними формами у граматаках: *даваю* [См. 1619, 123]; *въставаю* (паралельно з *въстаю*) [Зиз. 1596, 56]. Уживання подібних форм у галицьких, волинських та інших пам'ятках ХVІ ст. І. Керницький пояснює книжним впливом [143, с. 180], який ілюструють конфесійні та полемічні пам'ятки: азъ же гладомъ *погибаю* и... *сконъчеваюся* [ЄУ 1619, 9]; *Признаваю*, же все, [ВО 1603, 14]; въ томъ словѣ *познаваю* [Посл. ІВ, 31]. С. Бевзенко припускає ймовірність утворення таких форм від інфінітивних основ та їх повне збереження [10, с. 273]. Усі досліджувані тексти засвідчують нові утворення (без суфікса *-ва-*) *давати*: я... до книг... *оддаю* [БПа 1606, 522]; заповѣд нову *даю* вам [АЛСБ 1609, 327]; вины *не даю* [ЖМП 1611, 173]; десятину *даю* [ЄУ 1637, 10]; се *даю* ти [КС, 49]; справу такую *даю* [Перест. 1600–1605, 218].

Відмінна парадигма дієвідмінювання атематичних дієслів 1-ї ос. одн. теперішнього і простого майбутнього часу, порівняно із тематичними, успадкована ще із праслов'янської мови і зафіксована в усіх досліджуваних джерелах.

Графічна варіантність кінцевого *-ь* (12 уживань) і *-ѣ* (14) у формі *єсмь* свідчить про їх змішування на письмі, що не впливало на вимову [181, с. 87],

не тільки в текстах, позначених книжним впливом, але й в інших пам'ятках, адже архаїчне *-мь* почало змінюватися на *-мъ* ще в XI ст., що зумовило збіг 1-ї ос. одн. і мн. [114, с. 84]: *есмь* готовъ... пострадати [ВЛКБ 1616, 394]; Азь *есмь* пастырь добрый [Пал. ЗК 1621, 337]; азь *есмь* земля и пепель [ЄУ 1619, 4; ЄУ 1606, 174]. Серед давніх дієслів атематичного класу *есмь*, *вѣмь*, *дамь*, *имамь* (131 випадок) спостерігається тенденція до зменшення вживань дієслова *есмь* / *есмъ* (28, що становить 21,4 %, із них у ділових текстах – 7 (5,3 %), полемічних – 9 (6,9 %), конфесійних – 4 (3,1 %), апокрифічних – 8 (6,1 %). Остання фіксація підтверджує думку мовознавців про те, що форми атематичного дієслова *есмь* не були властивими для народнорозмовної мови XVII ст. [354, с. 57].

Поєднання займенника *азь*, *я* і дієслова *бути* (*есмь*, *есмъ*, *есми*) як показників 1-ї ос. ускладнювали структуру речення. Нагромадження таких форм і тяжіння мови до економного висловлювання сприяли витісненню атематичного дієслова займенником, запровадженню єдиної форми 3-ї ос. одн. *je* (*st'*), а отже «відмиранню» парадигми теперішнього часу дієслова *бути*, що було новим для XVII ст. [360, с. 757]. П. Житецький припускає, що форма *есми* від *есмь* виникла за аналогією до 2-ї ос. одн. *єси* [115, с. 94], таку реліктову форму зберігають ділова та полемічна пам'ятки: глаголю: прето я, Шлена..., ачь *ε(с)ми*... есть слабою и хорою [АКЖГУ 1650, 217]; тогда *есми* и оставих срамоту [ЗМЛ 1607, 186]. Побутують вони в гуцульських [360, с. 757] та у фонетичнозміненому вигляді (*εм*) у закарпатських говорах [253, с. 319], у говорі галицьких лемків [45, с. 139].

Спорадична злексикалізована форма, утворена шляхом злиття заперечної частки *нѣ* і zdeформованого дієслова *быти* в теперішньому часі однини, яка входить до структури іменного складеного присудка, не характерна для народнорозмовної мови і фіксується лише в конфесійному тексті (6 уживань), полемічному (1) та граматиці М. Смотрицького: во причастии общения *нѣсм* был [ЗМЛ 1607, 172]; оуже *нѣсмь* достоинь наретиса сѣъ твой [ЄУ 1619, 9 зв.]; *нѣсмь* [См. 1619, 160].

Варіантною до атематичного дієслова виступає малочастотна форма *естемь* (18 уживань, із них 8 у ділових пам'ятках – 4 в південно-західних, 3 в північних і 1 в південно-східних, 8 у конфесійних, 2 в полемічних): допомогати кожному... готовый *естемь* [АЛСБ 1601, 62]; я окаянный *естемь* [ПВС 1603, 333]; я... *естем* осудару... приятелем [ЛПВ 1650, 176], що могла спричинитися впливом польської мови [143, с. 180; 239, с. 171]. Поширення в пам'ятках інших жанрів: я *естем* зь вами [ВО 1603, 38]; повинен *естем* просити [ЄУ 1619, передмова зв.], дозволило потрактовувати її виникнення шляхом злиття форм 3-ї ос. *есть* і 1-ї ос. *есмь* [290, с. 94], що засвідчено і «Лексиконом» П. Беринди: *замъшанный естемь; естемь в роскошахъ* [Бер. 1627, 84, 104].

Тяжіння до витіснення цієї форми займенником 1-ї ос. одн. *я* вбачаємо в паралельному їх уживанні в тому самому реченні: я *естемь Павловъ* [Пал. ЗК 1621, 351], а також у самотійному використанні в ролі підмета: я *Апполосовъ, я Кифинъ* [Пал. ЗК 1621, 351]. Поєднання дієслів *есмь, естемь* із займенником *я* – 23 випадки (проти чистого вживання займенникової форми *я* в 1-й ос. – 19 випадків), найбільш уживаних у конфесійних пам'ятках – 12, найменш у полемічних – 6, ділових – 5, засвідчує поступовий відхід від книжних впливів і оформлення за моделлю *я – підмет-суб'єкт* без вказівки на теперішній час і особу за відсутності форм *есмь, естемь*.

У старослов'янській мові дієслово *дати*, на відміну від інших атематичних, виступало у значенні доконаного виду і виконувало функцію майбутнього абсолютного часу *дамь* [320, с. 191]. Така його семантика зберігається і староукраїнською мовою (18 уживань): мовячи:... весь міръ *дамь* [Перест. 1600–1605, 227], а видова завершеність дії підсилюється префіксальними утвореннями: *яз..., ω(t)дамь* [АКЖГУ 1605, 90; АКЖГУ 1611, 64]; за того тебе *выдамь* [БП 1648, 607]; азъ *воздамь* [Посл. ІВ, 33]; «за грѣхъ, въ невѣдомости пополненный, караня *придамь*» [Пал. ЗК 1621, 319].

Питома за походженням форма атематичного дієслова *вльмь* (32 вживання) із твердим кінцевим *-мь (-м)* збережена в усіх досліджуваних текстах, її поширеність у різножанрових пам'ятках І. Керницький пояснює

впливом польської форми *wiet* [143, с. 181]: *He ve(m)* [АКЖГУ 1605, 38]; *He vьmь* другого [Посл. ІВ, 34]; *онь же рече, не вьмь* откуду [ЗПМ 1628, 50]. Пам'ятки з Полісся паралельно під впливом білоруської мови фіксують форму *вьдаю* (6 уживань): *я не вьдаю*, што в то(и) шкатуле [АКЖГУ 1609, 125]. Спорадичні вони в конфесійних (2 вживання) і полемічних (2) текстах: *не вьдаю* [Перест. 1600–1605, 212]. Семантично рівноцінною в південно-західних та північних джерелах уживається нормативна форма *знаю*: *Едно ж не знаю* [ПВС 1603, 333]; *же о немь не знаю* [АЛСБ 1634, 111].

Відособленим серед атематичних виступає дієслово *имамь* (*имати*), оскільки інші особові закінчення відповідали формам тематичних основ, що дало підстави дослідникам старослов'янської мови розглядати його в системі атематичних класів із специфічною парадигмою дієвідмінювання [291, с. 153], а також таким, що стоїть ізольовано, поза межами парадигми тематичних і атематичних дієслів [40, с. 248; 181, с. 138; 320, с. 191]. Твердий кінцевий приголосний (*имамь* – Остром. Єв. 1056–1057), трансформований ще в XI ст. із *-мь*, поширився і в наступні XII і XIII ст. [115, с. 94]. У текстах XVII ст. В. Чернов вважає його церковнослов'янізмом [354, с. 58]: *я... не ма(м)* [АКЖГУ 1605, 25]; *любве ж(е) не имам* [АЛСБ 1609, 327]; *аз... за спасение имам* [ЗМЛ 1607, 171–172]; *плодь имамь* моего преступленія [ЗПМ 1629, 58]; *азь... елика имамь* [ЄУ 1606, 4 зв.], усього 28 уживань. У ділових пам'ятках панівною є форма *маю* (10 уживань) найчастіше в передачі прямої мови у структурі складеного присудка: *пана малжонка моего вѣчною даровизною маю* [Дар. 1615, 387]. Самостійною вживається вона в пам'ятках із усіх досліджуваних нами територій: *маю ведомость* [ПСН 1611, 166]; *маю я досыть книгъ* [АЛСБ 1618, 86]; *маю я до тебе претексть* [БП 1648, 607]. Спорадична ця форма в полемічних пам'ятках (1 вживання): *и маю власть такую* [Перест. 1600–1605, 218]. Дієслово *быти* в 1-й ос. одн. *буду* «втратило своє первісне значення початку дії і являє собою просту форму майбутнього часу, не зв'язану з видом» [143, с. 224]. Воно виступає в ролі зв'язки у структурі складеного іменного присудка: *чтожь за пожитокъ той дочасной славы, коли я*

вѣчне посромощень буду? [Посл. ІВ, 22]; я отъ Божіей вѣчной славы отвержень буду [Посл. ІВ, 23]; на полю постановлены(и) буду [ПККВ 1643, 254].

Відсоткове співвідношення форм атематичного класу дієслів 1-ї ос. одн. в мові різножанрових пам'яток зображено на рис. 2.1.

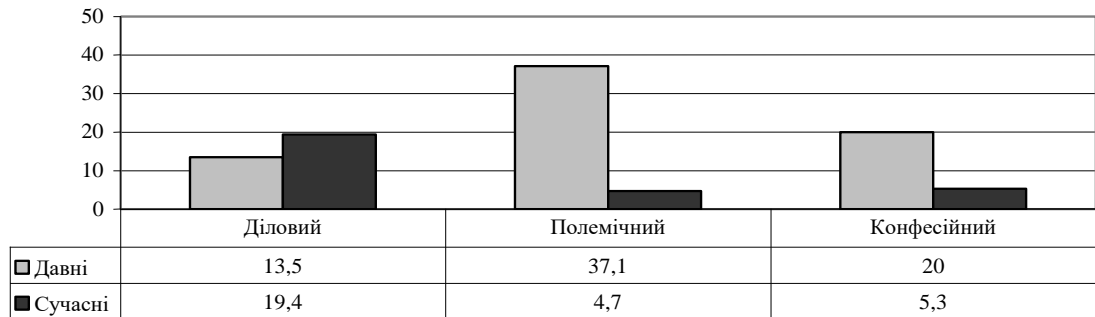

Рис. 2.1. Діаграма відсоткового співвідношення давніх і сучасних форм атематичного класу дієслів першої особи однини теперішнього часу в мові пам'яток за жанровою належністю*

Таким чином, у різножанрових пам'ятках зафіксовано 170 форм атематичного класу дієслів 1-ї ос. одн., із них 120 давніх (книжних), що становить 70,6 %, з-поміж них у ділових – 23 (13,5 %), полемічних – 63 (37,1 %), конфесійних – 34 (20 %); 50 сучасних (нормативних), що становить 29,4 %, із них у ділових – 33 (19,4 %), полемічних – 8 (4,7 %), конфесійних – 9 (5,3 %).

Перевагу сучасних нормативних форм у ділових та конфесійних пам'ятках можна пояснити нерівномірністю використання словоформ, зумовленою змаганням книжного та народнорозмовного, яке неоднаковою мірою відбивали пам'ятки навіть одного жанру. Тому більшість нормативних форм атематичних дієслів (які складають сучасну третю архаїчну дієвідміну) у конфесійних джерелах, ніж у полемічних, могла бути спричинена і своєрідним викладом полемічних творів, де 1-а ос. одн. вживалася рідше, а якщо й уживалася, то із традиційним використанням давніх *есь / есь, имамъ, вѣмъ*.

*Діаграми відображають відсоткове співвідношення різних дієслівних форм у ділових, полемічних та конфесійних пам'ятках, не беруться до уваги показники з апокрифічних творів.

Відсоткове співвідношення форм атематичного класу дієслів 1-ї ос. одн. в мові ділових пам'яток за територіальною належністю можна спостерегти на рис. 2.2.

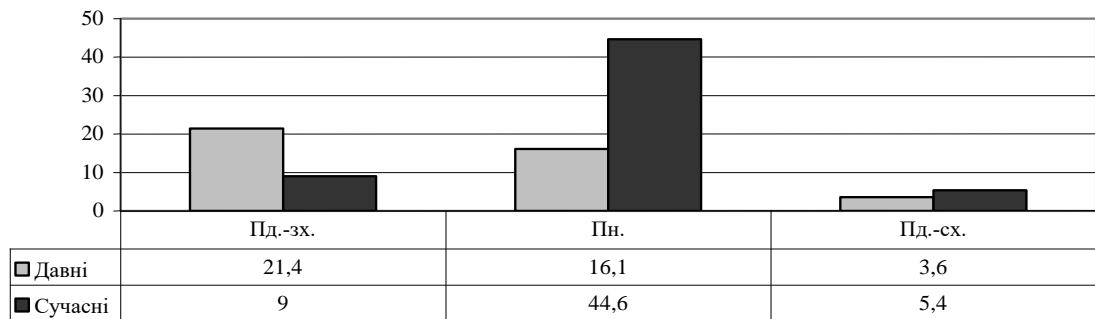

Рис. 2.2. Діаграма відсоткового співвідношення давніх і сучасних форм атематичного класу дієслів першої особи однини теперішнього часу в мові ділових пам'яток за територіальною належністю

Отже, у ділових пам'ятках зафіксовано 56 форм атематичного класу дієслів 1-ї ос. одн., із них 23 давніх (книжних), що становить 41,1 %, з-поміж них у північних – 9 (16,1 %), південно-західних – 12 (21,4 %), південно-східних – 2 (3,6 %); 33 (59 %) сучасних (нормативних), із них у північних – 25 (44,6 %), південно-західних – 5 (9 %), південно-східних – 3 (5,4 %).

Результати досліджень ілюструють домінування живомовних форм, засвоених сучасною українською мовою, у пам'ятках південно-західного і північного походження та їх незначну кількість у джерелах південно-східного. Менша кількість нормативних особливостей у південно-східних пам'ятках, ніж у північних та південно-західних, могла залежати від багатьох чинників, у тому числі від рівня освіченості писарів, від манери викладу письма, від чужоземних впливів. Як підтверджують дослідження, писемні джерела відповідного хронологічного зрізу не завжди відтворювали тенденцію мови певної території до вживання нормативних, сучасних форм, що ілюструється їх кількісним співвідношенням у південно-східних пам'ятках.

2.2. Особливості варіювання тематичних і атематичних дієслів другої особи однини теперішнього і простого майбутнього часу

Форми 2-ї ос. одн. представлені трьома морфологічними варіантами *-ши* (31 випадок), *-шь (-и)* (190 випадків), *-шь* (3 випадки), усього 224 вживання.

Давній варіант афікса *-ши* нечисленний, у ділових пам'ятках, що становить – 1 (0,5 %), полемічних – 12 (5,4 %), конфесійних – 9 (4 %), апокрифах – 9 (4 %): *видиши* [КС, 47; Посл. ІВ, 28; АЛСБ 1609, 330]; *Петре, абовѣмъ мовить, милуеши ли мя болшь ніжъ сіи?* [Пал. ЗК 1621, 415]; *ты (ж)... стоиши* [ЄУ 1619, 11].

Уживаність цих форм підтримувалася традиційними граматиками: *явлаеши, читаеши* [Зиз. 1596, 59]; *несеши, твориши* [См. 1619, 123, 145]; *мниши, вмѣнаеши* [Бер. 1627, 80]. У давньоукраїнській мові цей варіант використовувався до XIII ст. (*твориши* – Усп. зб. XII ст.) [360, с. 336].

У своєму першому варіанті форма *-ши* як старовинна, церковнослов'янська широко вживана в конфесійних пам'ятках [143, с. 183; 354, с. 25, 23, 59]. У XVI – першій половині XVII ст., за припущенням В. Русанівського, уживалася лише зі стилістичною метою [286, с. 109]. Як зазначає С. Бевзенко, вона не була лише наслідком старослов'янського впливу, але й відповідала живій мові найдавніших східних слов'ян і згодом перейшла в *-шь* [10, с. 275]. На думку Ю. Шевельова, «занепад *-i* у формах 2 ос. був зумовлений морфологічно, хоча слід завважати, що цей морфологічний чинник запрацював, властиво, лише внаслідок занепаду ерів» [360, с. 336].

За твердженням С. Самійленка, «форми 2-ї особи однини української мови історично походять саме з *-ши*, а не з *-шь*, в протилежному разі в новозакритих складах голосний *e* перейшов би в *i*, а таке явище в названих дієслівних формах українській мові не властиве» [290, с. 91]. Такої думки

дотримується і Л. Булаховський, пояснюючи виникнення закінчення *-ш* із *-ши* тенденцією до скорочення закінчень [36, с. 193]. Інновацією пізньої давньоукраїнської доби називає Ю. Шевельов форми на *-шь* [360, с. 336], які, за припущенням Б. Успенського, ближчі до форм інших індоєвропейських мов, ніж старослов'янське *-ши* [339, с. 210].

За нашими спостереженнями, для досліджуваного періоду характерна перевага форм 2-ї ос. одн. із афіксом *-шь* (*-ш*), який «згідно з живою вимовою ... передавався через *-шь*, *-ш*, а не через *-шьь*» [10, с. 275]. Спорадичність останнього свідчить про те, що перші з них відбивали твердість шиплячого, оскільки після їх депалаталізації «ь в закінченні *-шь* не був уже знаком м'якості приголосного *ш*, а в книжній українській мові XVII ст., згідно з народною вимовою» відтворювався як *шь*, а не *шьь* [115, с. 95], що зафіксовано і граматиною І. Ужєвича: *ты варишь* [Гр. Уж. 1643, 40 б]. Тому рідкісний кінцевий *-шь* у полемічних творах (лише в цитатах зі Святого Письма) поряд із формами без графічного *-ь* вимовлявся твердо: *любишь* и *изволяеш* [ЗМЛ 1607, 193]; *ты...*, *шкалюешь*, *гонииш*, *срамотиши* глупыми *зовеш* [ЗМЛ 1607, 195]; *розумъешь* [Пал. ЗК 1621, 365].

Найуживаніший афікс *-шь* (*-ш*) у полемічних текстах зумовлений характером діалогічної форми викладу – 112 уживань, що становить 50 %: *бо вЪру загубиши* [ЗМЛ 1607, 176]; *не чуешь* [Гарм. 1608, 206], конфесійних – 65 (29 %): *кинєшь*, *...найдешь* [СУ 1637, 6], апокрифах – 1 (0,5 %): *ты обладаєшь* [ТД, 27].

Найменш частотний – у ділових 12 (5,4 %): *учинишь* [ЖСН 1610, 160]; *Пишеш* до нас [ЛВВ 1649, 143], оскільки форми 2-ї ос. дієслів не характерні для жанру ведення побутових справ.

Відсоткове співвідношення форм тематичних класів дієслів 2-ї ос. одн. в мові різножанрових пам'яток зображено на рис. 2.3.

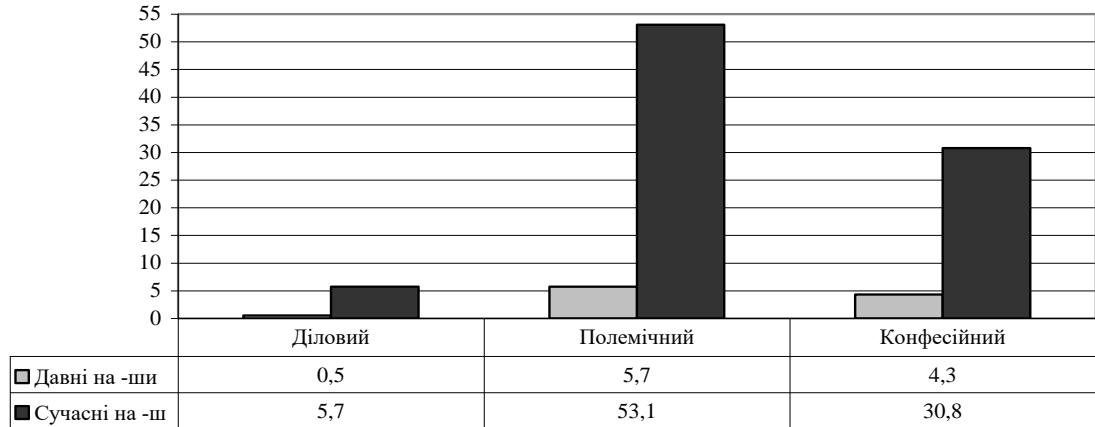

Рис. 2.3. Діаграма відсоткового співвідношення давніх і сучасних форм тематичних класів дієслів другої особи однини теперішнього часу в мові пам'яток за жанровою належністю

Таким чином, у мові різножанрових пам'яток зафіксовано 211 форм тематичних класів дієслів 2-ї ос. одн., із них 22 давніх (книжних) *-ши*, що становить 10,4 %, з-поміж них у ділових – 1 (0,5 %), полемічних – 12 (5,7 %), конфесійних – 9 (4,3 %); 189 сучасних (нормативних) *-шь*, що становить 89,6 %, із них у ділових – 12 (5,7 %), полемічних – 112 (53,1 %), конфесійних – 65 (30,8 %).

Відсоткове співвідношення форм тематичних класів дієслів 2-ї ос. одн. в мові ділових пам'яток за територіальною належністю проілюстровано на рис. 2.4.

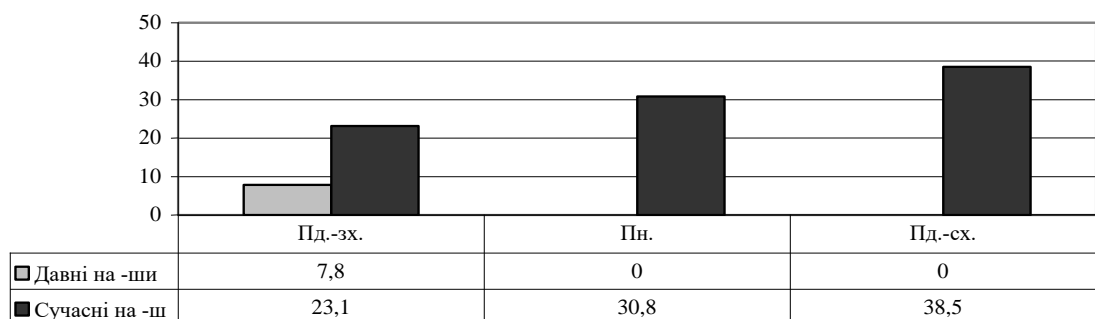

Рис. 2.4. Діаграма відсоткового співвідношення давніх і сучасних форм тематичних класів дієслів другої особи однини теперішнього часу в мові ділових пам'яток за територіальною належністю

Отже, у ділових джерелах у 2-ї ос. одн. тематичних класів дієслів зафіксовано 13 форм, із них 1 (7,7 %) давня (книжна) *-ши* в південно-західній пам'ятці; 12 сучасних (нормативних) *-шь*, що становить 92,3 %, із них у північних – 4 (30,8 %), південно-західних – 3 (23,1 %), південно-східних – 5 (38,5 %).

Таким чином, домінування форм у південно-східних, північних та південно-західних джерелах із кінцевим *-ш*, яке стало нормативним, підтверджує думку Н. Мечковської про те, що «...граматичні мовленнєві інновації стають узуальними, поволі витісняючи конкуруючий варіант, і закріплюють у структурі мови форму, яка перемогла» [218, с. 174].

Атематичні дієслова *быти*, *дати*, *имѣти* засвідчені (у структурі складеного дієслівного присудка) лише в конфесійних та полемічних текстах (94 випадки). Дієслово *быти* зберігає давній афікс *-си* від форми *ѣси* (27 уживань), що становить 28,7 %, із них у полемічних пам'ятках 10 (10,6 %), конфесійних – 11 (11,7 %), апокрифах – 6 (6,4 %): ты... съмноу *еси* [ЄУ 1606, 14 зв.]; ѿкоудоу *еси* ты...? [ТД, 105]; яко ты *еси* Петръ [ВО 1603, 22]; ты *еси* первый ученик школы [ЗМЛ 1607, 200]; ты *еси* священникъ [Пал. ЗК 1621, 337]; *еси* [Бер. 1627, 198]. Ця давня форма не представлена в ділових пам'ятках, що зумовлено їх жанровою особливістю – уникненням форми *еси* як книжної.

Форму *єстєсь* у полемічних творах (22 випадки) та конфесійних (5): ты *єстєсь* Христось [ВО 1603, 22; Пал. ЗК 1621, 350]; повинєнь *єстєсь*... карати [Перест. 1600–1605, 221]; ты... зо мноу *єсте(с)* [ЄУ 1637, 34; 35], можна пояснити і польськими формами, які згодом увійшли до «Граматики» І. Ужевича: ты *єстєсь* [Гр. Уж. 1643, 23 б].

Із давньою флексією функціонують форми теперішньо-майбутнього часу дієслів *быти* (5 випадків), *имати* (3): ты... казни достоєн *будєши* [НЧП 1650, 170]; ты... оному чтєнь *будєши* [ЄУ 1619, 2]; ни чтоже бо несправедно *имаши* єблїє [ЄУ 1606, 14 зв.]; добрыи мои оче. оуже *не имаєши* мене *видѣти* [ТД, 126] паралельно з новими *будєш* (4 випадки),

маешъ (9), *даешъ* (2): *же ты будешъ у мене* [Перест. 1600–1605, 208]; *пріятєнь будєшъ бг҃у* [ЄУ 1619, 13]; *при пану никого нимаеш* [БП 1604, 499]; *маешъ у Животахъ Святыхъ* [ВО 1603, 19]; *Што бовѣм маешъ* [ЄУ 1637, 9]; *не маешъ вѣдомости* [АКЖГУ 1611, 62]; *чиншу в м. не даешъ* [АЛСБ 1645, 158]; *мне не оддаешъ* [БПб 1606, 523]. Трапляється збереження давньої форми атематичного дієслова із твердим кінцевим приголосним у полемічній пам'ятці: *Скарга, не имѣеш вѣдомости* [ЗМЛ 1607, 191].

Скорочені форми від дієслів *дати* (8 випадків), *мати* (11) характерні для заперечних конструкцій: *Чтожъ ми дашъ, діяволе* [Посл. ІВ, 20]; *не машъ* [Посл. ІВ, 30; ККПС 1600, 135; ВО 1603, 66; ДЗ 1621, 506; ЛВВ 1649, 143]; *нѣ машъ* [АЛСБ 1609, 306]; *того нѣмашъ* [Перест. 1600–1605, 233]; *нѣмашъ* [Бер. 1627, 143].

На думку С. Бевзенка, Я. Закревської, І. Керницького, В. Лимаренка, поява *-ш* (*-шъ*) замість *-си* у класі атематичних дієслів 2-ї ос. одн. пов'язана із впливом на цей клас тематичних дієслів 4-го класу [10, с. 276; 122, с. 130; 143, с. 225; 179, с. 69; 184, с. 89]. Їх зберігають буковинські говірки: *даш, йіш, оповіш* [122, с. 130; 143, с. 225; 184, с. 89], гуцульські, покутські [179, с. 69; 371, с. 200], надсянські, бойківські, закарпатські, подільські, південна частина наддністрянських [АУМ т. II, к. 243], малопоширені вони в середньонаддніпрянських, степових [АУМ т. I, к. 262], слобожанських говірках південно-східного наріччя [202, с. 68].

Як стверджує Я. Закревська, «виникли вони різним способом, що позначилось і на їх географічній диференціації. Тематична флексія *-ш* у деяких північних, південноволинських та частково в подільських говорах приєднується до повної архаїчної форми атематичних дієслів разом із флексією: *даси-ш, йіси-ш, розповіси-ш*. Натомість форми *даш, йіш*, які є специфічними для південно-західного діалекту, утворилися шляхом приєднання тематичної флексії тільки до основи дієслів 5 класу: *да-ш, йі-ш*» [122, с. 130].

Н. Марчук потрактовує їх поширення в південно-західних говірках впливом стягнених форм 1–3-го класу, в південно-східних – впливом російських форм *даш'*, *йеш'* [202, с. 68].

С. Бевзенко вважає подібні форми для дієслів 3-го класу стягненими і вказує на їх фіксацію в закарпатському говорі (*думаши*, *биваши*), говорі батюків (*маши*, *слухаши*) [10, с. 276], також у покутсько-буковинських, бойківських говірках [271, с. 92], говорі галицьких лемків (*знаши*, *маши*), в яких стягнені форми властиві всій дієслівній парадигмі [95, с. 20].

Ареал поширення стягнених форм атематичного класу (*даши*, *йіши*) можна окреслити умовними лініями, північна межа яких проходить через Кам'янець-Подільський – Івано-Франківськ – Калуш – Дрогобич – Львів, південна – уздовж кордонів із сусідніми державами [АУМ т. II, к. 243; 122, с. 124, к. № 3]. «Ізогласа цього явища продовжується в сусідніх польських та словацьких говорах, властиве воно також польській та словацькій літературним мовам» [95, с. 20]. Вказані форми Я. Закревська називає карпатськими, характерними для дієслів колишнього 3-го класу з кінцевим *-ать*, *-ат*, колишніх *-jo-*, *-je-* основ, де відбувається стягнення голосних після втрати інтервокального *j* (*аю > а*) [58, с. 178; 122, с. 123].

Форми на *-ши* (*йісиши*, *дасиши*) у класі атематичних дієслів, відмінних від нормативних *йіси*, *даси*, зустрічаються в подільських і волинських говірках південно-західного наріччя [АУМ т. II, к. 243; 254, с. 85], західно-, середньополіських говірках північного наріччя [АУМ т. I, к. 262; АУМ т. II, к. 243]. У середньонадніпрянській та степовій говірках південно-східного наріччя ці форми вживаються паралельно з нормативними *даси*, *йіси* [АУМ т. I, к. 262].

2.3. Варіантність форм тематичних і атематичних дієслів третьої особи однини теперішнього і простого майбутнього часу

Ці форми представлені варіантами афіксів: *-ть (-т)*, *-ть*, *-є*. Показовими для всіх пам'яток є форми 3-ї ос. теперішньо-майбутнього часу, оскільки вони більш уживані, ніж форми 1-ї та 2-ї ос. і «багатозначніші за них» [203, с. 176].

Для пам'яток усіх досліджуваних жанрів рідкісним виступає варіантний афікс *-ть* у дієсловах 1–3-го класів – 29 уживань, що становить 1 % від загальної кількості 2807 дієслівних форм теперішнього і простого майбутнього часу, хоч у мові східних слов'ян найдавнішого періоду він був живомовним [10, с. 278]. Виникнення його пов'язують із занепадом «редукованих голосних, у зв'язку з чим *-ь* в особовій флексії був утрачений як голосний звук, а збереження його на письмі тільки позначало м'якість попереднього *т'*» [122, с. 124]. Ділові документи південно-західної України зрідка фіксують паралельні форми *-ть/-ть* із перевагою останньої: *записоує/т/...* и *записоуєть ся* [АСО 1605, 101]; *вырѣкає/т/ся* вѣчнѣ сам [АСО 1626, 167]; *вырѣкаєть ся* вѣ/ч/нѣ сама [АСО 1626, 168]; *братъ...* не ставитя и *не оповѣсть ся* [АЛСБ 1642, 150]. Рідкісне пом'якшення кінцевого *-ть* у пам'ятках із північних і південно-східних територій: *нихто...* *не приповедаєть* [ККПС 1600, 141]; *позваний...*, *розумєєть* [БП 1605, 514]. Його Л. Булаховський пояснює наслідуванням книжно-літературної традиції [37, с. 14], яке відбилося і в «Граматичі» І. Ужєвича: *пануєть*, *панують* [Гр. Уж. 1643, 25 б].

Вплив дієслів другої дієвідміни на першу відчувається у слобожанських (*течить*, *несеть*, *пасеть* тощо), степових (*цвітесть*, *будесть*) говірках, рідкісні вони в говірках західної Черкащини (*кажесть*, *триваєсть* тощо) [10, с. 285]. М'який кінцевий *-т'* у 3-й ос. одн. і мн. теперішнього часу зберігають бойківські говірки в дієсловах типу *бігти*, *нести*: *біжит'*, *несут'*, а в інфінітивних формах на *-ати* утворюють твердий різновид: *бігат*,

тримат [271, с. 111]. У пам'ятках ранішого періоду, а саме грамотах XIV–XV ст., м'яке закінчення 3-ї ос. одн. і мн. уже було характерним «для української загальнонародної і літературної мови, а також для більшості територіальних діалектів української мови» [148, с. 184].

Варіант афікса *-тъ*, характерний для тематичних дієслів 1–3-го класів, за частотністю використань переважає в усіх пам'ятках – 1605, що становить 57,2 % (від загальної кількості 2807 випадків), із них у ділових пам'ятках 340 (12,1 %), полемічних – 528 (18,8 %), конфесійних – 598 (21,3 %), апокрифах – 139 (5 %): до дорогъ великихъ, которая одна *идеть* до Высокого [АРИМ 1600, 262]; он имена... *знаеть* [ЖСЧ 1613, 416]; межи сторонами речъ *идеть* [ПККВ 1643, 222]; священник... *просит* [УМП 1649, 108]; сатана... *воюеть*,... *приводить*... *забиваетъ* [Перест.1600–1605, 224]; и *раздѣляетъ* ихъ [ЄУ 1606, 19].

Спираючись на дослідження О. Соболевського, М. Дурново, Л. Булаховського, С. Обнорського, П. Кузнецова, С. Бевзенка, підтримуємо висловлену ними думку про можливість варіантного функціонування в мові стародавніх східних слов'ян флексій *-тъ* і *-ть*, остання з яких була порівняно новим явищем на східнослов'янському ґрунті й могла датуватися XIII ст., хоч спорадично вживалася в пам'ятках XI–XII ст., наприклад, в Остромировому євангелії 1056–1057 рр., куди потрапила зі старослов'янських оригіналів, а тому не могла вважатися органічною східнослов'янською формою [10, с. 279].

Виникнення варіантного афікса *-тъ* українські мовознавці пояснюють фонетичним процесом – диспалаталізацією флексії *-тъ*, унаслідок занепаду зредукованих [11, с. 211; 286, с. 109], а в подальший період – загальною тенденцією до ствердіння приголосних [239, с. 171]. Ця фонетична закономірність являє собою «східнослов'янський новотвір, який виник не раніше, ніж у XIII ст., і став у XVI–XVII ст. панівним в українській літературній мові» [286, с. 109–110], що підтверджують і наукові праці: *читаєт* [Зиз. 1596, 2], *жвлаєтъ* [Зиз. 1596, 59]; *дъєтъ* [Бер. 1627, 101].

Появу кінцевого *-т* М. Лесюк та Б. Успенський пояснюють морфологічним чинником – впливом на форми 3-ї ос. одн. та мн. давньої форми вказівного займенника чоловічого роду *тъ* [180, с. 130; 339, с. 187]. Б. Успенський зазначає, що флексійне тверде південнослов'янське *-т* у 3-й ос. обох чисел теперішнього часу в сучасній літературній і північноросійській діалектній мові розвинулося пізніше, незалежно від старослов'янського впливу [339, с. 187]. Продовжуючи цю думку, М. Ковальчук припускає процес граматичного узгодження вказівного займенника *тъ* і дієслова-предиката, яке в результаті зазнало веляризації кінцевого /т'/ [150, с. 79]. Не відкидаючи фонетичних чинників, І. Кузнецов наводить низку доказів на користь морфологічних – охоплення твердим *-т* спочатку форм однини, а пізніше множини [168, с. 177].

Такі утворення характерні для говірок сучасного південно-західного наріччя української мови [148, с. 184; 180, с. 130; 251, с. 71; 339, с. 187], а саме, наддністрянських [363, с. 154], закарпатських [253, с. 311–312], буковинських [Сл. БГ, с. 141], південно-подільських [217, с. 63], гуцульських [147, с. 62], покутських, поліських. Ґрунтуються вони «на давніх східнослов'янських формах на *-тъ*, які слід вважати формами пізнішого походження порівняно з давніми формами на *-тъ*» [122, с. 125]. Сліди цього явища поряд із палатальним *-т'* можна спостерігати і в деяких південно-східних говірках [42], що підтверджує думку М. Лесюка про вибірковий диференційований характер процесу ствердіння *-т*, який не охопив усієї території поширення української мови [179, с. 69], і пояснюється аналогічним впливом дієслів 4-го класу на дієслова 1–3-го класів: *знаєт*, *думаєт*, *слухаєт* [122, с. 126].

Давніми за своїм походженням без кінцевих *-тъ* / *-тъ* (або з нульовою флексією) представлені нормативні дієслова 1–3-го класів 3-ї ос. одн. теперішнього і простого майбутнього часу (*веде*, *віднесе*) [331, с. 133], історія яких розпочинається у праслов'янський період. Їх фіксацію зберігають старослов'янські тексти, властиві вони і пам'яткам давньоукраїнської

писемності та староукраїнської мови XIV–XVII ст. [259, с. 118]. Зокрема, пам'ятка найдавнішої доби, Євсевієве євангеліє 1283 року, відображає такі форми: *iaêu wââðæâ ña "êi ía çíà~ ÷ëâêà ôîâi* (92 зв.) [247, с. 15]. Засвідчує таку форму і псковська пам'ятка Пролог XIII ст., яка обґрунтовується контекстом, оскільки «дія швидше відноситься до «позачасового» плану, ..., і відповідно виражається «теперішнім позачасовим»: аже юсть кърмитель тѣлоу своѣму и не дѣлає да тѣ и *краде* [362, с. 137]. Нульові флексії особливо активізуються з середини XVIII ст. і «стають основним претендентом на те, щоб бути літературно-нормативними» [138, с. 7]. Причину їх оформлення історики української мови пов'язують із впливом форм минулого часу [62, с. 313].

У різножанрових пам'ятках української мови першої половини XVII ст. у дієсловах 1–3-го класів зафіксована невелика кількість форм із кінцевим *-e* – 75 випадків, що становить 2,7 %, із них у ділових текстах – 27 (1 %, крім АКЖГУ 1609), уживані вони в пам'ятках з усіх територій України: в томъ листе *описує* [ККПС 1600, 132]; *не пише* [ККПС 1600, 135]; *всього шкодує* на томъ чотыри тисечи [АКЖГУ 1605, 87]; *для незмероного кглоду, который... въ Ордѣ панує* [Универсал 1606, 153]; *ангелов..., узами вѣчными... соблюде* [АЛСБ 1609, 329]; *шацує* себе пань [ЖВЗ 1618, 223]; *Лоука(ч)..., и бере* отчизноу [АСО 1632, 180]; *таковий подпадає* винѣ на замокъ [ЦАЛМ 1633, 205]; *уря(д)... засядє* [ПККВ 1643, 244]; *Иляшь ся записує* [АСО 1637, 190; АСО 1648, 194]. У закарпатських і буковинських говірках паралельно функціонують форми 3-ї ос. одн. з *-т* та *-e*, у степових говірках із *-т'* та *-e*, в останніх переважає форма без кінцевого *-т'*, який занепадає під наголосом в основі дієслова [251, с. 71].

Властиві вони й конфесійним творам – 18 уживань (0,6 %) і апокрифам – 16 (0,6 %): *Михаиль... приведе* [КЄ, 46]; *ψал'мы... не въ скорѣ* *вбрѣт[e]* [ТД, 276]; *впаде* [ЄУ 1606, 3], спорадичні в полемічних – 4 уживання (0,14 %): *братъ... отъиде* [Посл. ІВ, 34]; *умре* [ЗМЛ 1607, 189].

Поодинокими виступають вони і в літературній мові другої половини XVII ст. [381, с. 123].

Як зазначає П. Житецький, випускання афіксів *-ть*, *-ть (-т)* у 3-й ос. одн. українські письменники XVII ст. не сприйняли як особливість простонародної мови, хоч подібні написання відомі ще в пам'ятках давнішого періоду: Остромировому євангелії 1056–1057 рр., Ізборнику Святослава 1073 р. [115, с. 95]. Утрата у 3-й ос. одн. афікса *-ть* у 1–3 класах дієслів властива всім (за винятком російської) слов'янським мовам [122, с. 125]. Хронологічно вона датується XIII ст. [357, с. 63], що дає підставу вважати такий процес давнім [168, с. 180–181]. Цю форму П. Житецький вважає живомовною, проте письменники XVII ст. використовували дієслова із твердим *-ть*, оскільки граматиною М. Смотрицького на основі західних українських говорів вони були окреслені як нормативні [115, с. 95], наприклад: *ꙗ̀ѣ̀дѣ̀тъ̀* [См. 1619, 125].

Кількісне співвідношення форм 1–3-го класів дієслів 3-ї ос. одн. в мові ділових пам'яток за територіальною належністю відображено на рис. 2.5.

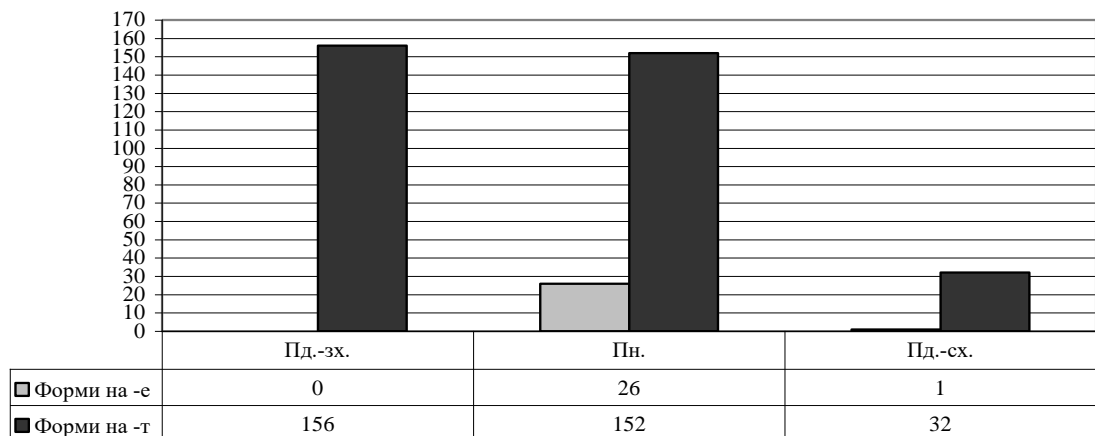

Рис. 2.5. Діаграма кількісного співвідношення давніх і сучасних форм 1–3-го класів дієслів третьої особи однини теперішнього часу в мові ділових пам'яток за територіальною належністю

Отже, у ділових пам'ятках зафіксовано 367 форм 1–3-го класів дієслів 3-ї ос. одн., із них 340 на *-ть (-т)*, що становить 92,6 %, з-поміж них у північних – 152 (41,4 %), південно-західних – 156 (42,5 %), південно-східних –

32 (8,7 %); і 27 форм на *-e*, що становить 10,1 %, із них у північних – 26 (7,1 %), у південно-східних – 1 (0,3 %).

Таким чином, регламентація дієслівних форм 1–3-го класів із кінцевим *-ть* у лексикографічних працях (зокрема, граматичі М. Смотрицького, словнику П. Беринди) як нормативних знайшла своє відбиття і в досліджуваних джерелах. Незважаючи на стійкість книжних традицій, менш частотна фіксація форм із *-e*, ілюструє поступове входження до ділових пам'яток сучасних безфлексійних дієслів.

Дієсловом 3-ї ос. одн. теперішнього і простого майбутнього часу 4-го класу властивий афікс, який сягає давніх східнослов'янських діалектних форм на *-ть*, які, у свою чергу, розвинулися, напевне, із давніших форм на *-ть* [10, с. 281], що також знайшло своє відбиття в досліджуваних пам'ятках з усіх територій України.

Нечисленні вживання з *-ть* – 25, що становить 1 % від загальної кількості 2807 дієслівних форм теперішнього і простого майбутнього часу, із них у ділових джерелах – 21 (0,8 %), полемічних – 3 (0,11 %), апокрифах – 1 (0,04 %): Раковичь *успокоить* и *упевнить* [АРИМ 1600, 262]; *выводить* [БП 1605, 515]; пань... *чинить* [ЖАК 1618, 230]; *который важить* [ДЗ 1621, 509]; го(р)дына... *низводитъ* [ЄУ 1606, 2 зв.]; има второй рѣцѣ Гевнѣ, сѣа *обходитъ* землю [СМП, 27]. У досліджуваний період вони виступали нормативними і згодом увійшли до сучасної української літературної мови [331, с. 133]. Флексійний *-т'* поряд із варіантним *-т* характерний для сучасного північноукраїнського наріччя [АУМ т. I, к. 259; АУМ т. II, к. 240], південноволинських [254, с. 84], закарпатських, частково наддністрянських, подільських (паралельно з *ходи*, *носи* і перевагою *-т*) говірок південно-західного наріччя; середньонаддніпрянських говірок поряд із варіантним *-e* південно-східного наріччя [АУМ т. I, к. 259; 74, с. 169].

Варіант афікса *-ть* за частотністю використань переважає в усіх пам'ятках – 1071, що становить 38,2 % (від загальної кількості 2807 форм теперішнього і простого майбутнього часу), із них у ділових джерелах – 301

(10,7 %), у полемічних – 388 (13,8 %), конфесійних – 308 (11 %), апокрифах – 74 (2,6 %): пань... домь... *держить* [АЛСБ 1608, 303]; которая... *не (тер)нить* [ПККВ 1643, 233]; он *спросит* [ЛБВ 1650, 199]; *заходит* слнце [КЄ, 43]; Христось... *чинить* [Перест. 1600–1605, 207]; онь... *осоудить* [ЄУ 1606, 18].

Російський мовознавець І. Кузнецов зазначає, що, починаючи з XIII ст., в північному наріччі російської мови явище заміни м'якого *-t'* твердим *-t* відображається в написанні *-тъ* (замість старого *-ть*) [168, с. 175]. Ствердіння кінцевого *-t* потрактовується дослідниками як фонетичними процесами (С. Бевзенко, Ф. Непійвода, В. Русанівський та інші), так і морфологічними (М. Ковальчук, І. Кузнецов, М. Лесюк, Б. Успенський та ін.).

Колишні форми продовжують своє функціонування в сучасних південно-західних діалектах: північній частині гуцульсько-покутських [18, с. 28], покутсько-буковинських, бойківських, надсянських, наддністрянських, північнозакарпатських, південноподільських, південноволинських, говорі галицьких лемків, батюків [АУМ т. II, к. 240]; північноукраїнських, паралельно з *-ть* у середньополіських [АУМ т. I, к. 259; АУМ т. II, к. 240].

Варіантний афікс *-e-* В. Русанівський потрактовує як форму, що прийшла з діалектів і являє собою стилістичний варіант української літературної мови [285, с. 12]. Безфлексійний варіант дієслів 4-го класу, за твердженням М. Карп'юка, виник «на власне українському мовному ґрунті за аналогією до форми першої дієвідміни» [138, с. 10]. Індуктивний вплив дієслів I дієвідміни на II дієвідміну, який спричинює втрату кінцевого *-t'*, що призводить до скорочення морфемної структури слова, підтримує Н. Марчук [203, с. 172]. Дією аналогії пояснює зміни в цій граматичній формі Н. Мечковська [218, с. 174].

Для аналізованих пам'яток така форма є рідкісною, усього 2 вживання: *свои(х) згубе...* слуга [АКЖГУ 1640–1650, 198]; *ходже...* хитрословець [Посл. ІВ, 42]. Її функціонування паралельно з флексійним більш частотне в

сучасних подільських, волинських, гуцульських, буковинсько-покутських, середньонаддністрянських говірках південно-західного наріччя [122, с. 127; 148, с. 254; 186, с. 38; 200, с. 91; 247, с. 15], східнополіській говірці північного [АУМ т. I, к. 259], середньонаддніпрянських, степових, слобожанських південно-східного наріччя [АУМ т. I, к. 259; АУМ т. III, ч. II, к. 73; 42, с. 12; 98, с. 187; 203, с. 171]. «При цьому паралелізм значно ширше виявлений у говірках південно-східного діалектного типу» [203, с. 169], зокрема, східнослобожанських [73, с. 308].

Кількісне співвідношення форм 4-го класу дієслів 3-ї ос. одн. в мові ділових пам'яток за територіальною належністю можна спостерегти на рис. 2.6.

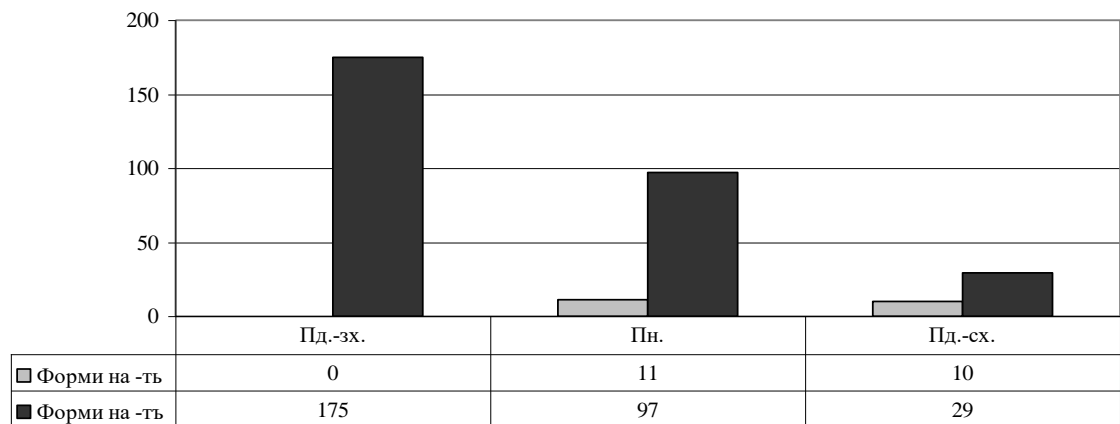

Рис. 2.6. Діаграма кількісного співвідношення форм 4-го класу дієслів третьої особи однини теперішнього часу в мові ділових пам'яток за територіальною належністю

Отже, у ділових пам'ятках зафіксовано 323 форми 4-го класу дієслів 3-ї ос. одн., із них 301 на *-ть*, що становить 93,2 %, з-поміж них у південно-західних – 175 (54,2 %), північних – 97 (30 %), південно-східних – 29 (9 %); 21 форму на *-тъ*, що становить 6,5 %, з-поміж них у північних – 11 (9 %), південно-східних – 10 (3,1 %) і 1 форму на *-е* в північній пам'ятці, що становить 0,3 %.

Як показали наші спостереження, перевага форм із кінцевим *-ть* (*-т*), що є наслідком переходу *-тъ > -ть*, підтверджує думку мовознавців про поширеність цього явища в ряді діалектів української мови [10, с. 282].

У досліджуваний період воно було інтенсивнішим, ніж у сучасних говіркових зонах.

Варіантність атематичних дієслів 3-ї ос. одн. теперішнього і простого майбутнього часу представлена формами *быти*, *дати*, *имѣти* і *вѣдати* (*вѣсти*):

1. *Быти*. У пам'ятках функціонує дві паралельні форми дієслова *єсть* (221 випадок), *єсть* (654); із кінцевим м'яким *-ть* у ділових – 47 уживань, що становить 5,4 %, полемічних – 138 (15,8 %), конфесійних – 25 (2,9 %), апокрифах – 11 (1,3 %): хто... *єсть* [ЛЯА 1650, 204]; такава болѣзнь *єсть* [ЗПМ 1628, 50]; бо *єсть* зло [ЄУ 1606, 45 зв.]. З-поміж ділових документів південно-західної території найбільша кількість цих форм в Актах Львівського Ставропігiального братства. Пам'ятки північної та південно-східної території засвідчують значну перевагу форм на *-ть* (*-т*), які загалом у XVI–XVII ст. набрали поширення [115, с. 95]. Найбільш частотні вони (паралельно з формами на *-ть*) у північних і південно-західних ділових джерелах (відповідно 115 і 80), найменш – у південно-східних (36): и(ж) *є(ст)* крєминаль [АКЖГУ 1611, 47]; всіх орд *єст* потрібна [УГМа 1648, 163]; миръ весь недостоин *єсть* [ЄУ 1606, 53]; *єсть* [Гр.Уж. 1643, 23 б]; *єсть* [Бер. 1627, 50]; *єсть* [Зиз. 1596, 78]; *єсть* [См. 1619, 9]; *єсть* [Бер. 1627, 63]. Їх архаїчну особливість зберігає бойківська говірка: *єст* [270, с. 69–70], говір галицьких лемків: *я єст* [45, с. 139] південно-західного наріччя, західностепові говірки південно-східного: *і ш'ічас йєс'т'* [91, с. 227].

Форми на *-ть* 3-ї ос. одн., що походять від праслов'янського *-*тъ*, найбільш поширені в писемних пам'ятках давньоруської мови [132, с. 312], продовженням яких стали форми на *-ть*, властиві старослов'янській мові [10, с. 277]. Починаючи з XIII ст., з'являються вони «в оригінальних староруських пам'ятках, на яких не відбився південнослов'янський вплив» [143, с. 184]. Обидва писемні варіанти функціонують у староукраїнській мові й, «можливо, спираються на їх діалектне вживання» [132, с. 312].

В історії російської мови допоміжне дієслово *єсть* зберігає м'який приголосний, оскільки воно втратило зв'язок із дієслівною системою і не прийняло заміну *-ть* на *-тъ* (*-т*) [168, с. 178].

Злексикалізовані форми, утворені поєднанням заперечної частки *нѣ* і zdeформованого дієслова *быти* в теперішньому часі однини, входять до цитат із Псалтиря: и *нѣст* падения грабежу [АЛСБ 1609, 313]; *нѣсть* от кого пользовати [ЗМЛ 1607, 173]; члѣвкъ..., *нѣсть* єму доволно єдиного грѣха [ЄУ 1619, 8 зв.]. Варіантна стягнена форма з постійним твердим *-ть* зафіксована полемічною пам'яткою (5 випадків) та «Лексиконом» П. Беринди: ижъ чого въ писмѣ *нѣтъ* [Гарм. 1608, 175]; тогда *нѣтъ* ничого иного [Гарм. 1608, 186]; *нѣтъ* [Бер. 1627, 144]. Збережена вона деякими закарпатськими [253, с. 320] та в окремому написанні – лемківськими говірками південно-західного наріччя: місто *не єст* [45, с. 139; 253, с. 320].

Складний процес витворення нормативних флексій атематичних дієслів засвідчує лише одна фіксація форми *є* в Актах села Одрехови: Пре(д) пана осадьцоу *є* на имя пре(д) пана забавского [АСО 1632, 180]. Рідкісна вона і в говорі галицьких лемків, на території яких було розташоване с. Одрехови: я *є*, поряд із частішими я *єм*, я *єс*, я *єст* [45, с. 139]. Як і дієслова 1–3-го класу, форма *єсть* зазнала зникнення кінцевого *-ть* [10, с. 282].

Форми майбутнього часу фіксують паралельні форми із книжним *-ть* *будеть* (139 уживань): того *не будеть* [АЛСБ 1616, 82]; єгда суда врѣма *будеть* [ЄУ 1606, 45 зв.], а також із новішим *-е* (3): мѣстце *буде* [БП 1602, 486]; *буде* же себѣ Скарго [ЗМЛ 1607, 204]; *буде* вса земля [ЄУ 1619, 15]. У ділових пам'ятках безфлексійна форма також входить до складу аналітичного майбутнього часу: з нимъ *чинити буде* [БП 1602, 486]. Писемні форми із *-ть* представлені й лексикографічними працями: *буде(т)* [Зиз. 1596, 79]; *будет* [Бер. 1627, 49]; *будеть* [Гр.Уж. 1643, 23 б]. Отже, форми із *-ть* / *-тъ* (*єсть*, *єтъ*, *будет*) характеризуються стійкістю і високою частотністю вживання в усіх досліджуваних пам'ятках, що є наслідком збереження книжних елементів, котрі для авторів текстів тривалий

час були взірцем. Спорадична форма *є* використовується в ділових джерелах лише південно-західного походження.

2. *Дати*. У теперішньому часі фіксуються лише форми з кінцевим *-ть* (30 випадків): позваная сторона... рациє не дала и *не даеть* [АКЖГУ 1643, 239]; псалмопѣвецъ вѣдати *даеть* [Пал. ЗК 1621, 337]; гь... *дає(т)* [ЄУ 1606, 2 зв.]; *даеть* [Бер. 1627, 49]; у майбутньому (18): *дасть* Богъ [АЛСБ 1634, 108]; што *да(ст)* пань [АКЖГУ 1643, 252].

Нечастотна варіантна форма *-ть* (паралельно із *-ть*) ілюструє напрям до нормативності: тая фа(л)ба ни на што *не придасть* [АКЖГУ 1605, 89]; *дасть* Богъ [АЛСБ 1638, 132]; Снѣ бжій... *дасть* имъ [ЄУ 1619, 9], бгь... *предастъ* [ЄУ 1619, 13 зв.], яка зберігається більшістю говорів української мови і літературною мовою [10, с. 278]. Поширена така форма і в сучасній білоруській мові з переходом *-т'* у *-ц'*. Зустрічається вона (поряд з іншими типами закінчень) у південновеликоруських говорах російської мови [122, с. 124–125].

3. *Имѣти*. Засвідчено чотири варіантних форми – *имать* (*имать*), *имѣеть*, *маеть*, *має*. Форми з редуцією кореневих голосних (*имать* / *имать* – 24 випадки) трапляються лише в конфесійних, полемічних і наукових текстах: сия *имать* похвалу [ЗМЛ 1607, 170]; многыя добродѣтели *имать* [ЄУ 1606, 5 зв.]; кааждо звѣзда *имат* под собою [КЄ, 42]; *имат* [Бер. 1627, 57], рідкісні вони для ділових документів: *не имат* бо сынъ рабынин [АЛСБ 1609, 312], з варіантною формою без початкового *и* (2 випадки): пє(р)шая... в по(з)ве *не мат* [ПККВ 1643, 228]. Варіант *имѣеть* властивий текстам полемічного, конфесійного жанрів: *имѣеть* боголюбець [Посл. ІВ, 27]; дѣло бжїє, и ѿтого *имѣеть* свой почато(к) [ЄУ 1619, 3].

Для полемічних, ділових та наукових джерел характерне вживання варіанта *маеть* (91 випадок): которая та(к) се в собе *маеть* [АКЖГУ 1605, 61]; п. Марко Савичъ *маеть* долгу [АЛСБ 1636, 120]; шпекунь... в суде... *має(т)* [ПККВ 1643, 230]; церковъ наша... *маеть* [Гарм. 1608, 178]; *маеть* [Бер. 1627, 143]. Лише в деяких документах південно-західної та південно-

східної території трапляється сучасна форма від дієслова *имати* (2 випадки): Гольдышь..., што *має* о/т/ пана [АСО 1629, 175]; сын мой *не має* жадное sprawy [АБМУ 1637, 13], що засвідчує тенденцію до відкидання кінцевого *-т* / *-ть* і напрям до нормативності. За твердженням В. Русанівського, в українській літературній мові другої половини XVII–XVIII ст. «у 3 особі однини поряд з традиційними закінченнями *-тъ* і *-ть* в дієсловах I–IX класів, а також в атематичних уже досить часто трапляються форми з нульовим афіксом» [286, с. 145].

4. *Вьдати*. Ділові та полемічні пам'ятки зберігають два варіанти – афікс *-тъ* (18 випадків) і безфлексійний *-е* (10): кто *вьдаєт* [АЛСБ 1609, 338]; онь... *ведаєтъ* [ЖСН 1610, 161]; не *вьдаєтъ* пань Юрко [Посл. ІВ, 32]; хто *вьдаєтъ* [Пал. ЗК 1621, 316]; Семен... *поведає* [АБМУ 1637, 15].

На думку П. Бузука, «це старе *-ть* спершу було відзнакою лише нетематичних дієслів, але в більшості сх.-слов'янських діалектів воно перейшло й до тематичних дієслів». І тим самим в однині і множині відрізняло мову пам'яток так званої руської редакції від старослов'янської [35, с. 80].

Таким чином, клас атематичних дієслів 3-ї ос. одн. засвідчує домінування варіантних *-тъ* / *-ть* (1223 випадки) поряд із нечастотними безфлексійними формами з *-е* (16).

2.4. Особливості варіантної реалізації тематичних і атематичних дієслів першої особи множини теперішнього і простого майбутнього часу

Ці форми репрезентовані двома морфологічними варіантами: *-мь*, (графічним різновидом *-м*, спорадичним *-мь*, усього 267 випадків) і *-мо* (133 випадки). Закінчення *-мь*, на думку Г. Півторака, було нормативним «у староболгарських говірках, а через те і в старослов'янській мові», звідки «перейшло і в давньоруські писемні пам'ятки, а згодом стало єдино

можливим у російській мові». Закінчення *-мо* переважало у протоукраїнських та протобілоруських говорах. «З часом ареал поширення цього закінчення скоротився, оскільки в білоруській мові з'явилося закінчення *-м*, яке згодом стало превалювати, а в українських говорах форми на *-м* і *-мо* співіснують» [259, с. 119].

Перевага в усіх досліджуваних джерелах старих форм із *-мь* (*-м*) зумовлена не тільки тенденцією до скорочення *-мо* > *-мь* [290, с. 93] та їх кодифікацією у граматиках Л. Зизанія та М. Смотрицького (*пишемь, спасемь* [Зиз. 1596, 16, 65]; *читаємь, творимь* [См. 1619, 125, 145]) паралельно з *-мо*: *просимо, спасаємо* [Зиз. 1596, 63, 65]; *произносимо* [См. 1619, 173], («Лексикон» П. Беринди та «Грамматика» І. Ужевича подають лише народнорозмовну форму – *любимо, мыслимо* [Бер. 1627, 74, 82]; *пануємо* [Гр. Уж. 1643, 25 б]), але й тяжінням до традиційних церковнослов'янських зразків. Це підтверджується їх найбільшою частотністю в конфесійних та апокрифічних текстах – 96 випадків, що становить 24 % (паралельно із живомовною формою *-мо*): *сотворим* [СМП, 27]; *блгодаримь* и *прославимо...* его [ЄУ 1606, 76]; рідше в полемічних – 64 (16 %), в яких простежується шлях до вирівнювання за кількістю форм із *-мо* (43 вживання): *Пытаемь* tedy вась [Гарм. 1608, 203]; *Мы... мовимь* [Пал. ЗК 1621, 358]. Частотні вони і в ділових документах – 107 уживань (26,8 %): Не закрыте *пишем* до вас [АЛСБ 1609, 310]; *мы..., приказуемь* [АКЖГУ 1609, 117; ЦАЛМ 1642, 213].

Про загальнопоширеність цього явища паралельно із формою *-мо* свідчить їх продовження в усіх сучасних східно-, середньо- та західнополіських говірках північного наріччя, слобожанських, степових, середньонаддніпрянських говірках південно-східного наріччя, волинських, подільських, наддністрянських, покутсько-буковинських, меншою мірою в надсянських говірках південно-західного наріччя [АУМ т. I, к. 260; АУМ т. II, к. 241].

Функціонування варіанта *-мо* як діалектного можливе ще в праслов'янській мові [10, с. 286], а тому безперечним може бути факт його

появи, який хронологічно передував виникненню Київської Русі [163, с. 28]. На думку П. Житецького, «Закінчення *-мо* з'явилося насамперед у формах наказового способу, потім поширилось і на 1 ос. теп. часу дійсного способу» [114, с. 41]. Згодом через кілька століть афікс *-мо*, поширюючись в українських і молдавських грамотах XIV–XV ст., відображав структуру народної мови [132, с. 314] і був типовим у дієсловах 1-ї ос. мн. на всій території України [88, с. 213; 143, с. 192; 286, с. 59; 360, с. 757], що знайшло своє відображення і в досліджуваних нами джерелах.

Майже в рівномірній кількості зберігають його ділові джерела – 39 (9,8%), полемічні – 43 (10,8 %) та конфесійні – 44 (11 %), у меншій – апокрифи – 7 (1,8 %): *мы... де(р)жимо* [ККПС 1600, 150]; *о што правне чинить не занехаемо* [ЖМП 1611, 173]; *розкажемо* [КС 1620, 17]; *въ свѣцкихъ справахъ поносимо* [Письмо 1649, 196]; *ми..., заховуємо* [УГМ 1648, 56]; *читаємо* *въ писмѣ* [ВО 1603, 14]; *розумѣмо* [Пал. ЗК 1621, 342]; *хлѣбъ... оуживаємо* [ЄУ 1637, 33]; *в шгнь вѣмѣтаємо* [КЄ, 61].

Відсоткове співвідношення форм тематичних класів дієслів 1-ї ос. мн. в мові різножанрових пам'яток відображено на рис. 2.7.

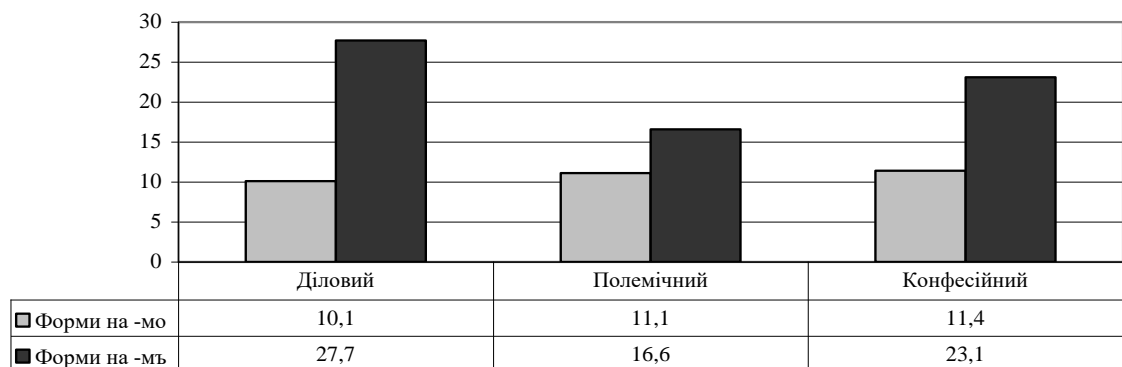

Рис. 2.7. Діаграма відсоткового співвідношення давніх і сучасних форм тематичних класів дієслів першої особи множини теперішнього часу в мові пам'яток за жанровою належністю

За нашими спостереженнями, у різножанрових пам'ятках зафіксовано 260 форм із морфологічним варіантом *-мъ*, із них у ділових – 107, що становить 27,7 %, полемічних – 64 (16,6 %), конфесійних – 89 (23,1 %); 126 із

морфологічним варіантом *-мо*, із них у ділових – 39, що становить 10,1 %, полемічних – 43 (11,1 %), конфесійних – 44 (11,4 %).

Отже, перевага книжної форми із кінцевим *-мь (-м)* над живомовною із кінцевим *-мо* засвідчує тенденцію до збереження традиційних уживань, а також хитання авторів різножанрових текстів щодо вибору варіантних закінчень, звичайно, не на користь нормативних.

Відсоткове співвідношення форм тематичних класів дієслів 1-ї ос. мн. в мові ділових пам'яток за територіальною належністю відображено на рис. 2.8.

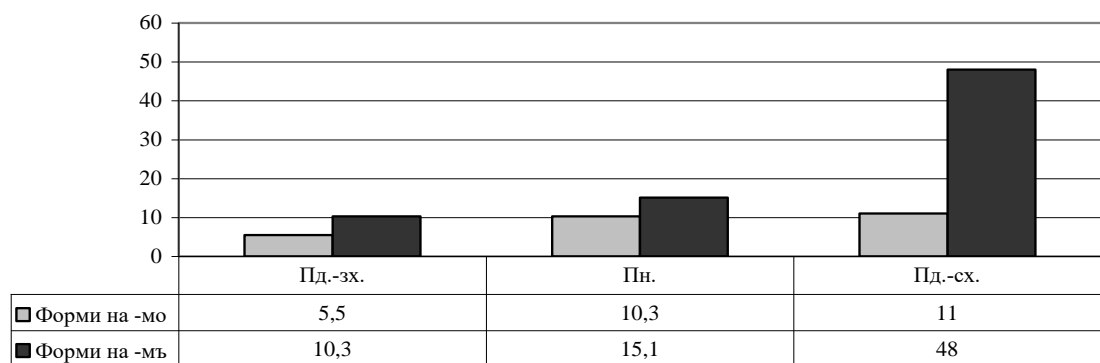

Рис. 2.8. Діаграма відсоткового співвідношення давніх і сучасних форм тематичних класів дієслів першої особи множини теперішнього часу в мові ділових пам'яток за територіальною належністю

Таким чином, у ділових пам'ятках зафіксовано 107 форм із морфологічним варіантом *-мь*, із них у південно-західних – 15, що становить 10,3 %, північних – 22 (15,1 %), південно-східних – 70 (48 %); 39 із морфологічним варіантом *-мо*, із них у південно-західних – 8, що становить 5,5 %, північних – 15 (10,3 %), південно-східних – 16 (11 %).

Найбільша кількість форм із *-мо* 1-ї ос. мн. в південно-східних джерелах засвідчує інтенсивне їх поширення саме на цій місцевості, що знайшло своє продовження і в сучасному територіальному вияві.

У двох видозмінах «форма 1-ої особи множини теперішнього часу функціонує в степових говірках: *сапајемо / сапајем*» [251, с. 71]; [91, с. 225, 226; 217, с. 63;], полтавських [42, с. 13], середньонаддніпрянських [186, с. 38]

та слобожанських південно-східного наріччя, говірках північного (*порубайем*) [ГЧЗ, с. 107] та південно-західного наріччя (окрім закарпатських, де виступає давнє *-ме*) [АУМ т. I, к. 260; АУМ т. II, к. 241; 224, с. 47, 56; 251, с. 71]. Причину скорочення дієслівних форм у степових говірках дослідники пояснюють економією мовленнєвих зусиль [91, с. 225].

Атематичні дієслова 1-ї ос. мн. засвідчені трьома варіантами афіксів *-мь* (*-м*), *-мо*, *-мы* (всього 89 випадків), паралельне функціонування яких характерне для всіх джерел. Досить поширеним для дієслів *быти*, *имѣти*, *дати*, *вѣдати* виступає варіант *-мь* (*-м*) – 32 випадки, що становить 36 %: *будем* готови [ЄУ 1606, 2]; *маемь* въ листѣ [Перест. 1600–1605, 231; Гарм. 1608, 182; ККПС 1600, 157]; *мы... не даемь* [БПб 1606, 523]; *правду вѣдаем* [ЗМЛ 1607, 175; АЛСБ 1609, 306]. Кінцевий *-м* властивий скороченим формам дієслова, сфера вживання якого в сучасній українській мові обмежена усним та поетичним мовленням [56, с. 275], який паралельно з *-мо* функціонує в усіх говорах української мови [АУМ т. I, к. 260, АУМ т. II, к. 241; 42, с. 13; 251, с. 71].

За твердженням Ю. Шевельова, морфологічною інновацією виступає другий варіант *-мо* [360, с. 461], який у пам'ятках зустрічається в 33 випадках, що становить 37,1 %, і є органічним рефлексом давнього *-мо*: *мы..., есмо* доносимо [Універсал 1606, 153]; *сами... будемо* [ЛПВ 1949, 135]; *теды вѣдаемо* зь оного евангелія [ВО 1603, 23]; *коня тебе дамо* [БПа 1604, 504]; *не маемо* мы царя [Перест. 1600–1605, 227]; *тоє все маемо* [АЛСБ 1616, 83]. Афікс *-мо* – нормативний для сучасної української літературної мови [331, с. 133], поширений він також у сербській, словенській, хорватській мовах [122, с. 126; 355, с. 155].

Для чіткого розмежування форм 1-ї ос. одн. із флексією *-мь* і форм 1-ї ос. мн. із кінцевим *-мь* уживається варіант флексії *-мы* [132, с. 312] від дієслів *быти*, *имѣти*, *вѣдати* – всього 17 випадків (19 %): *яко раби непотребни есмы* [ЗМЛ 1607, 200]; *мы же имамы* слово [Посл. ІВ 26]; *отъ Бога имамы* храмину [Гарм. 1608, 182]; *вѣмы* бо, *яко аще...* храмина тѣла

разорится [Гарм. 1608, 182]. Такий варіант афікса у класі атематичних дієслів, який, вірогідно, позбавлений стилістичної ролі, В. Русанівський вважає даниною церковнослов'янській традиції [286, с. 111]. Виникнення його, на думку П. Житецького, було спричинене збігом форм 1-ї ос. одн. і мн. внаслідок зміни *-мь* на *-мъ* [114, с. 84], І. Керницький пояснює його функціонування впливом польської мови [142, с. 109]. За твердженням Б. Кобилянського, не можна потрактовувати запозиченням лише флексію *-мы*, оскільки запозичується все слово, а не афіксальні частини. Він вбачає у формах «*если будеми...*» діалектні паралелі з південнослов'янськими формами на *-ме*» [148, с. 184]. Останню форму Й. Дзендзелівський вважає явищем спільноукраїнсько-словацьким [95, с. 21], яка виступає в деяких закарпатських говірках [251, с. 71], гуцульських [148, с. 184], бойківських [71, с. 144], лемківських, західнонадсянських [95, с. 21].

Польськими запозиченнями є форми дієслів *естесмо* – 6 випадків, *естесмы* – 1 випадок [143, с. 194]: *мы... естесмо* православніми [ВО 1603, 7]; в тые ж и одни слова *естесмы* их милости [БП 1604, 502].

Відсоткове співвідношення форм атематичного класу дієслів 1-ї ос. мн. в мові різножанрових пам'яток подано на рис. 2.9.

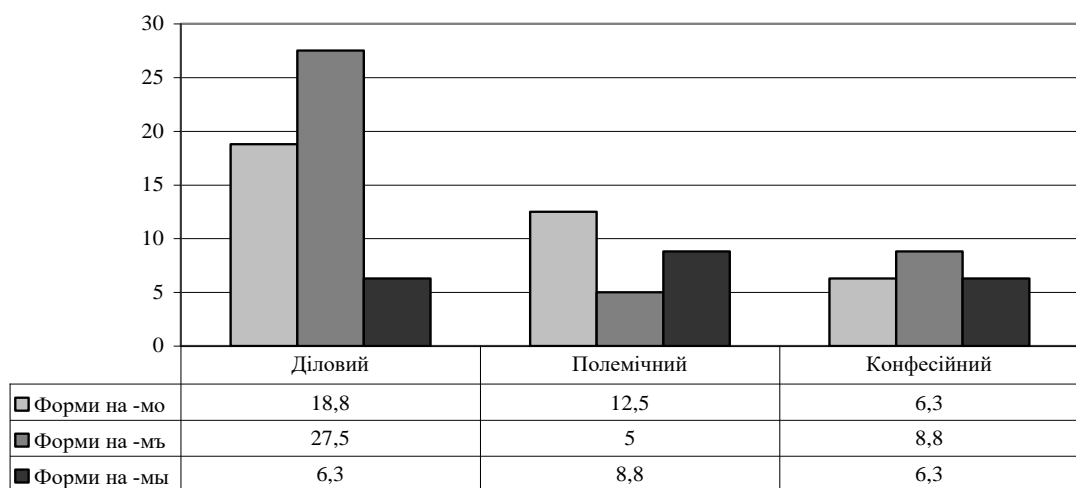

Рис. 2.9. Діаграма відсоткового співвідношення давніх і сучасних форм атематичного класу дієслів першої особи множини теперішнього часу в мові пам'яток за жанровою належністю

Таким чином, у різножанрових пам'ятках зафіксовано 80 форм атематичного класу дієслів 1-ї ос. мн., із них 17 із давнім варіантом *-мы*, що становить 21,3 %, з-поміж них у ділових – 5 (6,3 %), полемічних – 7 (8,8 %), конфесійних – 5 (6,3 %); 33 із традиційним *-мъ*, що становить 41,3 %, із них у ділових – 22 (27,5 %), полемічних – 4 (5 %), конфесійних – 7 (8,8 %); 30 із сучасним (нормативним) *-мо*, що становить 37,5 %, із них у ділових – 15 (18,8 %), полемічних – 10 (12,5 %), конфесійних – 5 (6,3 %).

За нашими спостереженнями, у 1-й ос. мн. теперішньо-майбутнього часу в усіх різножанрових пам'ятках переважають форми на *-м (-мъ)*, що свідчить про збереження ними книжних традицій попередніх століть. Форми на *-мо* в тематичних дієсловах домінують у полемічних текстах порівняно з діловими та релігійними. В атематичних дієсловах вони частотніші в ділових актах. Архаїчний варіант *-мы*, притаманний лише атематичним дієсловам, фіксується конфесійними, полемічними, а під впливом польської мови, діловими пам'ятками.

Відсоткове співвідношення форм атематичного класу дієслів 1-ї ос. мн. в мові ділових пам'яток за територіальною належністю відображено на рис. 2.10.

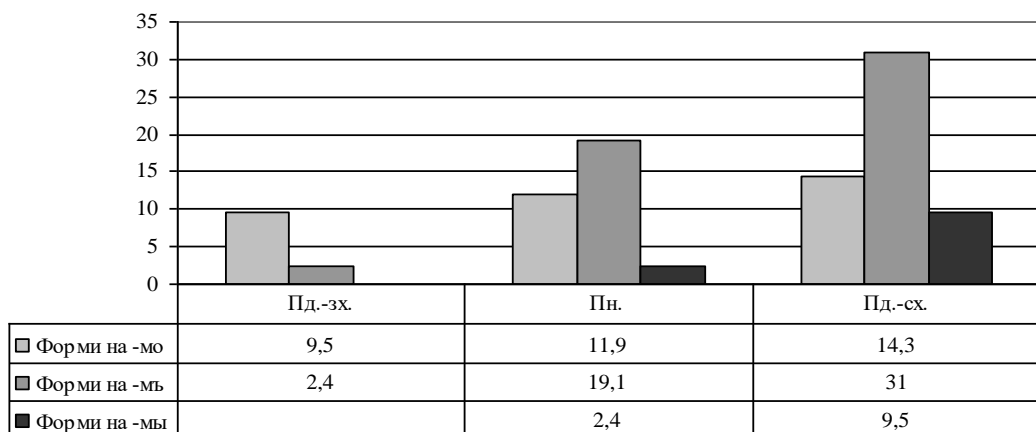

Рис. 2.10. Діаграма відсоткового співвідношення давніх і сучасних форм атематичного класу дієслів першої особи множини теперішнього часу в мові ділових пам'яток за територіальною належністю

Отже, у ділових пам'ятках зафіксовано 22 форми з морфологічним варіантом *-мъ*, що становить 52,4 %, із них у південно-західних – 1 (2,4%), північних – 8 (19,1 %), південно-східних – 13 (31 %); із морфологічним варіантом *-мо* – 15 (35,7 %), із них у південно-східних – 6 (14,3 %), північних – 5 (11,9 %), південно-західних – 4 (9,5 %); із морфологічним варіантом *-мы* – 5 (11,9 %), із них у північних – 1 (2,4 %), південно-східних – 4 (9,5 %).

Перевагу форм на *-мо*, щодо їх територіального поширення, відзначаємо в південно-східних джерелах, хоч у XVI ст., як свідчить І. Керницький, форми на *-мо* були панівними в галицьких пам'ятках поряд із формами на *-мъ*, тоді як у пам'ятках Волині, Київщини та Чернігівщини поширювалися останні [143, с. 191–192]. За дослідженнями С. Бевзенка, їх часте вживання спостерігається в пам'ятках XVII ст., «писаних на Закарпатті, хоч у сучасних закарпатських говорах звичайно вживаються форми на *-ме*» [10, с. 287]. У ділових актах південно-східного, зрідка північного походження засвідчений нами кінцевий *-мы*.

2.5. Функціонування тематичних і атематичних дієслів другої особи множини теперішнього і простого майбутнього часу

Названі форми успадковані з попереднього періоду розвитку мови [132, с. 313, 315] і є органічним рефлексом давніх форм на *-те* [10, с. 288]: *учините, приймете* вечную заплату [ПВС 1603, 333]; *просите* пїна [АКЖГУ 1605, 90]; *обое...*, *мешъкаете* [БП 1622, 576]; *любо...* *станете* [ПККВ 1643, 243]; *вы мыслите* [Перест. 1600–1605, 224]; *сами въ пропасть лъзете* [Гарм. 1608, 216]; *тельца...* *заколите* [ЄУ 1606, 13]; *помните* Іусифа [ТД, 139]. Функціонують вони як нормативні в сучасній українській літературній мові.

Атематичні дієслова 2-ї ос. мн. представлені формами *имати* (3 випадки), *имъти* (1) і *быти* (26), із них у ділових пам'ятках – 10 (38,5 %), конфесійних – 5 (19,2 %), полемічних – 11 (42,3%): *вы есте* тѣло Христова [АЛСБ 1609, 320]; *мои ученицы есте* [ВЛКБ 1616, 391]; *вы...*, *што есте* перед тымъ в

небытности [БП 1622, 575]; рабы *есте* [ВО 1603, 27]; для чего глупы и неразумны *есте* [ЗМЛ 1607, 178]; æко праведни *есте* вы [ЄУ 1606, 15]. Давня форма *есте* від атематичного *быти* збережена деякими південно-західними говорами української мови [10, с. 288], що й підтверджується її фіксацією в документах з цієї території.

Польським впливом позначене дієслово *быти* з початковою морфемою *ест-* [286, с. 121] у полемічному творі З. Копистенського: вы *естесте* свѣтлость свѣту [Пал. ЗК 1621, 339]; окрещены *естесте*? [Пал. ЗК 1621, 352]. Вкраплення польськомовних елементів були природними для З. Копистенського, що пояснюється не тільки походженням автора, який був родом із с. Кописно, неподалік Перемишля, але й середовищем, у якому зростав, і соціальними умовами того часу, тісними культурно-історичними зв'язками з Польщею [161, с. 254]. Фіксовані такі утворення і граматиною І. Ужевича: вы *естесте* [Гр.Уж. 1643, 32 б].

Скорочення серединного [є] в дієслові *имати* (3 випадки) не може бути показовим для форми такого типу, оскільки вона вживана лише в контексті релігійного спрямування: Вы..., дондеже врема *имате* покаанію [ЄУ 1619, 14], і в ділових пам'ятках – цитатах із Біблії: о сем познают вси, яко Мои ученицы *есте*, аще *имате* любов ко друг друзѣ [АЛСБ 1609, 327]; мои ученицы *есте*, аще любовь *имате* между собою [ВЛКБ 1616, 391]. Фіксуємо форму від дієслова *имѣти* (1 випадок): чого вы *не имѣете* [ЗМЛ 1607, 178].

Спорадичність особових закінчень дієслів *быти*, *дати*, *мати*, *вѣдати* в ділових (8), полемічних (4) та конфесійних (3) пам'ятках (15 випадків від загальної кількості 45): сүждгни *бүдгтг* [ЄУ 1606, 5 зв.]; *будете* собраны [Посл. ІВ, 26]; *не отдасте* [АЛСБ 1601, 61]; має(т)ность... *маете* приле(г)люю [ПККВ 1643, 245]; сами добре *вѣдаете* [АЛСБ 1609, 328], свідчать про напрям до їх нормативності в парадигмі 2-ї ос. мн. Загалом форми 2-ї ос. мн. з-поміж інших особових форм теперішнього та простого майбутнього часу вживаються рідко. Співвідносні з сучасними літературними нормами, вони найменше зазнали змін протягом свого історичного розвитку.

Відсоткове співвідношення форм атематичного класу дієслів 2-ї ос. мн. в мові різножанрових пам'яток зображено на рис. 2.11.

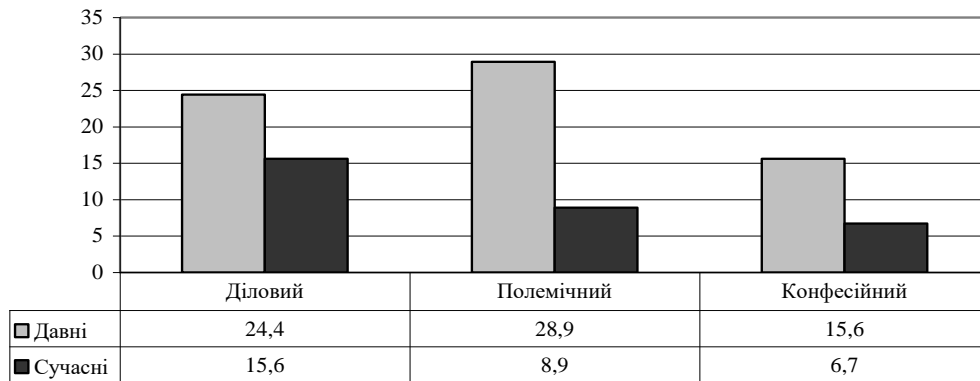

Рис. 2.11. Діаграма відсоткового співвідношення давніх і сучасних форм дієслів атематичного класу другої особи множини теперішнього часу в мові пам'яток за жанровою належністю

Отже, у різножанрових пам'ятках зафіксовано 31 давню форму, із них у ділових – 11, що становить 24,4 %, полемічних – 13 (28,9 %), конфесійних – 7 (15,6 %); 13 нормативних, із них, у ділових – 7, що становить 15,6 %, полемічних – 4 (8,9 %), конфесійних – 3 (6,7 %).

Відсоткове співвідношення форм атематичного класу дієслів 2-ї ос. мн. в мові ділових пам'яток за територіальною належністю можна спостерегти на рис. 2.12.

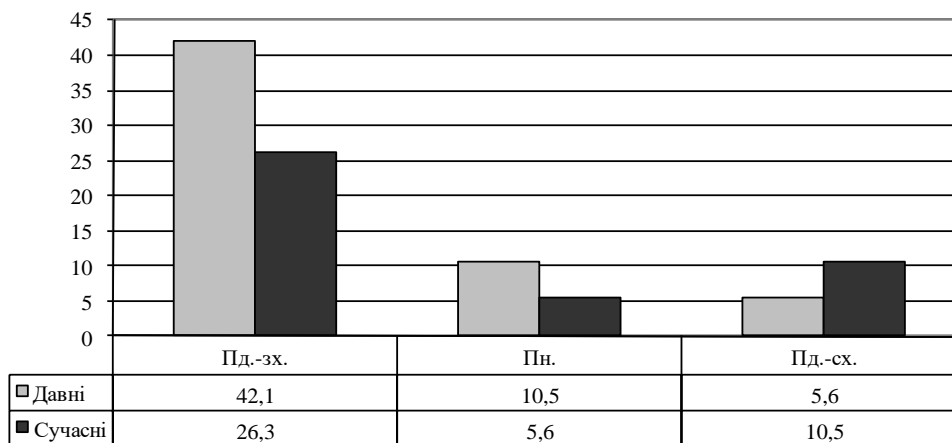

Рис. 2.12. Діаграма відсоткового співвідношення давніх і сучасних форм атематичного класу дієслів другої особи множини теперішнього часу в мові ділових пам'яток за територіальною належністю

За нашими спостереженнями, у ділових пам'ятках зафіксовано 19 форм атематичного класу дієслів 2-ї ос. мн., із них 11 давніх, що становить 58 %, з-поміж них у північних – 2 (10,5 %), південно-східних – 1 (5,6 %), південно-західних – 8 (42,1 %); і 8 живомовних, із них у північних – 1 (5,6 %), південно-східних – 2 (10,5 %), південно-західних – 5 (26,3 %).

2.6. Варіантні форми тематичних і атематичних дієслів третьої особи множини і двоїни теперішнього та простого майбутнього часу

Форми тематичних дієслів третьої особи множини презентовані двома морфологічними варіантами: *-ть* (*-т*) – 1030 уживань, *-ть* – 11 уживань.

Поява діалектних форм із твердим *-т*, за припущенням В. Німчука, спричинена контамінацією («схрещенням») «давніх дієслівних форм третьої особи однини та множини на *-ть* і форм третьої особи однини на *-ти* із *-ть* + *ь...*» [247, с. 16]. На думку С. Бевзенка, форми з афіксом *-ть* у найдавніших пам'ятках не питомі східнослов'янські, оскільки прийшли зі старослов'янських оригіналів у XIII чи навіть у XIV ст., засвідчують живу вимову [10, с. 289].

У першій половині XVII ст. розглядані форми були поширені на всій території України, охопленій різножанровими пам'ятками, що відбивали особливості не тільки народнорозмовної, а й книжної української мови, закріпленої в тодішніх граматиках і лексикографічних працях: *выдаютьъ*, *спасаютьъ* [Зиз. 1596, 6, 65]; *творятъ*, *вмѣтаютьъ* [См. 1619, 6, 24]; *ростутъ*, *хвалятъ* [Бер. 1627, 50, 133]. Їх найбільшу кількість ілюструють полемічні джерела – 430 випадків, що становить 41,8 %, конфесійні – 286 (27,8 %) і ділові – 219 (21,3 %), значно менше – апокрифи 93 (9,1 %): *брата найдутъ* [ГГБ 1602, 123]; *панове...*, *заносятъ* [ЖВТ 1618, 212]; *люде... дѣють* [АЛСБ 1638, 132]; *оны... не ѣдутъ, ... не мыслятъ* [Перест.

1600–1605, 212]; они... *плавають* [ЄУ 1606, 41]; пророци... *живуть* [ЄУ 1619, 3]; писаньї всѣ..., *не лежат* [ТД, 276].

Їх функціонування знайшло своє продовження в сучасних західно- і середньополіських говірках північного наріччя; надсянських, подільських, наддністрянських, покутсько-буковинських, гуцульських, закарпатських, бойківських, південно-волинських говірках південно-західного наріччя; центральній частині середньонаддніпрянських, південно-західній частині степових говірок південно-східного наріччя [АУМ т. I, к. 261; АУМ т. II, к. 242; 251, с. 72; Сл. БГ, с. 221]. Деякі з них, зокрема полтавські, зберігають обидва фонетичні варіанти *т'* і *т* із перевагою першого [42, с. 13]. Стійкість кінцевого *-т* у дієсловах II дієвідміни на сучасному Опіллі М. Лесюк мотивує підтримкою форм дієслів I дієвідміни [179, с. 70].

У структурі дієслів 3-ї ос. мн., як і в 1-й ос. одн., показовим є відтворення задньоязикового приголосного у книжних формах: всѣ..., *могут*... поразити [АЛСБ 1609, 319]; протє(с)туючи(и)... мети *не могу(т)* [АКЖГУ 1649–1650, 208]; мѣти не *могутъ* [ЄУ 1637, 50]; *могутъ* [379, 210]. Спорадично така форма як вузькодіалектна із *г, к* в основі (*стерегут', пекут'*) є в північній частині східнополіського говору [АУМ т. I, к. 261].

Аналізовані тексти містять також діалектні форми без епентетичного *л*: которые... *терпятъ* [ГГБ 1602, 124; ПККВ 1643, 222]; *любят* [АЛСБ 1609, 314]; Апостоли..., *мовят* [АЛСБ 1609, 315]; небожата... *наробяють* [ВО 1603, 28]; ловци звѣрей *ловят* [ЗМЛ 1607, 187]; *погубатъ* все на земли [КЄ, 54], які, за твердженням Ю. Шевельова, є полонізмами, поширені вони в наддністрянських, подільських, покутсько-буковинських [360, с. 643], лемківських, надсянських, бойківських, західноподільських, східногуцульських говірках південно-західного наріччя; середньополіських північного наріччя, подекуди в середньонаддніпрянських говірках південно-східного наріччя [АУМ т. III, ч. III, к. 40; 360, с. 641–642].

Виникнення сполук *бл', вл', мл'*: *обмовляють* [БП 1605, 508]; по(з)вы в себе *ω(б)мо(в)ляю(т)* [АКЖГУ 1609, 158]; ихъ *исправлятъ* [ЦАЛМ 1637, 210];

которое хлопство... *ламлють* [Перест. 1600–1605, 222]; сквернии *посрамляют* ма [ЄУ 1619, 10] дослідники історії мови пояснюють вирівнюванням основ за аналогією до форм 1-ї ос. одн. [201, с. 91]. Ю. Шевельов припускає, що такі сполуки почали відображатися на письмі з середини XVII ст., а з кінця XVIII ст. стали єдиними формами, вживаними в літературній українській мові [360, с. 642]. Проте, за нашими спостереженнями, їх поява фіксується початком XVII ст., що підтверджують усі різножанрові пам'ятки досліджуваного періоду.

Спорадичні форми з варіантним *-ть* (11 випадків, що становить 1,1 % від загальної кількості уживань – 1041 форма): у ділових джерелах (7): *тыє имє(н)я... осєдають* [ККПС 1600, 131]; *черє (з) тыє границы... є(з)дять* [АКЖГУ 1605, 78]; *стоять* панѣй и пань [АЛСБ 1644, 151]; полемічних (3): *знаки... показуються* [Перест. 1600–1605, 224]; апокрифах (1): *вѣдкы... владѣють* [КЄ, 40] та граматиці І. Ужевича: *панують* [Гр.Уж. 1643, 25 б], сягають давніх східнослов'янських форм на *-уть* (*-ють*), *-ать* (*-ять*) [10, с. 290], що стали нормативними в сучасній українській літературній мові [331, с. 133].

Отже, панування форми на *-ть* у 3-й ос. мн. теперішньо-майбутнього часу в досліджуваних пам'ятках, зокрема, з її перевагою в полемічних, засвідчує стійкість традиційних написань, закріплених тодішніми граматиками. Нечисленні випадки із варіантним *-ть*, з його перевагою в ділових джерелах, вказують на консервативність інших жанрів щодо входження до них нормативних елементів.

Форму двоїни виявлено лише в апокрифах і засвідчено 2-ю ос. з характерним для неї афіксом *-та* (4 вживання), що походить із праслов'янського *-ta*: *амє ли вкүсита смертю оумрета* [СМП, 27, 28]; *руцѣ его не сотворыта* того [КЄ, 60] і представленого граматиною М. Смотрицького: *читаєта* [См. 1619, 125]. Не властива живій мові, вона почала занепадати ще в давньоукраїнський період, витісняючись множиною.

У досліджуваних джерелах її використання було даниною книжній традиції, хоч і фіксувалася пам'ятками до XIX ст. [116, с. 131].

Атематичні дієслова 3-ї ос. мн. зберігають два графічні варіанти *-ть* (215 уживань) і *-ть* (78).

Найчастотнішою виступає форма *быти* у структурі іменного складеного присудка (154 уживання паралельно із твердим і м'яким кінцевим приголосним, що становить 52,6 % від загальної кількості атематичних дієслів 293): *всѣ сут непребачени от Бога* [АЛСБ 1609, 321]; *записы..., не суть спецификованыѣ* [АКЖГУ 1649–1650, 190]; *знаки того суть у Києвѣ* [Перест. 1600–1605, 205]; *работници... суть агґли* [ЄУ 1606, 14]; *грѣхотворци... потоплены суть* [ЄУ 1619, 2 зв.]; *о немъ сѣтворени сѣмъ рѣ. и кѣ.* [ТД, 275]. Цю давню форму зберігають деякі південно-західні говори: гуцульський, закарпатський, говір галицьких лемків, батюків [10, с. 291], бойківський: *гроші і десь сут* [270, с. 70] та ін. У сучасній українській літературній мові давня форма замінена на *є* [10, с. 291].

Просту форму майбутнього часу дієслова *быти* з варіантними *-ть / -ть* засвідчує більшість досліджуваних текстів: *братіи... оукорени бѣдѣуть* [КЄ, 45]; *будѣуть лживи учителя* [Пал. ЗК 1621, 315], які характерні і для інших атематичних дієслів: *они сами имена и назвиска лепей ведають* [ЖОС 1618, 214]; *то всѣ вѣдають* [ВО 1603, 27]; *лжехристи... и дадѣуть знаменіа* [Пал. ЗК 1621, 321]; *отъ Гетмана казаковъ Запорозскихъ, которые дають знать о небезпеченсти* [Универсал 1606, 152]; *и по сей день ядѣуть* [Перест. 1600–1605, 213] тощо.

Чотири варіанти кореневої структури дієслова *имати*: *от меня имеют...* *указ* [ЛПП 1650, 168]; *члѣцы... имѣють* [ЄУ 1606, 12 зв.]; *древеса и вси плоди не имають* [КЄ, 56]; *забавленіе имѣють* [ЄУ 1619, 288; Посл. ІВ, 45] (усього 25 уживань) – поступаються новішій формі *мают* (37 уживань), поширеній у досліджуваних пам'ятках, створених на всіх територіях України: *добра сами... мают* [Дар. 1608, 133]; *которые лежу мають* [ЖСК 1617, 204].

Таким чином, атематичний клас дієслів 3-ї ос. мн. також відбиває домінування твердого кінцевого приголосного (84 уживання в ділових джерелах, 54 – полемічних, 97 – конфесійних) і поступове засвоєння мовою пам'яток живомовної форми (флексії *-ть*, з її перевагою в полемічних – 36 випадків, у ділових – 12, конфесійних – 10).

Відсоткове співвідношення форм атематичного класу дієслів 3-ї ос. мн. в мові ділових пам'яток за територіальною належністю відображено на рис. 2.13.

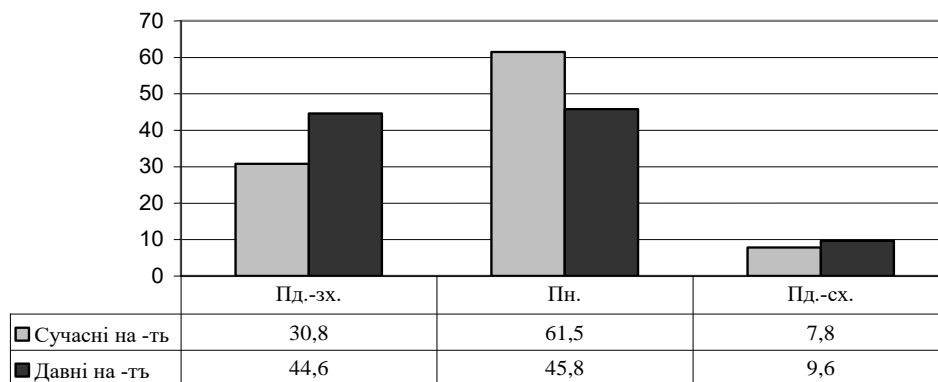

Рис. 2.13. Діаграма відсоткового співвідношення давніх і сучасних форм атематичного класу дієслів третьої особи множини теперішнього часу в мові ділових пам'яток за територіальною належністю

Отже, у ділових пам'ятках зафіксовано 83 форми з кінцевим *-ть*, із них у південно-західних – 37 (44,6 %), північних – 38 (45,8 %), південно-східних – 8 (9,6 %); із кінцевим *-ть* 13, із них у південно-західних – 4 (30,8 %), північних – 8 (61,5 %), південно-східних – 1 (7,8 %). Перевага форм із твердим *-ть* у пам'ятках з усієї України ілюструє своє продовження і в сучасних південно-західних (із найбільшою частотністю), в ряді південно-східних і окремих північних [10, с. 290].

2.7. Висновки до розділу 2

1. Форми теперішньо-майбутнього часу 1-ї ос. одн. тематичних дієслів успадковані без змін від попереднього періоду розвитку української мови з певними структурними змінами в основах, зокрема, послідовним чергуванням губних із двофонемними сполуками, що відповідає сучасним літературним нормам. Збереження задньоязикових у північних джерелах відбиває не тільки говіркову особливість відповідної території, але й охоплює ширший діалектний масив, оскільки залишки такого явища спостерігаються і в сучасному південно-західному наріччі, а в досліджуваній період підтримувалося тодішніми граматиками, що знайшло свій вияв у полемічних, конфесійних, апокрифічних пам'ятках. Основним засобом творення простого майбутнього часу виступає перфективація, поряд із імперфективацією, суплецією та ін. Найбільш продуктивні префікси: *до-*, *за-*, *по-*, *при-*, *от-* виконували формо- і словотворчу функцію в усіх досліджуваних джерелах.

2. Збереження кінцевих задньоязикових основи у структурі дієслова відбиває не тільки територіальну говіркову особливість пам'яток, що виявилася у відсутності йотової палаталізації [ɟ], [κ], [x] у 1-й ос. одн. та 3-й ос. мн., але й дотримування авторами традицій граматистів кінця XVI – першої половини XVII ст., котрі зберігали старовинні форми. Спорадична асимілятивна зміна [j] попереднього приголосного, зафіксована діловими пам'ятками північного походження, становить норму сучасної української літературної мови і свідчить про вирівнювання основи у формі 1-ї ос. одн. та 3-ї ос. мн. за формами 2–3-ї ос. одн. і 1–2-ї ос. мн.

3. Нагромадження поєднаних сполук займенника *азь*, *я* з дієсловом *бути* (*єсмь*, *есмь*, *есми* – як показником 1-ї ос.) і тяжіння мови до економного висловлювання сприяли витісненню атематичного дієслова займенником, запровадженню єдиної форми 3-ї ос. одн. *je* (*st'*), а отже „відмиранню” парадигми теперішнього часу дієслова *бути*, що було новим для XVII ст.

(найбільше форм типу *я єсмь* у конфесійних пам'ятках (12), менше в полемічних (6) та ділових (5).

4. Досліджувані джерела поряд із давніми книжними формами атематичних дієслів *єсмь, вѣмь, дамь, имамь* (131 вживання, що становить 64,85 %), фіксують живомовні варіанти – *даю, дамь, вѣдаю, маю* (71 випадок, що становить 35,2 %), які відповідають нормі української літературної мови. Більш частотні вони в ділових пам'ятках – 37 уживань (18,3 %), із них: у північних – 27 (73 %), південно-західних – 6 (16,2 %), південно-східних – 4 (10,8 %); менш уживані вони в полемічних – 21 (10,4 %), конфесійних – 9 (4,5 %), апокрифічних – 4 (2 %). Як підтверджують результати, писемні тексти відповідного хронологічного зрізу не завжди відтворювали тенденцію мови певної території до вживання нормативних, сучасних форм, що ілюструється їх кількісним співвідношенням у південно-східних пам'ятках.

5. У 2-й ос. одн. тематичних дієслів перевага нормативного варіанта *-шь (-ш)*, у полемічних джерелах – 112 випадків, що становить 50 % і конфесійних – 65 (29 %), зумовлена характером діалогічної форми викладу. Менша його вживаність у ділових пам'ятках – 12 (5,4 %), спричинена веденням побутових, майнових і судових справ, для яких уживання форм 2-ї ос. не було властивим. За територіальною належністю форми на *-шь (-ш)* домінують у південно-східних документах. Нечисленність форм із давнім *-ши* в полемічних і ділових джерелах спричинювалася стилістичною метою і підтримувалася традиційними граматиками.

6. Перевага форм із кінцевим *-ть (-т)* у тематичних дієсловах 3-ї ос. одн. (1605 випадків, що становить 57,2 %) в усіх досліджуваних джерелах незалежно від їх територіальної належності, регламентувалася лексикографічними працями. Менш частотна фіксація живомовних форм з *-е* – 75 уживань (2,7 %), що є наслідком утрати їх зв'язку з давньою дієслівною системою, засвідчує поступове входження до ділових джерел і

закріплення як нормативних безфлексійних дієслів 1–3-го класів, незважаючи на стійкість книжних традицій.

7. Варіантність морфологічних афіксів у 1-й ос. мн. засвідчує тяжіння до давніх писемних форм на *-мь* (*-м*) (у тематичних дієсловах – 267 уживань, що становить 55,4 %, атематичних – 32 (6,6 %) поряд із інтенсивним засвоєнням усіма джерелами нормативного *-мо* (тематичних – 133 (27,6 %), атематичних – 33 (6,9 %)). Архаїчний варіант *-мы*, притаманний лише атематичним дієсловам, фіксується конфесійними, полемічними, також діловими пам'ятками південно-східного, зрідка північного походження.

8. Варіантність, зумовлена контактуванням з іншими мовами, зокрема польською, репрезентована формами атематичних дієслів (усього 48 випадків): у 1-й ос. одн. (*естемь* – 18), мн. (*естесмы*, *естесмо* – 7), у 2-й ос. одн. (*естесь* – 22), мн. (*естесте* – 1). Властиві вони, головним чином, полемічним (27 випадків) та конфесійним пам'яткам (16) і виявлені в південно-західних ділових джерелах, продовженням яких є сучасні говірки цієї території.

РОЗДІЛ 3

ВАРІАНТНІСТЬ АНАЛІТИЧНИХ І СИНТЕТИЧНИХ ФОРМ МАЙБУТНЬОГО ЧАСУ НЕДОКОНАНОГО ВИДУ, ЇХ РОЗВИТОК І ФУНКЦІОНУВАННЯ

3.1. Аналітизм і синтетизм системи форм майбутнього часу

Формування аналітичних утворень у мові зумовлене тим, що «аналітизм є найпрозорішим способом вираження граматичних (морфологічних, синтаксичних, словотвірних) значень» [55, с. 8]. Він виявляється в роздільному вираженні основного (лексичного) і додаткового (граматичного) значень слова [55, с. 3; 56, с. 23], ступінь об'єднання яких може варіюватися у процесі історичного розвитку мови [374, с. 53]. Саме система дієслова, за висловленням мовознавців, характеризується найвищим ступенем аналітизму, який виявляється у формах минулого і майбутнього часу, наказового та умовного способів, і пояснюється генетичними особливостями дієслова, оскільки сполучення з ним можуть бути різнотипними [374, с. 55, 58].

Дослідження аналітичності (здебільшого це аналітичність морфології на тлі синтаксису) ґрунтується на двох її різновидах: парадигматичному і текстовому [121, с. 267]. У своєму дослідженні ми будемо спиратися на перший, який «базується на наявності аналітичних засобів у категоріальному аспекті мови» [121, с. 267].

У давньоукраїнській мові історично система майбутнього часу становила собою трирівневу структуру: 1) простий майбутній (теперішньо-майбутній, утворений від основ доконаного виду); 2) абсолютний майбутній (майбутній перший, складений, виражений конструкціями, складовими якої були допоміжні дієслова *хочу, начну, почну, имамъ* та інфінітив); 3) відносний майбутній (майбутній другий, передмайбутній), що являв сполуку допоміжного дієслова *бути* в теперішньо-майбутньому часі й активного дієприкметника на *-ль*. Абсолютний майбутній різниться від двох

інших «менш тісним зв'язком із моментом мовлення і наявністю модальних відтінків» [370, с. 101]. Будучи графемою аналітичного майбутнього часу в період Київської Русі, у наступні етапи розвитку мови, зокрема, у першій половині XVII ст., він не став граматичною формою майбутнього часу.

Оскільки трирівнева структура майбутнього часу поповнилася складною синтетичною формою, утвореною поєднанням інфінітива та постпозиційного допоміжного дієлова *æти* в особових формах, яке своїми формальними показниками дещо наближалось до *(и)мати*, *(и)мъти*, котрі внаслідок видової кореляції могли сполучатися з двовидовим інфінітивом, а *æти* з інфінітивом недоконаного виду, то важливим, на нашу думку, буде розгляд функціонування цих допоміжних дієслів в аналітичних конструкціях мови пам'яток досліджуваного періоду.

Аналітична форма майбутнього часу виражалася поєднанням інфінітива, («який був виразником реального значення відмінюваного дієслова»), з особовими формами допоміжних дієслів *хотъти*, *начати*, *имати* у значенні майбутнього [131, с. 213]. Як зазначає Н. Мечковська, при творенні аналітичних дієслівних часів і способів у різних мовах допоміжними дієсловами ставали: «буттєві дієслова (із значенням ‘перебувати, знаходитися, існувати, мати місце’), фазові дієслова (із значенням ‘починати, ставати, робити’), модальні дієслова (із значенням ‘могти, бути в стані’)» [218, с. 181].

При визначенні аналітичної моделі дослідники виокремлюють граматико-семантичну цілісність конструкції (компоненти передають одне загальне значення і виступають одним членом речення). А тому у функціональному плані протиставляються словосполученню, яке у своїй структурі може містити кілька членів речення [374, с. 55]. Наприклад, у реченні: о котором щастію еше после *мовити будемо*, с чого ся тоє щастіе породило [ЗМЛ 1607, 199], конструкція *мовити будемо* виконує функцію складеного майбутнього часу, а в реченні: За таковими слухними документами, за причинами пословъ земскихъ, *не хочешъ* насъ у

православной вѣрѣ нашей *заховати* [Перест. 1600–1605, 219], *не хочешъ заховати* виступає словосполученням.

У роботі послуговуємося терміном *формомодель*, запропонованим О. Дубовою, що репрезентує морфологічний рівень мови і має «узагальнений потенціал, який дозволить охопити обидва структурні типи формотворення – синтетичне й аналітичне» [103, с. 43]. При розмежуванні аналітичної форми і словосполучення, за твердженням О. Дубової «аналітична форма як єдина у функціональному плані одиниця, незважаючи на розчленоване оформлення і припустимість дистанційованої локалізації її складників, не може бути ідентифікована як словосполучення» [103, с. 55]. Аналітична форма передбачає набуття одним із компонентів службової функції, що у свою чергу «приводить до переходу словосполучення із галузі синтаксису в галузь морфології» [374, с. 55].

3.2. Реалізація аналітичних форм в інфінітивних сполуках із допоміжними дієсловами *ѣти, имати, имѣти*

У праслов'янській мові засобом вираження майбутньої дії слугували сполуки, що склалися із дієслів *byti, iměti, načęti, vьčęti, jęti, хьтęti* у формах теперішнього часу, які виконували роль допоміжних, та інфінітива основного дієслова (*bqdq pisati, imatъ pisati, načnq pisati, jьmъ pisati, хотjъ pisati* і т. д.) [132, с. 288].

Для підкреслення повної стабілізації форм майбутнього часу в полемічних, а для порівняння і в інших пам'ятках першої половини XVII ст., у дисертації проілюстровано рідкісну можливість давнього вживання аналітичної форми майбутнього часу, до структури якої входили інфінітив у поєднанні з особовими формами допоміжного дієслова *ѣти, имати (мати) / имѣти, почати / начати, хотѣти, могли* і т. д.

В описі аналітичних формомоделей *имати* + інфінітив та *имѣти* + інфінітив дослідники, перш за все, звертають увагу на їх семантику

та особливості вживання, зазначаючи, що допоміжні дієслова могли поєднуватися з інфінітивами як недоконаного, так і доконаного виду і нічим не відрізнялися від модальних дієслів *мусити*, *могти*, *хотѣти* та інших, оскільки зберігали свою лексичну і граматичну самостійність [281, с. 68]. Їхня семантика не була іншою ні в ролі простого присудка, ні в ролі допоміжних дієслів у структурі складених дієслівних присудків [281, с. 66].

За пропонованою І. Керницьким моделлю, виокремлення цих форм як аналітичних (тобто здатності їх замінюватися сполуками *буду* + інфінітив) [143, с. 233], простежено їх функціонування саме в такому статусі, де допоміжне дієслово могло мати футуральне значення: *подъ который они рядъ и справованья подлегати мають* [Пал. ЗК 1621, 371]. Конструкція *подлегати мають* тотожна конструкції *подлегати будуть*, яка має ознаку майбутнього часу. В іншому словосполученні, де допоміжне дієслово зберігає свою модальну семантику, його можна замінити синонімом *повинен*: *члѣвкъ оупевнен быти маеть, ижъ бе(з) помочи Бжеи, и ѿдного доброго оучинку виконати не можетъ* [ЄУ 1637, 8]. Проте, як зазначають дослідники, різне їх значення не завжди чітко розмежовується [10, с. 323; 143, с. 227; 167, с. 251], а додаткове значення інфінітивної конструкції здебільшого окреслюється важко, оскільки воно наближається до «нейтрального майбутнього» [197, с. 53–54]. Це підтверджують приклади з пам'яток XIV–XV ст., де допоміжні дієслова, зафіксовані Словником староукраїнської мови, подаються у структурі майбутнього: *о оци которы имаеть до(ч)ку свою замоужь дати* (XV ст. *ВС* 35 зв.) [ССМ 1977, с. 435]; *и я, познав по соби, иже с тоє раны маю пойти перед Бог (!)* (XV ст. *Арх ЮЗР* 8/IV, 27) [ССМ 1977, с. 435], хоч вони можуть супроводжуватися і модальним значенням, яке притаманне сполуці *имаеть... дати*, оскільки дієслово *имаеть* зберігає своє лексичне значення (= *повинен дати*), тому не може бути виразником майбутнього часу. Здебільшого в таких сполуках інфінітив доконаного виду нейтралізує часове значення, а особова форма, зберігаючи свою семантику, не може бути

складником аналітичної форми майбутнього часу: Тыє вси села,... *маеть*... дидаскалю *основати* (Луцьк, 1322 *АрхЮЗР* 1/IV, 3) [ССМ 1978, с. 95].

Формальність допоміжного дієслова в аналітичних конструкціях полягає в тому, що збереження ним свого лексичного значення сприяє потрактуванню такої сполуки не як аналітичної форми, а як форми складеного присудка.

На відміну від ділових пам'яток, у яких допоміжне дієслово виступає без початкового *и*: я... *вступуватисє не ма(м)* [АКЖГУ 1605, 25], полемічні та конфесійні джерела зрідка зберігають найдавнішу форму атематичного дієслова 1-ї ос. одн. та мн. *имам, имамы*: *не имамъ что глаголати* [Посл. ІВ, 37]; *вєѣхъ слов въздати имамы, и мѹки прїати* [ЄУ 1606, 17], де *имам* могло сполучатися з інфінітивами доконаного і недоконаного виду [281, с. 64]. Від дієслова *имѣти* у формі *имѣю*, із збереженням кореневого *ѣ*, фіксуємо флексію, тотожну із флексією тематичного дієслова: а до того еще и час, и вѣк, и лѣто *выразити тебѣ*, Скарго, *имѣю* [ЗМЛ 1607, 196]. Форми *иму* + інфінітив у 1-й ос. одн. та мн. не засвідчені досліджуваними пам'ятками, оскільки «колишне недоконане дієслово *имаю* – *имати* мало багато спільного в дієвідмінюванні та в значенні з *имамъ* – *имѣти* і тому впливало на останнє». Це й зумовило їх паралельне вживання в українській мові XVI–XVII ст. [281, с. 63].

У лексикографічних працях допоміжні дієслова подані з паралельними флексіями: перша утворена від дієслова *имати*, друга – від *мати*, що підтверджує однакову їх семантику *имамъ быти, маю быти* [Бер. 1627, 187]. У свідомості граматистів уже окреслювалося відчуття тотожності конструкції *имамъ* + інфінітив і *бути* + інфінітив, можливість їх паралельного функціонування або ж можливості заміни останньою. Це підтверджує дієслівна парадигма, подана Л. Зизанієм у «Граматиці» 1596 р.: *мо(л)вити имам* или *бѹдѹ* [Зиз. 1596, 58].

Тяжіння до редукції початкового ненаголошеного *и* та, як і в 1-й ос., кореневого *е*, а також оформлення живомовної флексії *-ишь*, спостерігається у

2-й ос. одн.: при церквах науки такое дѣтемъ своимъ не мають, – и овшемъ *немашь* чого *прагнути*! [ВО 1603, 106]. Апокрифи засвідчують книжну форму від *имати*: *оѣе... не имаеши* мене *видѣти* ни гласа мого *слышати* [ТД, 126]. Останню сполуку лише з контексту можна з певною ймовірністю потрактувати як форму майбутнього часу, якщо її без зміни семантики можна замінити на іншу форму майбутнього часу (*не будеш видѣти, не будеш слышати*). Аналогічно за такою схемою окреслюється роль допоміжного дієслова *имѣти* і в сполуці: *вступуватисе не мам*, хоч не виключається можливість її заміни іншою модальною сполукою *вступоватися не повинен*. Варіантність цих форм підтверджує думку В. Русанівського про їх паралельне вживання в пам'ятках першої половини XVII ст.

Послідовність уживання допоміжних дієслів із збереженим початковим *и*, твердим кінцевим *-ть* у сполученні з інфінітивом переважно доконаного виду характерне для форм 3-ї ос. одн.: Христось (...) *не имать* гдѣ у вас главу *подклонити* [Посл. ІВ, 34]; мнѣ *окажетъ*, не о собѣ *глаголати имать* [ВО 1603, 15]; *не имає/т/* гриць ани дѣти єго... *скоупити* с тоиѣ ролѣ [АСО 1608, 120]; гдѣ все тоє *справовати имѣеть* [Посл. ІВ, 43]; до цеху *имѣеть обявитися* [ЦАЛМ 1633, 205]. Дієслова *имати* / *имѣти* перед кінцевим *-ть* (за винятком спорадичних форм, зафіксованих конфесійними та полемічними текстами) витворюють флексію *-є*, властиву дієсловам 1–3-го класів (за основою теперішнього часу), що стало передумовою формування дієслівних закінчень атематичного класу, тотожних тематичним.

Продовжуючи традиції найдавнішого літопису, а саме «Повісті временних літ», досліджувані пам'ятки зрідка зберігають старовинну модель із допоміжними дієсловами *имати* / *имѣти*: заста/в/ниці *имаю/т/* ролю *поустыти* [АСО 1606, 108]; и которые знаменія *послѣдовати имѣють* въ совлеченіє вѣтхаго челоуѣка [Посл. ІВ, 28]; чого ся *учити имѣют* [ЗМЛ 1607, 175]. Дієслово *имати* із втратою початкового *и* функціонувало і функціонує як самостійне в сучасній українській мові в особових формах:

маю, маєш, має і т. д. Дієслово *имѣти* втратилося, збережене воно лише в російській мові як *имею, имеешь, имеет* і т. д. [281, с. 64].

Давні форми допоміжних дієслів у пре- і постпозиції з поодинокими прикладами втрати початкового *и* збережено у 3-й ос. мн.: *мѣють* брата и з скринки копу грошей *давати* [ГГБ 1602, 124]. І лише апокрифи фіксують варіантну препозиційну форму *имуть*: Бѣ наѹчаєтъ вѣрныхъ своихъ, како *имуть хвалити* їма его [КЄ, 57]; Оучить Єнохъ сѣбы своа и вса старца людскїа, како *имуть съ* страхомъ и трепетомъ *ходити* предъ Гдѣмъ [КЄ, 62]. Її специфіка полягає в тому, що у 3-й ос. мн. вона, очевидно, була спільною для дієслів *ѣти, имати, имѣти* і могла вказувати на майбутню дію із додатковими відтінками обов'язковості, неминучості, неодмінності її виконання [235, с. 26, 27]. Своєю граматичною роллю сполука *ѣти* + інфінітив різнилася від *имати / имѣти* + інфінітив відсутністю модальних відтінків, оскільки виступала лише у формах теперішньо-майбутнього часу в поєднанні з недоконаним інфінітивом [281, с. 68]. Дієслово *ѣти* «аналогічно до дієслова *быти* у формі «буду + інфінітив» втратило не тільки лексичне значення, а й граматичне значення виду» (доконаного) [281, с. 68] і могло поєднуватися лише з дієсловами недоконаного виду.

Допоміжні дієслова *имати / имѣти* втрачали значення футуральності, оскільки в поєднанні з інфінітивом могли набувати відтінків:

- а) повинності: (тои) суме... *вступуватисє не ма(м)* [АКЖГУ 1605, 25]; таке ж значення подібна сполука мала в пам'ятках попереднього століття: а коли бы была отъ нѣкоторыхъ нашихъ непрїателей налога на нашу землю Перемыскую, тогда *имаєтъ* слуга нашъ Бѣдунъ, на имя Єсифъ, самъ своимъ жовотомъ *полагати*... на оборонѣня нашей землѣ Премыской (Судомир, 1408 *Ак ЮЗР* I, 6) [ССМ 1977, с. 433];
- б) необхідності, обов'язковості: теды заста/в/ници *имаю/т/* ролю *поустыти* бє/з/ жа/д/ноиѣ трюудности [АСО 1606, 108]; чого *ся учити имѣют*, чтобы дѣти ваши спасли [ЗМЛ 1607, 175]; коли на соборѣ...

постановилося, ижъ обоя церков водлугъ своего звычайо *заховатися маеть* въ повсещенію Таинъ [Гарм. 1608, 206]; Бгъ научаетъ вѣрныхъ своихъ, како *иметь хвалити* ѿма его [КС, 57];

- в) неминучості: а слюбуемъ и слюбили есмо за романа аже *имаеть* романъ *служити* нашему го(с)дрю... и веренъ быти (Берестя, 1400 Cost. II, 617–618) [ССМ 1977, с. 435]; Той же книзѣ имя *быти имѣет* «Соборник» [ЗМЛ 1607, 177];
- г) можливості / неможливості: а *не имают* са юже о отнигы *оупоминати* нѣжли имають вѣчноє молчаніє на вѣкы (Львів, 1421 Р 94) [ССМ 1977, с. 434]; и о всѣхъ слов *въздати имамы*, и мики *пріати* [СУ 1606, 17];
- г) рішучості здійснення дії: и бываеть оуничиженіє начало гордыни: гордына же, злоє сѣма оуничиженію; сего ради великіи днѣ гнѣ мечь *имать сътворити* [СУ 1606, 3 зв.].

Такі конструкції функціонували у складнопідрядних реченнях, зокрема із підрядним умови, де позначувана дія могла реалізуватися або не реалізуватися за певної умови: не спротивеняся мнѣ окажете, не о собѣ *глаголати имать*, но елика аще услышитъ, *глаголати имать* [ВО 1603, 16].

Усі наведені сполучення підтверджують думку В. Русанівського, що формомоделі *(у)мати / (у)мѣти* + інфінітив, не могли виступати окремою формою майбутнього часу, оскільки вони мали виразне модальне значення, співвідносно зі значенням присудкового слова *повиненъ*, могли вживатися в теперішньому і минулому часі з інфінітивними формами доконаного і недоконаного виду [281, с. 67]: хто уготованый на степень церковнаго и духовнаго чина *восходити мѣл* дверми [Посл. ІВ, 30]; порядку якого... *заживати мѣли* [Посл. ІВ, 30].

Сполуку *мати* + інфінітив, якій властиве значення вказівки на дію майбутньої реалізації, із модальними відтінками (необхідності, повинності або могли та ін.) зберігають усі аналізовані нами ділові пам'ятки. Допоміжне дієслово поєднується із двовидовим інфінітивом (недоконаного виду 162

випадки, що становить 70,3 %, і доконаного виду – 68 (29,7 %), вживається в постпозиції, препозиції і дистантно.

У ділових, рідше полемічних, пам'ятках трапляються живомовні особові форми допоміжного дієслова в однині: квітацию мою тепере(ш)ною я, ..., пере(д) вы(и)сте(мь)... *при(з)на(т) маю* [АКЖГУ 1609, 134]; Также ся ее ведле свѣта *не маешъ* для чого *домагатися* при прозбахъ [ВО 1603, 28]; якъ ся то отъ насъ *розумѣти маеть?* [Пал. ЗК 1621, 352]. Усі вони не виражають значення майбутньої дії, проте деякі з них зберігають наближену футуральність: жадным способом *не маю* до того малжонки моее *приводити, намовляти* и *примушати* [БП 1611, 532]; я, ..., *не маю мѣти* жадное потребности [АБМУ 1637, 21]; о Латинникахъ *маешъ розумѣти* [Гарм. 1608, 219]; тилко помененный Хведор *мае* оный двур... *уживати* [АБМУ 1637, 14–15]; самъ епископъ *маеть* власть *ставити* [Гарм. 1608, 210]; он., *маеть утвержати* православную вѣру [Перест. 1600–1605, 225].

Твердість кінцевого *-ть* (як і в теперішньому часі 3-ї ос. одн.) допоміжного дієслова (132 випадки) переважає над м'яким *-ть* (5 випадків): ту(т) скутокъ сво(и) *взяти маеть* ве(д)ле декрету трибуна(л)ского [ККПС 1600, 130]; *заплати(т) маеть* [АКЖГУ 1605, 25]; *учинити* и *выконати маеть* и будетъ повинен, подъ винами в праве посполитому описаными [БПб 1616, 541]; Петръ *маеть быти* розумѣнь [Пал. ЗК 1621, 341]; Штожса *мает розумѣти*, ѿдомѣ томъ [Каз. 1615, 30 зв.]; каждый члкъ *научитиса маеть* [СУ 1637, 12]. Паралельно ділові джерела відображають нормативний варіант допоміжного дієслова без *-ть* (13 уживань, із них 10 у південно-східних, 3 – південно-західних джерелах): а вины поль камене воску *мае дати*, ..., и все братство *перепросити маеть* [ГГБ 1602, 123]; *мае* вши/т/ка страна на то/т/ча/с/ *зы/и/ти* [АСО 1607, 115]. Однак над цими рідкісними фіксаціями превалюють формоделі з традиційним допоміжним дієсловом *маеть*, що становить 132 форми проти 13 із нульовим закінченням. Його активне вживання в діловій мові можна пояснити структурою і повторюваністю

юридичних штампів, а також дослівним відтворенням писарями або поручителями особливостей мовлення на певній території (розділ 2, п. 2.3).

Допоміжне дієслово з варіантними афіксами *-мь* (10 випадків), *-мо* (8) засвідчено у формах 1-ї ос. мн.: *перєказы жа(д)ное єму чинити не має(м)* [АКЖГУ 1605, 44]; *маемь вьрвити* тому [Перест. 1600–1605, 231]; *не маемо... жадное sprawy мьти* [АБМУ 1637, 14]; *божия разума... познавати* и *разумьти маемо* [ЗМЛ 1607, 203], які з інфінітивом недоконаного виду своїм загальним значенням сягають давніх аналітичних форм майбутнього часу, а дієслово *имьти* зберігає свою інфінітивну форму без початкового *и*.

3-я ос. мн. фіксує допоміжне дієслово із твердим кінцевим *-ть* (50 уживань), характерним для південно-західних говорів і зазначеним «Лексиконом» П. Беринди: *мають быти* [Бер. 1627, 190]; *тые два братия о всюомь мають завьдовати* [АЛСБ 1606, 71]; *которыє припасти и судити(с) маю(т)* [АКЖГУ 1611, 45]; *на пожиток манастирский мают ити* [УГМ 1649, 145]; *мають ся всѣ иншіе костелы сходити* [ВО 1603, 20]; *во а якимь способомь мають разумьти* [Пал. ЗК 1621, 352].

Більшість конструкцій *мати* + інфінітив ужито з футуральним значенням, оскільки вони тотожні формам *буду* + інфінітив, хоч деякі з них передають різні значення:

- а) бути повинним: *каждая єпархія маєть мьти* свого начальника [ВО 1603, 32]; але *болше прав ость вѣры и догмата святыхъ отцовъ и синодальныи каноны любити маемь* и *въ таковой трвати едности* [Пал. ЗК 1621, 321];
- б) збиратися: *А мы... не має(мо) его ω(д)но(в)ля(ти)* [АКЖГУ 1609, 134]; *тыхъ похваль, которыми отци чтятъ Петра и иныхъ апостоловъ, не маемо брати* за право и привілей [Пал. ЗК 1621, 455];
- в) майбутньої дії, яка відбудеться після дії в теперішньому часі: *мы... разума откровенного познавати и разумьти маемо* и *не лакомимося на поганское щастье* [ЗМЛ 1607, 203].

На думку В. Вітковського, в українській мові конструкція *маю* + інфінітив набула поширення під впливом польської [381, с. 54]. Проте її

можна вважати питомою українською, оскільки вона походить від форми *имати* (*мати*), яка домінує над семантично близькою формою *имѣти* (що ілюструє рис. 3.1.) і засвідчується сучасною українською мовою.

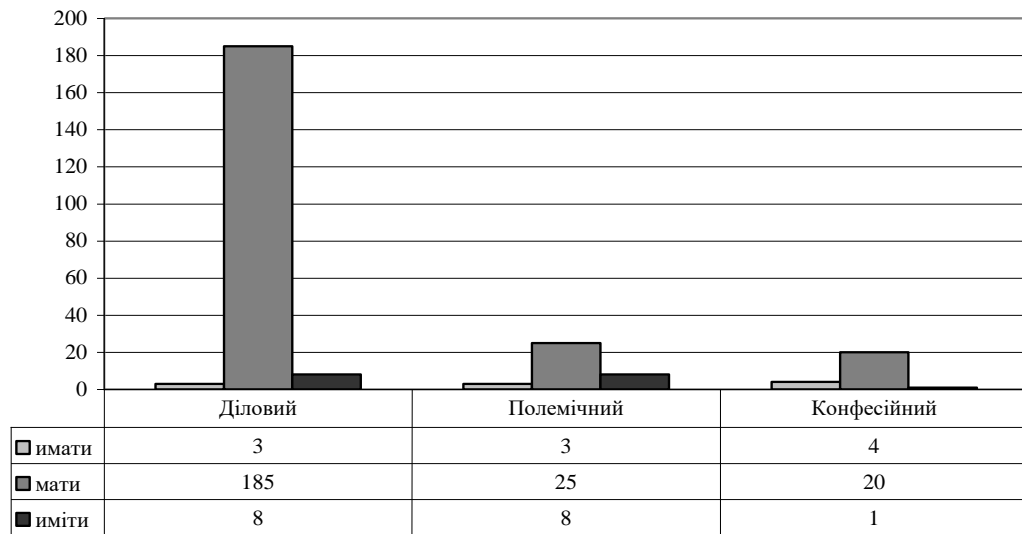

Рис. 3.1. Діаграма кількісного співвідношення сполук із допоміжними дієсловами *имѣти*, *имати*, *мати* в мові пам'яток за жанровою належністю

Як показали наші дослідження, у різножанрових пам'ятках зафіксовано 10 формоделей *имати* + інфінітив, із них у полемічних – 3, що становить 30 %, ділових – 3 (30 %), конфесійних – 4 (40 %); 17 формоделей *имѣти* + інфінітив, із них у полемічних – 8, що становить 47,1 %, ділових – 8 (47,1 %), конфесійних – 1 (7,1 %); 230 формоделей *мати* + інфінітив, із них у ділових – 185 уживань, що становить 80,4 %, полемічних – 25 (10,9 %), конфесійних – 20 (8,7 %).

Отже, допоміжне дієслово *мати*, що виступає формантом теперішнього часу, у сполученні з інфінітивом лише в деяких випадках вказує на реалізацію дії в майбутньому і загалом втрачає здатність набувати футурального значення. Перевага 230 форм *мати* над варіантними *имати* / *имѣти* (27 форм) засвідчує його усталеність у структурі складеного дієслівного присудка.

3.3. Витворення синтетичних форм майбутнього часу

У сучасному мовознавстві явище аналітизму / синтетизму в граматиці розглядається з погляду їх співіснування, взаємодії, одночасного розвитку в мові, оскільки аналітичні форми можуть слугувати структурними варіантами синтетичних форм майбутнього часу [269, с. 115], що підтверджують досліджувані нами джерела: правне чинить, и кожного права, суду, где одно належати буде [ЖАК 1618, 230] – о семь вѣдати подлежатиметь [ЦАЛМ 1622, 204]; минулого часу: Я, ... положи(л) ε(с)ми по(з)вы [АКЖГУ 1605, 48] – положи(л)емъ позво(в) [АКЖГУ 1611, 40].

Препозиційне і постпозиційне розташування допоміжних дієслів *имати (мати) / имѣти*, близьких своїм значенням до дієслова *ѣти*, які втрачали своє футуральне значення, не сприяло поширенню синтетичної форми майбутнього часу, хоч граматичні чинники його витворення були закладені ще в мові Київської Русі XI ст. [15, с. 29–30], а за припущенням С. Бевзенка, у деяких діалектах давньоукраїнської мови XII ст. Притаманні вони пам'яткам давньоукраїнського та староукраїнського періодів [10, с. 324, 326], зокрема грамотам XIV–XV ст. [148, с. 185]. Саме в цей час засвідчуються перші випадки використання моделі *ѣти* + інфінітив у якості майбутнього часу недоконаного виду [286, с. 302] із пре- і постпозитивним допоміжним дієсловом [10, с. 324–325].

Із другої половини XV ст. зрідка починають траплятися форми без початкового *и*, які існують уже як «явище живої мови в такому вигляді, як у більшості діалектів сучасної української мови» [10, с. 325–326]. Функціонують вони в XVI ст. і також можуть бути живими в народному мовленні [143, с. 233, 235], оскільки виникли на власне українському ґрунті [286, с. 91].

Низький ступінь формалізації цієї сполуки у староукраїнській мові XIV–XV ст. засвідчує поєднуваність допоміжного дієслова з інфінітивом обох видів і збереженість ним свого лексичного значення ірреальної модальності, як і в формомоделі */и/маю* + інфінітив [312, с. 23]. Між

останньою існує велика різниця як у вживанні, так і значенні, що підтверджено аналізом українських пам'яток XVI–XVII ст. [281, с. 65].

Період XVI – перша половина XVII ст. відображає подальший етап перебудови аналітичної моделі в синтетичну, допоміжне дієслово у формах теперішнього часу відносно інфінітива займає нефіксовану позицію [286, с. 90].

Одним із чинників витворення синтетичної форми на основі формомоделі *ѣти (иму)* + інфінітив недоконаного виду, на думку багатьох дослідників, був морфонологічний [10, с. 325; 103, с. 231; 115, с. 116]. Цьому сприяло розташування дієслова-зв'язки в постпозиції стосовно інфінітива, що зумовило «стягнення кінцевого голосного інфінітива та першого голосного енклітичного форматива», тому саме такий синтетизований варіант набув переваги в літературній мові і витіснив інші «позиційні варіанти форм майбутнього недоконаного з *иму / имеш...*» [103, с. 231]. Уживання *иму* в постпозиції сприймалося як формальна частка дієслова, що вказувала на особу та час [281, с. 69].

На рідкісну фіксацію або відсутність синтетичної форми в пам'ятках XVII ст. вказують С. Бевзенко [10, с. 326], І. Керницький [143, с. 235], В. Русанівський [286, с. 90], С. Самійленко [290, с. 100].

У першій половині XVII ст. синтетична конструкція – спорадична, обмежена формою 3-ї ос. одн., і засвідчена лише в лексикографічній праці П. Беринди, полемічній та діловій пам'ятках: *деспүтоватимет, спиратимет(ь)са* [Бер. 1627, 159]; *коли кольвекъ хворый потребоватиметь, и безъ епископа свещеницы то могут отпраовати, водлуг чыну* [Гарм. 1608, 209]; *вѣдомо чиню всякому, кому о семъ вѣдати подлежатиметь* [ЦАЛМ 1622, 204]. У пізніший час, а саме у другій половині XVII ст., її уживання поряд з аналітичною формою було більш поширеним [381, 54] і стало «невід'ємним елементом граматичної структури української мови», не зафіксованим жодною іншою слов'янською мовою [282, с. 69–70], окрім перехідних (на межі з українськими) південних говірок білоруської мови, деяких північноросійських говірок [10, с. 327]. Характерні такі форми для південно-східних діалектів

[АУМ т. I, к. 263; 31, с. 73–74], деяких північних (окрім лівобережнополіських), частини південно-західних (північноволинських [АУМ т. II, к. 244]) із препозиційним уживанням допоміжного дієслова [112, с. 101] у покутсько-гуцульських говірках: *меш ходити, меш л'убити, мемо ходити, мемо л'убити* і т. д. [179, с. 72].

Твердження дослідників, що в XVII ст. синтетичні форми були поширені, що в цей час на переважній території України завершився процес перетворення аналітичної форми на синтетичну [195, с. 80], не може стосуватися першої половини XVII ст., оскільки обстежена нами значна кількість джерел не дає підстав прийняти беззастережно таку аргументацію.

Рідкісне вживання особових форм формально-допоміжного дієслова *æти* в поєднанні з недоконаним інфінітивом засвідчує неможливість широкого функціонування (а також витворення) лексикалізованих синтетичних форм майбутнього часу в першій половині XVII ст.

3.4. Варіантність конструкцій із допоміжними дієсловами *начати, хотѣти, могли*

3.4.1. Сполучення інфінітива з допоміжним дієсловом *начати / почати*

Інфінітивні конструкції з допоміжними дієсловами **начьнQ*, **рочьнQ*, які позначали майбутню дію, українська мова успадкувала від праслов'янської. Це підтверджується їх фіксацією в найдавніших писемних пам'ятках: Лаврентіївському списку літопису, Мстиславовій грамоті 1130 р., Руській Правді 1282 р., Житії Феодосія Печерського та інших [10, с. 323], пам'ятках староукраїнської мови XIV–XV ст.: а хто бы то порушилъ после его живота и *начнетъ уступатисе* у тую данину, да судитсе зъ нымъ передъ милостивымъ Богомъ (Луцьк, 1444 *АрхЮЗР* 1/VI, 8) [ССМ 1978, с. 28]; а кто *по(ч)нетъ оучинити*, того имаємъ явнаго казнити и оустановити того (Серет,

1445 *Cost.* II, 729) [ССМ 1978, с. 217]. Конкуруючи з іншими допоміжними дієсловами, які могли сполучатися із двовидовими інфінітивами, дієслова *почну / начну* поєднувалися лише з інфінітивом недоконаного виду [281, с. 59], а з XVI ст. рідше вживалися в пам'ятках, очевидно, як і в мові, і зберігали значення початкової дії [199, с. 135].

Мінімальну кількість формоделей такого типу (12 випадків, із них у полемічних – 1, ділових – 1, конфесійних – 5, апокрифах – 5) в особових формах однини і лише 3-ї ос. мн. знаходимо в першій половині XVII ст.: тоб'є... *отповьдати почну* [Пал. ЗК 1621, 340]; *начне(ш)* горко *ридати* срамоты твоеи [ЄУ 1619, 14]; *всак азык начнет славити* Бѣ [ТД, 274].

Відтінок наближеності до майбутнього часу певною мірою зберігається в цих словосполученнях, оскільки їх можна замінити сполукою *буду* + інфінітив [281, с. 54]. Проте збереження семантики допоміжних дієслів, які вказують на початок дії в майбутньому, дало підстави стверджувати, що така конструкція не була особливою граматичною формою «майбутнього часу, оскільки дієслово *почати* зберігало свою лексичну самостійність і могло вживатися з цим же значенням не тільки в теперішньо-майбутньому, а й у минулому часі» [281, с. 59]. А тому аспектуальне значення початку дії в конструкції *начати* + інфінітив із часом стало переважати над семантикою майбутності й закріпилося за ним як основне [50, с. 463].

Малочастотність цих конструкцій у першій половині XVII ст. можна пояснити жанровими особливостями пам'яток, у яких починальність описуваної дії не була першоплановою, а скоріше позначала її результативність у майбутньому, хоч майже в усіх сполуках зберігалося основне лексичне значення допоміжного дієслова *початковості дії* з деяким відтінком темпоральності.

За свідченням дослідників, на позначення майбутньої дії конструкція *зачну* + інфінітив збереглася в говорі галицьких лемків: як юж вшытко звезете *зачну* вам *платити*, *заран зачнеме косити* [45, с. 143] та бойківському говорі:

серце *почне битис'а*, *зачне т'а колоти* [58, с. 181]. У сучасній українській літературній мові такі конструкції мають семантику починальної дії.

3.4.2. Сполучення інфінітива з дієсловом *хотѣти*

У праслов'янській мові одним із виразників майбутньої дії була інфінітивна конструкція з допоміжним дієсловом *хѣѣти* [132, с. 288], яка продовжила своє тривале функціонування в деяких слов'янських мовах, зокрема, болгарській, сербській [281, с. 58].

Усі досліджувані нами пам'ятки підтверджують думку В. Русанівського про те, що «категорія виду відіграла структурно-значеннєву роль в оформленні конструкцій, що виражали значення майбутньої дії. Виняток становили словосполучення, до складу яких входили інфінітиви та модальні дієслова: *хочю...*, *имамь чинити і хочю...*, *имамь оучинити*» [281, с. 55].

У таких конструкціях із допоміжним дієсловом *хотѣти*, що зберігало свою модальну семантику, інфінітив у староукраїнській мові, як і в давньоукраїнській, вживався в обох видових формах [281, с. 58–59]: аще извѣстно *хочеть сотворити* себѣ видѣніе [Посл. ІВ, 42]; и живота своє(г)[о] *доконати хочу* [АКЖГУ 1649–1650, 211]; акцые самое *уходити хочет* [БП 1605, 514]; свою волю чинят и *не хотят* моими *быть*, ... и мирный покой *хотят розрывает* [НЧП 1650, 170]. Оскільки обидва складники зберігали своє самостійне лексичне і граматичне значення [312, с. 17], то не завжди чітко можна було розмежовувати вживання допоміжних дієслів у складі майбутнього часу, що простежується на прикладі дієслова *хочу* [10, с. 323]: імена... *мети хоче(м)* [ПККВ 1643, 224; БП 1622, 575].

Залежно від контексту семантику дієслова *хотѣти* можна окреслити з деякою ймовірністю лише при інфінітиві недоконаного виду, оскільки доконаний вид інфінітива в такій конструкції вимагає від нього модального значення. Наприклад: повѣждь нам, что *хотѣм пити*? [ТД, 254]. Тут дієслово

хотѣм виступає із допоміжним значенням (= *будем*), *будем пити*; і в іншому контексті з інфінітивом доконаного виду із самостійним значенням (= *бажання*): за помочаю Божею, *показати то хочу* [Пал. ЗК 1621, 374].

Перспектива виконання дії часто нейтралізувала основну семантику допоміжного дієслова (бажати, мати намір, хотіти, прагнути та інші), і тому відповідні конструкції можна було кваліфікувати як наближені до футуральних: *пановъ своихъ слухати не хочуть* [Перест. 1600–1605, 222].

Такі конструкції для мови полемічних творів, де допоміжне дієслово втрачало своє основне лексичне значення і виступало в ролі показника майбутнього часу, тобто ставало тотожним сполуці *бути* + інфінітив, були рідковживаними, як і для інших пам'яток. Це підтверджує їх малопродуктивність функціонування з цим значенням, і, отже, неможливість реалізації дії в майбутньому.

Інфінітивну конструкцію з дієсловом *хотѣти*, через його тісний зв'язок із теперішнім часом, дехто з дослідників вважає формою майбутнього часу в теперішньому (наприклад, у старослов'янській мові) [39, с. 137]. А тому аналогічні структури лише контекстуально можуть позначати дію, наближену до майбутньої: *нудать ма на ѿшествіе мое ѿ васъ аг҃лы, иже хотуть иты со мною* [КЄ, 58].

Досліджуючи функціонування сполук *хотѣти* + інфінітив у ділових текстах XV ст., І. Соколова доходить висновку про «неможливість повної втрати дієсловом «хотѣти» семантичних елементів ірреальної модальності». Цьому, зокрема, сприяє його вільне поєднання з інфінітивом обох видів [312, с. 18]. Це засвідчують і полемічні пам'ятки першої половини XVII ст.: *тебе поклонитися не хочу* [Посл. ІВ, 23]; *еже толковати не хочу*,... *сію притчю*. [Посл. ІВ, 36], в яких переважають сполуки недоконаного виду (47 випадків проти 13 – доконаного виду).

Найбільша кількість форм *хотѣти* + інфінітив у полемічних джерелах (60 уживань), менша – у ділових (37) і мінімальна – у конфесійних (11).

У більшості випадків (47 із 60, що становить 78,3 %) допоміжне дієслово *хотѣти* у сполученні з інфінітивом зберігає своє основне лексичне значення:

а) хотіти, бажати, відчувати потребу в чомусь: *аще кто *хочеть быти* премудръ, да будетъ буй* [Посл. ІВ, 25]. Значення бажаності тут підсилюється описовою формою наказового способу *да будетъ*;

б) мати намір, збиратися (щось робити): *кто *хочеть ити* за мною, нехай несеть крестъ свой* [ВО 1603, 26];

в) вказівки на можливість / неможливість дії: За такими слухними документами, за причинами пословъ земскихъ, *не хочешъ* насъ у православної вѣрѣ нашої *заховати*, при правахъ нашихъ [Перест. 1600–1605, 219];

г) обов'язковості здійснення дії в майбутньому: *и того своего духовного *зоставуеъ* кролеви, а крове его на страшномъ судѣ Божіемъ *взысковати хочеть*, и просить Бога, абы южъ большъ очима не видѣлъ такового ломанья правъ* [Перест. 1600–1605, 220].

Іноді з інфінітивом доконаного і недоконаного виду поєднується префіксальне допоміжне дієслово доконаного виду з модальним значенням: *если *схочеть...* житія *страстного *свободитися*** [Посл. ІВ, 31]; до виконывання влады свое *не всхотятъ *порожневати**, але нами *колотити* [Перест. 1600–1605, 211]; *чловѣкъ, который *захочеть* домъ вѣры *будовати** [Пал. ЗК 1621, 344]. Як бачимо, дієслово *хотѣти* в аналізованих конструкціях актуалізується своєю семантикою – передавати вольове рішення, бажання, намір без вказівки на реалізацію майбутньої дії.

Незалежно від лексичного значення воно зберігає свою парадигматику. Так, у 1-й ос. одн. допоміжне дієслово має одне закінчення -у (20 уживань), із них у ділових джерелах – 9, полемічних – 10, апокрифах – 1: з ним *чинити хочу* [БП 1602, 486]; *стати* *моцно хочу* [Письмо 1605, 126]; *На продъ *мети хочу** [ДЗ 1621, 506]; *волею моею... *мети хочу**. [АКЖГУ 1649–1650, 211]. Збереження книжних структурних елементів спостерігається в деяких

полемічних джерелах і джерелах релігійного характеру: *сказати* вам *хощу* [ЗМЛ 1607, 189]; *æко* другій *мырь сътворити хоту* [КЄ, 50]. Такі варіанти окреслені лексикографічною працею: *хоту быти, хочу быти* [Бер. 1627, 187]. Іноді використовується графічне оформлення флексії *-ю* на позначення споконвічної м'якості попереднього шиплячого: *поклонитися не хочю* [Посл. ІВ, 22].

Варіантність закінчень допоміжного дієслова засвідчує 2-а ос. одн. *-ши* (13 уживань) і *-шь* (8): *Ате же хотешши* и другою лєсть бѣсовскую *познати* [ЄУ 1619, 13]; *А чоґожь туть еше болшь хочешь вѣдати* [ВО 1603, 90]; *не хочеш до вѣдатися* святоплодия в языку [ЗМЛ 1607, 192]; *государь наш...*, *изволить хочеш*. [ЛЯК 1650, 205]; *хотешь... непомиловати* [ЄУ 1619, 11 зв.]. Давнє книжне закінчення *-ши* без редукації кінцевого *-и*, вживане в конфесійній та полемічній літературі, поступово витісняється живомовною *-шь*, що переважає на цей час у всіх досліджуваних нами пам'ятках (розділ 2, п. 2.2.).

Давня флексія *-ть* зберігається у 3-й ос. одн. (31 вживання), із них у ділових джерелах – 8, полемічних – 14, конфесійних – 7, апокрифах – 2: вічне *хочеть* з нами у братерстві *бити* [ЛДВ 1650, 163]; *крово* его на страшномъ судѣ Божіємъ *взысковати хочеть* [Перест. 1600–1605, 220]; *князь...* *грядеть* и *видитись* съ нимъ *хочеть* [ЗПМ 1629, 57]. Стійкість флексії *-ть* у 3-й ос. одн. традиційно підтримувана книжним впливом і граматиками цього періоду (розділ 2, п. 2.3). У 3-й ос. одн. превалюють поєднання допоміжного дієслова з інфінітивом недоконаного виду (61,5 %) паралельно з інфінітивом доконаного (38,5 %). Випадки утворення майбутнього часу від *хотіти* + інфінітив недоконаного виду засвідчено в говорі галицьких лемків: *знов хоче* *дойч падати* [45, с. 143].

Такі інфінітивні конструкції маловживані в 1-й ос. мн. (5 випадків), із варіантними закінченнями *-мь* (4), *-мо* (1): *не хоче(м) мєти* *границы* [ККПС 1600, 136]; *хочем...*, *причину вѣдати* [ЗМЛ 1607, 198];

преступити до єдності *не хочемо* [ЗМЛ 1607, 179]. Кінцевий афікс *-мь* підтверджує домінування цієї форми і в інших дієсловах теперішнього часу (розділ 2, п. 2.4).

Сполуки з допоміжним дієсловом *хочете* у 2-й ос. мн. поодинокими прикладами засвідчують полемічні та ділові джерела (6 випадків): *справи зачинати хочете* [Перест. 1600–1605, 224]; *хочете его живого зъести* [ЖСЧ 1613, 418]; и того *поперестати не хочете* [БП 1622, 576], де відсутність часового значення заступається значенням бажаності і наміру.

3-я ос. мн. із кінцевим *-тъ (-т)*, як однією із характерних рис української книжної мови XVII ст. [10, с. 290], зберігає варіантність кореневого приголосного основи *-т-* (18 випадків): *чыстительного огня прызнавати не хотятъ* [Гарм. 1608, 185], а також кореневого *-ч-* (8): *вѣры годные оказать хочуть* [БП 1605, 514]. Останній ілюструє входження новішої форми, котра стала нормативною в українській літературній мові. Менша кількість таких форм (з перевагою в ділових пам'ятках – 6 уживань) підтверджує поступове їх входження до мови полемічної (2) з розмовної. Як бачимо, пам'ятки зберігають традиційний старослов'янський кореневий [т] інфінітива *хотѣти* паралельно з українським варіантом [ч] [283, с. 33].

Варіантність приголосного основи *-щ- / -ч-* (відповідно 23 / 72 вживання) в усіх особових формах допоміжного дієслова *хотѣти*: *хоту* [КЄ, 50] – *хочу* [Письмо 1605, 126]; *хотеши* [ЄУ 1619, 13] – *не хочешъ* [Перест. 1600–1605, 219]; *хотеть* [ЄУ 1619, 13 зв.] – *хочеть* [ЛДВ 1650, 163]; *хотѣм* [ТД, 254] – *хочѣ(м)* [ПККВ 1643, 224]; *хощете* [АЛСБ 1609, 309] – *хочете* [ЖСЧ 1613, 418]; *хотутъ* [КЄ, 58] – *хочу(т)* [ПККВ 1643, 222], ілюструє вищу частотність кореневого *-ч-*, засвідчену полемічними пам'ятками (42 випадки), діловими (26), конфесійними (4) на противагу кореневому *-щ-*. Останній властивий мові послань І. Вишенського, «Палінодії» З. Копистенського, цитатам із сакральних текстів, що використовуються в Актах Львівського Ставропігiального братства. Таким чином, варіантне

вживання кореневих приголосних *-щ-* / *-ч-* залежить від жанру пам'ятки (*-щ-* характерний для конфесійних і частково полемічних джерел, *-ч-* переважає в полемічних і ділових).

Паралельно із допоміжним дієсловом *хотѣти* вживаються його синонімічні відповідники *прагнути*, *желати*, *чаяти*: оной даровати прагну [Посл. ІВ, 37]; *желаєт* душа моя *видети*... лице ваше [ПВС 1603, 333]; *жизнь вѣчную*... *получити чаємъ* [Посл. ІВ, 25]. Модальне значення формоделі підтримується іншою інфінітивною конструкцією зі значенням *повинності виконання дії*, на що вказує допоміжне дієслово *мусити*: облюбенница Христова въ клейнотахъ, отъ него собѣ zostавленыхъ, кохатися, а передъ тымъ, хто ей оныє *видирати* и *фалшовати хочеть*, *хоронитися муситъ* [ВО 1603, 33].

У староукраїнських пам'ятках функціонування цих поєднань можна пояснити лише впливом традиції [199, с. 10]. У процесі розвитку мови вони починали втрачати значення майбутньої реалізації дії внаслідок посилення семантики допоміжного дієслова.

3.4.3. Сполучення інфінітива з дієсловом *могти*

До неграматикалізованих словосполучень належить поєднання модального дієслова *могти* з інфінітивом, яке «зберігало свою самостійність» (модальність) і виражало можливість виконання дії в майбутньому [281, с. 58], що окреслювалася умовами моменту мовлення [235, с. 23]: безъ ходатайства *дыхати не можешъ* [Посл. ІВ, 47].

Зберігаючи відтінок ірреальної модальності, воно поєднувалося з інфінітивами обох видів: слова Божієго *видѣти не могу* [Посл. ІВ, 23]; и собору теперъ *учинити не могу* [Перест. 1600–1605, 208]; же я *одыскати могу* [ККПС 1600, 134]; тисечей золотыхъ Полскихъ *могу положити* [ЖСН 1610, 156].

У досліджуваних пам'ятках цим сполукам властиві такі семантичні відтінки:

а) бути в стані, в силах що-небудь робити: понеже моленіє наше не *възможе преклонити* на милость лакомаго врага [ЗПМ 1629, 53]; Бошто мы *въдати можемо* [СУ 1637, 38];

б) можливість / неможливість дії, вираженої інфінітивом: ижъ насѣне, оное слово Божіє, *не можетъ пасти* на ихъ сердца [ВО 1603, 97]; сердца *не могутъ* его *порушити* зъ мѣстца того [ВО 1603, 110].

Особливість парадигматики допоміжного дієслова *могти* в теперішньому часі виявляється у збереженні 1-ю ос. одн. і 3-ю ос. мн. кінцевого основи [z]: *доумѣтися не могу* [Посл. ІВ, 35]; *подѣ тыє дары сами епископове Римскіє подпадати не могутъ* [Перест. 1600–1605, 234]; *справовати не могутъ* [Зиз. 1596, 6]; *творити могутъ* [См. 1619, 79], що засвідчує стійкість книжних традицій (розділ 2, п. 2.1, 2.6).

Живомовним афіксом *-шь* представлена 2-а ос. одн.: во общеніє людскомъ безъ подвига пустынного *получити не можешъ* [Посл. ІВ, 48]; моеє розмовы *поняти не можешъ* [ВО 1603, 12]; того николи... *показати не можеш* [ЗМЛ 1607, 199]; якъ же ты *можешъ мовити*,..., коли только хлѣбъ сухій [Гарм. 1608, 206] (розділ 2, п. 2.2).

Допоміжне дієслово, поєднуване з інфінітивом доконаного і недоконаного виду в 3-й ос. одн., фіксує таку варіантність афіксів:

а) книжний кінцевий *-ть* (усього 89 уживань, із них у полемічних пам'ятках – 36, ділових – 27, конфесійних – 22, апокрифічних – 4): мѣста *имѣти не может* [ЗМЛ 1607, 194]; *который... ничимъ ратовати не можетъ?* [Перест. 1600–1605, 222]; поготовю церкви будованя трудно хто *заборонити можетъ* [ЛМ 1620, 15]; *учинити можетъ* [См. 1619, 3]; *розумѣтиса можетъ* [Бер. 1627, 58];

б) нуль афікса (всього 15 уживань, із них у полемічних джерелах – 4, ділових – 10, конфесійних – 1): ни что *успѣти може* слово пана [АЛСБ 1641, 140]; то *быть не може* [ВО 1603, 94]; свѣдѣтствъ и слѣпый *ощутити може*

[Перест. 1600–1605, 233]; *може* та *внезапү постигнути* всегубителство [ЄУ 1619, 13 зв.]; *въ немъ въскорѣ укрѣпись болѣзнь, якъ и ни двигнутись възможе* [ЗПМ 1628, 50]. Сполуки з допоміжним дієсловом *може* + інфінітив, поширені в полемічних та ділових пам'ятках першої половини XVII ст., підкріплювалися граматиками цього часу: *може быти* [См. 1619, 49] (розділ 2, п. 2.3).

Варіантність особових форм 1-ї ос. мн. виявляється у вживанні афіксів а) *-мъ* (6 випадків, із них у полемічних джерелах – 2, ділових – 1, конфесійних – 3), б) *-мо* (9 випадків, із них у полемічних – 2, ділових – 1, конфесійних – 6): *кромѣ нашего православія изображенною, спастися не можемъ* и не спасемъ [Посл. ІВ, 25]; *въдати не можем* [ЗМЛ 1607, 177]; *можем повѣсти* тым [АЛСБ 1609, 308]; *житіа сего сътворити можемъ* [ЄУ 1606, 4]; *не можемо* тѣра(з) *ω(т)да(т)* за козаками [АКЖГУ 1611, 47–48]; *а чого знести и спросити не можемо* [ВО 1603, 20]; *на дорозѣ... чинити не можемо* [ЄУ 1637, 9]. Про ефективність уживання флексій *-мъ / -мо* в 1-й ос. мн. (розділ 2, п.п. 2.4).

Із афіксом *-те* послідовно вживаються форми 2-ї ос. мн.: *вы... не можете... выльзти* [ВО 1603, 36]; *не можете* добрь *мовити* [Перест. 1600–1605, 222]; *правдою пребороти не можете* [ЗМЛ 1607, 181]; *глтѣ хс не можете творити* ничтоже [ЄУ 1606, 4].

Найвища частотність сполуки *могти* + інфінітив зафіксована в полемічних джерелах (92 випадки, що становить 43 %, менша в ділових – 67 (31,3 %) та конфесійних – 48 (22,4 %), спорадична в апокрифах – 7 (3,3 %). Очевидно, така значна кількість конструкцій *могу* + інфінітив пояснюється діалогічною структурою текстів, характерною для більшості ділових документів, а також спрямуванням полемічних творів, у яких полемісти часто зверталися до читачів, вказуючи на свої дії та на дії інших осіб.

Відсоткове співвідношення сполук із допоміжними дієсловами *хотѣти, могли, начати* в мові полемічних пам'яток можна спостерегти на рис. 3.2.

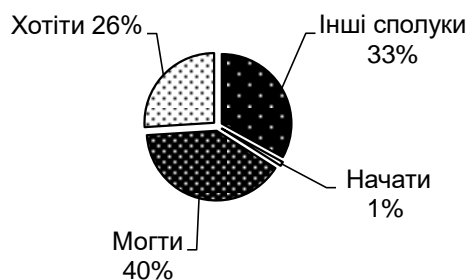

Рис. 3.2. Діаграма відсоткового розподілу сполук із допоміжними дієсловами *хотіти, могли, начати* в мові полемічних пам'яток

Кількісне співвідношення сполук із допоміжними дієсловами *хотіти, могли, начати* в мові різножанрових пам'яток зображено на рис. 3.3.

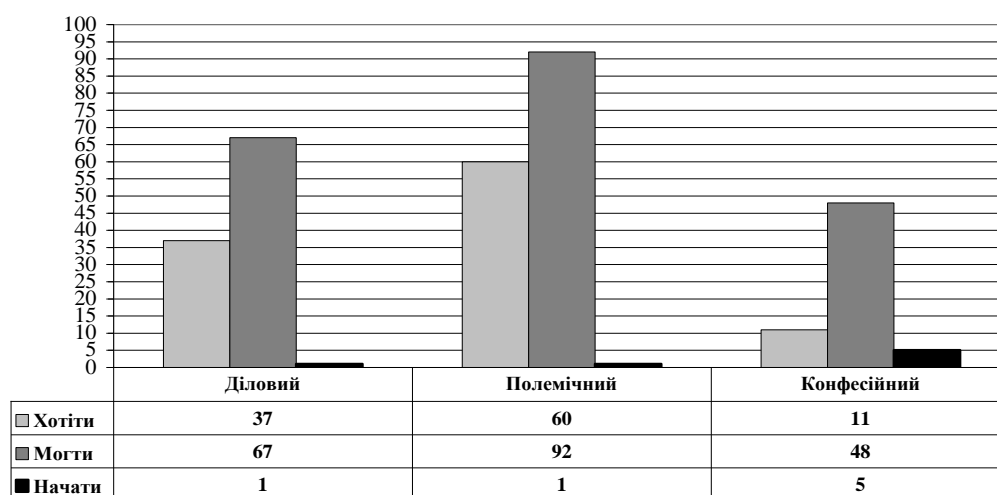

Рис. 3.3. Діаграма кількісного співвідношення сполук із допоміжними дієсловами *хотіти, могли, начати* в мові пам'яток за жанровою належністю

Отже, у різножанрових пам'ятках зафіксовано 7 формоделей *начати* + інфінітив, із них у ділових – 1, що становить 14,3 %, полемічних – 1 (14,3 %), конфесійних – 5 (71,4 %); 108 формоделей *хотѣти* + інфінітив, із них у полемічних – 60 (55,6 %), ділових – 37 (34,3 %), конфесійних – 11 (10,2 %); 207 формоделей *могти* + інфінітив, із них у ділових – 67 (32,4 %), полемічних – 92 (44,4 %), конфесійних – 48 (23,2 %).

Таким чином, наші спостереження підтверджують висловлену В. Русанівським думку, що в XVII ст., а саме, першій його половині, поєднання інфінітива з дієсловами в теперішньому часі *могти*, *хотѣти*, *прагнути*, *мусѣти* виражали можливість, бажаність, необхідність дії в майбутньому, але не стали формами майбутнього часу, оскільки модальні дієслова зберігали свою самостійність [281, с. 58].

Малопродуктивність функціонування таких сполук у мінімальному контексті із футуральним значенням ілюструє високу частотність уживання форм *буду* + інфінітив, що стали доміантними, а згодом основними виразниками аналітичної форми майбутнього часу.

3.5. Варіантність аналітичних форм із допоміжним дієсловом *бути*: у сполученні з інфінітивом (*futurum primum*), у сполученні з дієсловами минулого часу (*futurum exactum*)

У спільнослов'янській мові «морфологічної парадигми *futurum primum* для дієслів недоконаного виду ще не існувало» [132, с. 328]. У пам'ятках періоду Київської Русі дієслово *бути* в інфінітивних конструкціях на позначення футуральності не використовувалося [10, с. 323; 132, с. 328; 353, с. 312]. Його рідкісне вживання в поєднанні із двовидовим інфінітивом засвідчено мовою найдавніших староруських пам'яток найчастіше в іменному складеному присудку, іменна частина якого виражалася іменником, прикметником, дієприкметником [10, с. 323;

266, с. 367; 290, с. 102]. У цей період до інфінітивних конструкцій на позначення майбутнього складеного входили допоміжні дієслова *хочю, иму, начьну, почьну* [290, с. 102]. Початок його функціонування у сполуках на окреслення складеного майбутнього часу припадає на XIV ст. [10, с. 324; 132, с. 328; 143, с. 226; 192, с. 251; 281, с. 61; 290, с. 102], активізація на XV ст. і наступні періоди розвитку української мови.

Відсутність конструкцій *буду* з суб'єктивним інфінітивом у старослов'янській та російській мовах старшого періоду, на думку І. Соколової, пояснюється «його лексичним значенням, в основі якого лежить поняття буття, дійсного існування явищ, подій і т. д.». Дослідниця припускає, що «очевидно, у древності майбутня дія, виконувана самим суб'єктом, не могла мислитися реально втілюваною в дійсність. Така дія уявлялася як бажана («хочу + інфінітив»), можлива («могу + інфінітив»), зумовлена зовнішніми стосовно до суб'єкта обставинами («имамь» або «/и/му» + інфінітив) і т. д.» [312, с. 25].

Аргументованою є позиція Т. Ломтева, який доводить неможливість витіснення дієслова *буду* іншими допоміжними дієсловами (*хочу, начьну...*), оскільки воно у сполученні з інфінітивом не було з ними співвідносним і первісно не містило різноманітності їх значень і здатності сполучатися із інфінітивом обох видів. Тому модель *буду* + інфінітив із самого початку функціонувала у значенні форм майбутнього часу [192, с. 251–252] і мала єдиний недоконаний вид [281, с. 61], отже, була «цілісною часовою формою» [330, с. 373].

Однак мовознавці не одностайні щодо причин усталеності моделі *буду* + інфінітив як аналітичної форми майбутнього часу. Спільним у поглядах дослідників є потрактування основної семантики дієслова *буду*, первинною для якого, на думку О. Потебні, була здатність вказувати на початок дії, про що свідчить інфікс *-n- у праформі: псл. bQdQ < *bondom; іє. *bheu-; *bhōu-; *bhū- «рости», пізніше «виникати, ставати, існувати» [ЕСУМ т. 1, с. 309; 266, с. 367]. Втрачаючи можливість позначати початок дії або

стану, дієслово *буду* з часом набуло властивості позначати майбутній час у ролі зв'язки [169, с. 236]. Більшість дослідників схильні пояснювати перевагу форми *буду* її специфікою як найабстрактнішого дієслова з-поміж інших допоміжних дієслів [10, с. 324; 143, с. 226; 290, с. 102], а також її основним лексичним значенням реального буття, що збігалось з модальністю дійсного способу [312, с. 26]. А тому такі форми складеного типу *буду* + інфінітив – це вже «не результат формалізації однієї із давньоруських модальних конструкцій, що втратила колишнє модальне значення, а аналітичні новоутворення» [235, с. 31]. Тут допоміжне дієслово «не мало іншого значення, крім значення майбутнього часу, і найбільше слугувало для того, щоб стати допоміжним елементом у складі майбутнього від дієслів недоконаного виду» [353, с. 232]. Щодо значення дієслова *бути* в такій конструкції існує й інша думка (необхідність, обов'язковість виконання дії) [152, с. 73], хоч це не додатковий відтінок, а його дієва основна семантика.

Т. Ломтев дотримується думки, що найімовірнішою є гіпотеза постання конструкції *буду* + інфінітив «із форми «буду -л» шляхом витіснення дієприкметника недоконаного виду на -л інфінітивом», котра є «продуктом пізнішого розвитку мови» [192, с. 251–252].

Протилежну позицію щодо витворення моделі *буду* + інфінітив відстоюють інші дослідники: Л. Марчило вважає, що передумови для появи такої форми склалися ще у праслов'янській мові [196, с. 74], О. Дубова стверджує, що така модель не успадкувалася із праслов'янської діалектно-мовної єдності [103, с. 229], оскільки вона утворилася «в час окремого життя східнослов'янських мов» [132, с. 328]. На думку І. Вихованця, граматичний елемент в аналітичних часових формах дієслова представлений аналітичною морфемою – допоміжним дієсловом *бути*, яке зазнало десемантизації [55, с. 8].

Одним із виявів аналітизму на рівні морфології, поряд із аналітизмом номінації (засвоєнням і формуванням слів із аналітичними властивостями),

аналітизмом категоризації (формуванням частин мови з аналітичними властивостями – наприклад, прислівників і безособових предикатів), виступає аналітизм граматики (випадків аналітичних форм типу *буду писати*) [30, с. 9].

Мова аналізованих пам'яток першої половини XVII ст. відбиває повну парадигму форм майбутнього складеного часу в обох числах (268 уживань), з-поміж них у ділових – 217 (81 %), полемічних – 37 (13,8 %), конфесійних – 11 (4,1 %), апокрифах – 3 (1,1 %).

Усі досліджувані джерела фіксують форми 1-ї ос. одн. із традиційним закінченням *-у*: коли я нагъ и голъ безъ всего того въ пеклѣ сидѣти буду? [Посл. ІВ, 22]; што буду писати, истину буду писати предъ Богомъ [Перест. 1600–1605, 214]; обязанности... точно исполняти буду [Присяга 1609, 136].

Варіантність афіксів допоміжного дієслова відбиває 2-а ос. одн., в якій домінує нормативне вживання *-шь* (3 випадки): А якожь оное слово будешь разумѣти во евангеліе самого Христа [ВО 1603, 14, 15]; проти одного книжного *-ши* без редукції кінцевого *-и* (1 випадок), характерного для релігійних текстів: тогда вѣчнѹю славу боудеши имѣти предъ аг҃лы Бж҃еими [СУ 1619, 2].

Як і в інших дієсловах 1–3-го класів за основою теперішнього часу, перевага варіантного *-ть* у 3-й ос. одн. (загалом 136 уживань, у ділових – 114, полемічних – 18, конфесійних – 4): миролюбных ловити будет [ЗМЛ 1607, 181], підтримувана тодішніми граматами: залежати будеть [См. 1619, 5], засвідчує стійкість традиційних форм і складний шлях до витворення нормативного особового закінчення, репрезентованого лише діловими пам'ятками (4 випадки): кому-колвек буде відати о том [УМП 1649, 107].

У конструкціях *буду* + інфінітив значення тривалої майбутньої дії підсилюється «лексичними темпоральними конкретизаторами» [196, с. 77–78] *вѣчно*, *вѣчнѣ*, *до скончанія вѣка*, частовживаними в полемічних творах:

Чтожь за пожитокъ съ той малой роскоши, коли я *въчнь* во огни *печися* и *смажитися буду?* [Посл. ІВ, 22]; *высылаеть* и *ажь до скончанія въка высылати будеть* [ВО 1603, 40]; *въ геени вьчно... мучити будеть* [ЗПМ 1629, 57]. Таким чином, контекст сприяє чіткішому вираженню тривалості дії в майбутньому.

Кінцевий *-мь* 1-ї ос. мн. (всього 11 випадків) допоміжного дієслова у структурі майбутнього часу переважає як в атематичних, так і в тематичних дієсловах, що ілюструє тяжіння авторів до традиційних написань і значно меншого використання форм із *-мо* (8), хоч із помітною їх активізацією в полемічних та конфесійних творах: *будемь пробовати* [Посл. ІВ, 40]; *будемь пановати* [Гр.Уж. 1643, 26 а]; *Зажь смѣти будемо мовити* [Пал. ЗК 1621, 365]; *всѣ грѣхи видѣти будемо* [ЄУ 1637, 41].

Відсутність варіантності форм 2-ї ос. мн. сприяла їх ідентичності із сучасними формами: *нарекати... будете* [ВО 1603, 26]; *мудрѣствовати будете* [Бер. 1627, 82]; *будете пановати* [Гр.Уж. 1643, 26 а].

При значній кількості афікса *-ть* у 3-й ос. мн. (78 випадків: *хвалити будѹ(т)* [ЄУ 1637, 37]) лише поодинокі форми з кінцевим *-ть* засвідчують напрямок до унормованості, закладений граматикою І. Ужевича: *будѹть пановати* [Гр.Уж. 1643, 26 а].

Аналізовані структури в полемічних творах (37 сполук) ілюструють препозитивне (13 уживань), постпозитивне (19) та дистантне (5) розташування допоміжного дієслова. У цих випадках дієслово *бути*, на думку дослідників, не містить основного лексичного значення, проте з повнозначним дієсловом не втрачає співвіднесеності, яка «відчувається при дистанціюванні компонентів конструкції. У складі майбутнього часу *бути* як дієслово узагальненої семантики виступає не в основній дієслівній функції – функції дієслівного присудка, а в допоміжній – «граматично організуючій» формі майбутнього часу» [152, с. 76]. Це підтверджується і семантичними особливостями досліджуваних конструкцій, які позначають:

а) дію після моменту мовлення: А иже-мъ при томъ былъ тамъ, што буду писати, истину буду писати предъ Богомъ серцевидцемъ [Перест. 1600–1605, 214]; о котором щастію еще после *мовити будемо*, с чого ся тое щастіе породило [ЗМЛ 1607, 199];

б) дію, що не має часових обмежень: зъ собою загорнете и на вѣки вѣчные мучити будетъ [ВО 1603, 58]; великій вѣкъ станететь..., и *будуть вѣчне жити* [КС, 62];

в) дію з конкретизацією місця її здійснення: коли въ палацу небесного мѣста Іерусалима *сидѣти не буду?* [Посл. ІВ, 24]; але въ лавицѣ сенаторской *будемо съдати* [Перест. 1600–1605, 212]; мѣсть в томъ ихъ цеху *имѣть будетъ* [ЦАЛМ 1636, 207]; в Цр(с)ивѣ нб(с)номъ *мѣти не будет* [СУ 1637, 53];

г) дію з конкретизацією часу її виконання: и теперъ року того 1603 *обходити будете* [ВО 1603, 90]; снатъ подобно грошей якоесь злое покажется, коли 1660 и 6 *будеть ся писати*. [Пал. ЗК 1621, 316];

г) дію з конкретизацією часу її тривалості: *седьм дней*, повѣдаеть законъ, *будете пожывати* опрѣсноковъ [Гарм. 1608, 204];

д) дію, яка відбудуватиметься після іншої дії: Двѣ речи нехай на своемъ мѣстцу зостануть, а о третей *будемъ мовити* [ВО 1603, 92];

е) майбутню дію після минулої дії, яка відбулася: «Если мене преслѣдовали, и васъ *будуть преслѣдовати*» [ВО 1603, 26];

е) послідовність подій: *будем пробувати* и другими святыми и самим Златоустом покажем их тот разум [Посл. ІВ, 40];

ж) здійснення майбутньої дії за певних обставин: тое справы *заставляти не буду* ажъ до остатнего сконченя тое справы [Письмо 1605, 126].

Здебільшого ці конструкції позначають майбутню дію, що відбудуватиметься в невизначений час: а свѣт *ся будетъ веселити* [ВО 1603, 26]. Такі формомоделі вживаються в різних типах простих і складних речень з різною метою висловлювання: естли еси Сынъ Божій, снійди съ креста,

будемо у тебе вѣрити; иныхъ еси спасъ, спаси себе и своихъ нынѣ [Перест. 1600–1605, 228]; но *ате будете* рукописаніє мое *держати*, не согрѣшите Гѣдви [КЄ, 56]; у заперечних конструкціях: о чомъ прочитай собѣ,... у свогожъ монар[ика], и *не будешъ* закону того «паси овцѣ моя» превотне *преводити* [Пал. ЗК 1621, 496]; до не вѣрныхъ и єдного слова *мовити не будетъ*, гдыжъ тыи всѣ сполучне самиса ѿсудать [ЄУ 1637, 47].

Ці сполуки позначали незавершену тривалу дію, не встановлену часовими межами, інколи з конкретизацією місця, часу та умов її реалізації.

Полемічні пам'ятки першої половини XVII ст. засвідчують уживання допоміжного дієслова *буду* з інфінітивом недоконаного виду. Його здатність поєднуватися лише з одновидовими дієсловами свідчить про оформлення цієї аналітичної моделі майбутнього часу як граматичної форми. Пам'ятки інших жанрів староукраїнської мови, за нашими спостереженнями, також зберігають її продуктивність.

Для наочного підтвердження кількісно-відсоткового вживання формоделі *буду* + інфінітив у мові різножанрових пам'яток подаємо рис. 3.4.

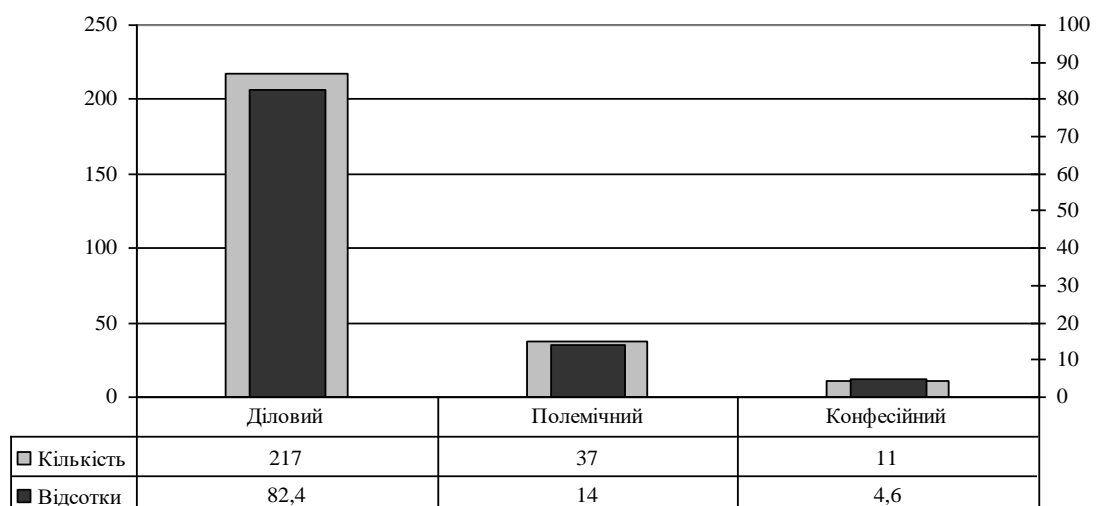

Рис. 3.4. Діаграма кількісно-відсоткового співвідношення форм *бути* + інфінітив у мові пам'яток за жанровою належністю

Отже, у різножанрових пам'ятках зафіксовано 265 моделей *буду* + інфінітив, із них у ділових – 217, що становить 81,9 %, полемічних – 37 (14 %), конфесійних – 11 (4,6 %).

Як бачимо, у мові полемічних пам'яток першої половини XVII ст. модель *буду* + інфінітив найчастотніша з-поміж інших інфінітивних конструкцій, яка послідовно вживається з чітким значенням вказівки на майбутню дію або стан, що підтверджує її уніфікацію в системі часів дієслова.

Кількісні підрахунки ілюструють активізацію сполуки *бути* + інфінітив (268 випадків) у першій половині XVII ст. над іншими конструкціями *могти* + інфінітив (214 випадків), *хотѣти* + інфінітив (108), *начати* / *почати* + інфінітив (12). Останні з них лише зрідка могли наближатися до футурального, зберігаючи модальні відтінки і втрачаючи можливість ставати формальними показниками майбутнього аналітичного.

Домінування над іншою аналітичною формою, відомою ще з праслов'янської доби (*буду* + *-ль*) засвідчує можливість уживання форми *буду* + інфінітив зі значенням «чистого майбутнього часу», тобто реалізації дії в майбутньому без будь-яких обмежень і модальних відтінків, оскільки: «чим частіше вживається новий варіант, тим більше зміцнюються його позиції, тим швидше стирається його неuzuальність. Поступово він легалізується. Потім для конкуруючих мовленнєвих варіантів настає період «рівноваги сил». І якщо не відбувається серйозних семантичних розбіжностей варіантів, іде подальша експансія нового варіанта. Приходить час, коли вже попередній варіант починає сприйматися як застарілий або просторічний, зрештою – як неuzuальний (...), і він поступово виходить з ужитку» [218, с. 85].

Кількісно-відсоткове співвідношення форм *бути* + інфінітив у мові ділових пам'яток за територіальною належністю можна спостерегти на рис. 3.5.

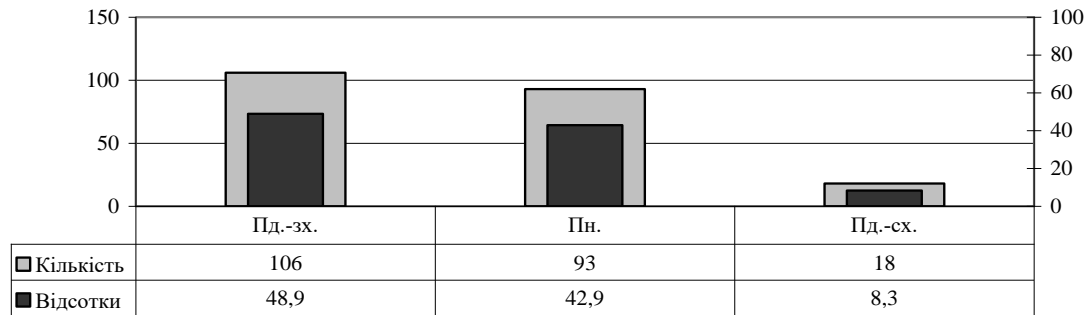

Рис. 3.5. Діаграма кількісно-відсоткового співвідношення форм *бути* + інфінітив у мові ділових пам'яток за територіальною належністю

Отже, у ділових пам'ятках зафіксовано 217 моделей *буду* + інфінітив, із них у південно-західних – 106, що становить 48,9 %, північних – 93 (42,9 %), південно-східних – 18 (8,3 %).

За спостереженнями В. Русанівського, «майбутній складений час був більше поширений у західноукраїнських пам'ятках XVI–XVII ст., ніж у східноукраїнських...» [281, с. 62], що й підтверджено джерелами першої половини XVII ст. Конструкція *бути* + інфінітив збережена сучасними діалектами, а саме південно-східними, північними і більшістю південно-західних. У частині подільських, наддністрянських, надсянських, західно-волинських, покутсько-буковинських [АУМ т. I, к. 263; АУМ т. II, к. 244], бойківських, гуцульських, лемківських вона функціонує паралельно з формами передмайбутнього часу типу *буду робив* [143, с. 231].

Існування у староукраїнській мові парадигми другого майбутнього (*futurum exactum*), компонентами якої були дієприкметник на *-ль* та допоміжне дієслово *byti* в теперішньо-майбутньому часі, дослідники виводять із праслов'янського періоду розвитку мови [132, с. 329]. «Цей майбутній означав дію, яка повинна була відбутись раніше іншої дії» [290, с. 103], тобто «дію суб'єкта, яка є вже минулою стосовно до відомого моменту майбутнього часу і яка зберігає свою актуальність для суб'єкта також і в цей момент майбутнього часу» [192, с. 244]. Його граматична семантика полягала в тому, що він відносив до майбутнього не саму дію чи

стан, а можливість його виявлення, «тобто характеризувався чіткою модальністю» [345, с. 48–49], і тому виражав передбачувану майбутню чи умовну дію [313, с. 210]. Проте семантика такої структури з розвитком мови змінювалася, оскільки дієслово *буду* починало втрачати «властиве йому в давніх текстах значення умовної модальності і ставало нейтральним показником майбутнього» [345, с. 50].

В інших випадках дієслово *буду* в цій конструкції «втримувало своє темпоральне значення, а зміни стосувалися форми на *-ль*, остання недоконаного виду почала витіснятися інфінітивом» [192, с. 253], хоч у пам'ятках попередніх століть допоміжне дієслово спорадично поєднувалося і з формою на *-ль* доконаного виду: А тыи, которымъ *будеть* тотъ Яцко земли ихъ *попродаль*, п(е)н(е)зей своихъ нехай смотрять (Вільна, 1495 *РИБ* 602) [ССМ 1977, с. 143]; Мы казали Подстолему нашому,... будованье того дому, што *будеть* войтъ *побудоваль*, ошатовати (Берестя, 1507 *РЕА* I, 72) [Сл. вип. 3, 1996, с. 134].

П. Житецький вважав таку структуру зайвою «поряд із звичайною формою складеного майбутнього..., тобто з тієї самої причини, з якої відкинуто її і у східних говірках української мови» [115, с. 71]. Більшість дослідників звуження її функціонування пов'язують із набуттям дієприкметником на *-ль* граматичного статусу дієслова як результату протилежних семантичних відношень між компонентами *futurum exactum*, у яких «дієприкметник на *-ль* внаслідок вербалізації став сприйматися із значенням минулого» [10, с. 327–328; 102, с. 116; 103, с. 225; 132, с. 329; 281, с. 56].

В українських пам'ятках XVI–XVII ст. конструкція *буду + -ль* «була виключно граматичною, аналогічною до форми «*буду + інфінітив*» [281, с. 57]. «Нове» футуральне значення досліджуваної сполуки відзначене в пам'ятках XV ст., переважає в XVI ст. і стає єдиним у XVII–XVIII ст. [312, с. 29].

На думку В. Русанівського, «найбільш вірогідним є твердження, що в старій українській мові ця форма збереглася від праруського періоду і підтримувалася впливом польської, де сполучення «*będe* + дієприкметник на *-ћ*» запанувало як рівнозначне сполученню «*będe* + інфінітив» [281, с. 57]. У пізніший період сполуки на *буду* + *-ль* вважали нелітературними (*uważali je za nieliterackie*), а тому використовували зрідка або замінювали іншими [381, 126]. Такі конструкції, на думку П. Житецького, не могли мати польського походження [115, с. 71], оскільки своїм корінням сягали праслов'янської доби [10, с. 262; 132, с. 329].

Для української і польської мов ця форма «перестала бути відносною, тому що нею був утрачений інший темпоральний момент, необхідний для форми відносного часу, – значення передування часовому пункту, що фіксувалося зв'язкою *буду*», разом з якою дієприкметник став виражати тільки «слідкування за моментом мовлення» [312, с. 29]. У польській мові «форма на *-л* недоконаного виду втратила... значення минулого часу, в результаті чого сполука «*буду -л*» стала позначати майбутню дію» [192, с. 246].

Зі зміненою граматичною семантикою (тобто зі значенням «чистого» майбутнього) такі конструкції зафіксовані і в досліджуваних нами джерелах, де вони засвідчені не тільки в підрядних реченнях умови, а, як стверджує Т. Ломтев, і в інших типах підрядності: *Пань Богъ ведаеть, што се далее з нею будетъ деяло* [БП 1648, 610].

Здебільшого вони зафіксовані в ділових пам'ятках, що походять із північних територій (10 випадків), рідкісні в західноукраїнських джерелах (1) і не вживані в південно-східних: кому справа *буде належала* [ККПС 1600, 130]; *теды воу/н/ боуде/т/ блищи/и/ сьдль* на тоумъ [АСО 1604, 100]; *иле с справа будетъ належало* [БП 1634, 589]; *с права посполитого будетъ потреба указовала* [АКЖГУ 1649–1650, 190]; *належати будутъ могли* [БП 1605, 512–513].

На думку П. Житецького, ці конструкції «не є звичайним явищем в книжній українській мові XVII ст.» [115, с. 71], а тому апокрифи та Учительні євангелія їх майже не фіксують. Спорадичні вони в полемічних текстах (1 вживання): то сознати *будеть мусьль* [Гарм. 1608, 171]. Їх маловживаність у найдавніших пам'ятках зумовлена специфічним значенням та функціональною обмеженістю [199, с. 155], оскільки найчастіше вони виступали в підрядних умовних реченнях [10, с. 327; 290, с. 103; 313, с. 210] та інших підрядних із умовним відтінком [345, с. 48].

Подібні форми зберігають сучасні лемківські говірки та інші говірки південно-західного наріччя, зокрема наддністрянські, бойківські, подільські, частково південно-волинські та спорадично покутські і гуцульські паралельно з літературною формою *буду робити* [4, с. 98; 10, с. 328; 11, с. 138; 45, с. 143; 86, с. 36; 95, с. 22; 112, с. 101; 115, с. 71; 143, с. 231; 200, с. 92; 208, с. 64; 281, с. 57; 312, с. 29], також надсянські [АУМ т. II, к. 244], зрідка пограничні між південно-західними та південно-східними [АУМ т. I, к. 263], говірки західної частини північного наріччя [10, с. 328],

На думку дослідників, їх збереження в південно-західному наріччі, а в деяких говірках західної частини північного наріччя – традиційне, підтримуване «мовною практикою (живорозмовною і писемною)» сусідньої, як діалектної, так і літературної польської мови [95, с. 22; 281, с. 57], для якої вони – нормативні [312, с. 28; 370, с. 105].

Отже, дослідження часових форм дієслова в першій половині XVII ст. підтверджують думку Н. Мечковської, що «в історії дієслова в індоєвропейських мовах різко скоротилися парадигми синтетичних (флексивних) форм і розширився репертуар аналітичних форм. Вказана тенденція в цілому характерна також і для слов'янських мов, проте вона менш виражена в східнослов'янських мовах, у яких не збереглися давньоруські аналітичні форми часів з еловим дієприкметником (перфекта...), плюсквамперфекта (...) і «передмайбутнього» часу, як, утім, не збереглися і синтетичні аорист (...) і імперфект» [218, с. 178].

3.6. Висновки до розділу 3

1. Спорадичні вживання сполук інфінітива недоконаного виду з формально-допоміжним дієсловом *æти* < (**jęti*) в особових формах підтверджують повільний шлях витворення синтетичної форми майбутнього часу в першій половині XVII ст.

2. Допоміжне дієслово *мати* у 3-й ос. одн. з варіантним кінцевим *-ть* (104 вживання в ділових пам'ятках, 15 – у конфесійних, 11 – у полемічних) і чистою основою *має* (13 уживань) засвідчує поступове закріплення в ділових пам'ятках нормативної форми у пре- і постпозиції стосовно до інфінітива.

3. Паралельне функціонування дієслів *имати*, *имѣти*, *мати* в інфінітивних сполуках з однаковою семантикою і видовим розрізненням не могло спричинити їх формування як допоміжних у складі майбутнього часу.

4. Сполука *начну* (*почну*) + інфінітив не могла бути граматичною формою майбутнього, оскільки допоміжне дієслово з утратою формального показника футуральності (на відміну від давньоукраїнського періоду) зміцнило свою семантичну самостійність – вказувати на початок дії.

5. У неграматикалізованих словосполученнях (*хочу* + інфінітив, *можу* + інфінітив) збереження модальними дієсловами свого основного лексичного значення (бажаності, можливості, необхідності дії в майбутньому) не сприяло вираженню цими конструкціями майбутнього часу.

6. Складна синтетична форма, витворена на основі давньої аналітичної в поєднанні з допоміжним дієсловом *æти*, не знайшла свого поширення в першій половині XVII ст. і лише спорадично відбила територіальну (південно-східну) особливість української мови, оскільки зафіксована діловими пам'ятками з цієї території.

7. Нечисленність синтетичних форм (3 вживання), з яких у полемічній (1) і діловій пам'ятці південно-східного походження (2), проти *буду* + інфінітив (268), за жанровим виявом: у полемічних джерелах – 37 (13,8 %),

конфесійних – 11 (4,1 %), апокрифах – 3 (1,1 %), ділових – 217 (81 %), серед останніх у південно-західних – 106 (39,6 %), північних – 93 (34,7 %), південно-східних – 18 (6,7 %), ілюструє повільне засвоєння мовою пам'яток синтетичної форми і перевагу аналітичної.

8. Конструкція *futurum exactum* (*буду + -л*) у староукраїнських пам'ятках вживалася лише з «чистим» футуральним значенням, тотожним іншій аналітичній формі *буду + інфінітив*.

РОЗДІЛ 4

ВАРІАНТНІ ПАРАДИГМАТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМ МИНУЛОГО ЧАСУ

4.1. Сигматичні форми аориста з єдиною системою флексій

За твердженням дослідників, прості форми минулого часу (аорист, який позначав завершену дію, а імперфект – незавершену) вийшли з ужитку української мови ще до XIII ст. [10, с. 295, 296]. Зі змінами, що відбувалися з дієприкметником на -л недоконаного виду, пов'язують зникнення спочатку імперфектних форм [178, 110; 192, с. 236]. Аорист, який позначав моментальну доконану дію, був утрачений у розмовному східнослов'янському мовленні пізніше. Рідковживаний у XIII ст. [283, с. 42], він замінюється формами перфекта [185, с. 58], а в XIV–XV ст. його спорадична фіксація вважається традиційною лише під впливом церковнослов'янської мови в пам'ятках релігійного характеру [12, с. 209, 210; 132, с. 291, 292]. Використання форм аориста в Руській Правді Г. Хабургаєв називає «знаками літературного викладу, а не живими формами рідної мови» диякона Григорія [344, с. 46]. На думку мовознавців, імперфект і аорист у загальній системі форм минулих часів первісно виступали морфологічними старослов'янізмами (церковнослов'янізмами), не властивими давньоруському живому мовленню, через те за формами, скопійованими переписувачами, не відчувається «живих смислових асоціацій» [185, с. 58]. А тому в пам'ятках писемності, орієнтованих на східнослов'янський мовний узус, використання імперфекта й аориста було нерегулярним, оказіональним, хоч на певному етапі вони були «специфічними ознаками граматичної норми давньоруської книжно-писемної мови» [185, с. 58]. У першій половині XVII ст. ще побутували у староукраїнських перекладних текстах переважно конфесійного змісту, в учительних євангеліях, апокрифах, полемічних та ділових пам'ятках. Їх консервативність виявлялася у збереженні особових флексій, стійкість і варіантність яких ілюструють досліджувані нами джерела.

4.1.1. Варіантні особові форми сигматичного аориста в однині

Сигматичний аорист у 1-й ос. одн. репрезентований чотирма структурними варіантами із препозиційним голосним стосовно до кінцевого -хъ, а саме, -охъ, -ихъ, -ьхъ, згідно з їх належністю до дієслівних класів (усього 313 уживань), із них у ділових джерелах 8, що становить 2,6 %, полемічних – 45 (14,8 %), конфесійних – 260 (83,1 %), наприклад:

-охъ: аз не возмогах [ЗМЛ 1607, 171]; се *предрекохъ* вамъ [Пал. ЗК 1621, 121]; *изыдохъ* изъ пещеры [ЗПМ 1628, 50]; азъ *прїидохъ* [ЄУ 1606, 43 зв.];
 -ихъ: болезнь сію *сътвориохъ* [ЗПМ 1628, 51]; азъ *побъдихъ* миръ [ЄУ 1606, 77 зв.]; азъ днесъ *родихъ* та [Каз.1615, 37 зв.; Пал. ЗК 1621, 338];
 -ьхъ: *повелъхъ* изслѣдовати [ЄУ 1606, 2 зв.]; *видъхъ* Петра [СМП, 27; КЄ, 39; АЛСБ 1609, 329].

Атематичний клас дієслів засвідчує паралельні форми вживання дієслова *быти* в 1-й ос. одн. – *быхъ* та *бъхъ*: что бо *быхъ* завидети мѣль [Посл. ІВ, 29]; азъ *бъхъ* в домѹ [КЄ, 39]. Особові форми *бъхъ*, *бъ* і т. д. не знайшли єдиного потрактування серед учених. Хоч їх і відносять до аориста, проте припускають, що початково вони мали значення імперфекта [27, с. 271; 132, с. 322]. Такої самої думки дотримується О. Леута, описуючи ці форми у старослов'янській мові [181, с. 151].

Єдина форма атематичного дієслова *дати* (3 випадки) утворена за традиційним зразком: азъ... славу... *дахъ* им [Каз. 1615, 28 зв.]; азъ... имѣнїа *дахъ* ємѹ [ЄУ 1619, 11 зв.].

Форми 2-ї та 3-ї ос. одн. (361 вживання) були омонімічними, що спричинило вищу частотність форм саме 3-ї ос. [40, с. 382]: Мытаръ же его *позна...* [ЄУ 1619, 3]; *призва* Гдѣ вса скоты згмнїа [КЄ, 59]; и *посла* Бгъ аггла своего [СМП, 27].

Іноді аористні форми вживалися поряд із новими простими, які розвинулися на основі перфекта: и *посла* Бгъ аггла своего и *взаль* на востоцѣ Азь, на западѣ Добро, и на юзѣ Мѣслѣте [СМП, 27]; и *далъ* Ємѹ Бгъ

доброслово и *нарече* има єму Адамъ [СМП, 27]. Наведені ілюстрації свідчать про те, що старі форми минулого часу, функціонуючи як вияв книжності та стилізації під давнину, в досліджуваний період витіснялися новими перфектними формами без допоміжного дієслова.

Із двох паралельних форм атематичних дієслів 3-ї ос. *бы*, *бысть*, перша не відтворювала форм минулого часу і не вживалася в досліджуваних пам'ятках, друга була частовживаною (84 випадки), зокрема в конфесійних та апокрифічних джерелах – 60, що становить 71,4 %: спбніє *бысть* [Каз. 1615, 43 зв.]; Сотворень же *бысть* Адамъ [СМП, 27]; у полемічних – 21 (25 %), де зустрічається лише в цитатах Святого Письма: камень,... сей *бысть* во главу углу [Пал. ЗК 1621, 338], у ділових – 3 (3,6 %): еже и *быст* тако [АЛСБ 1609, 318].

Крім двох вищеописаних форм атематичного дієслова, у текстах наявна форма *бѣ* (за семантикою – імперфект, а за структурою – сигматичний аорист [181, с. 151]), відзначена лише в апокрифах та полемічних творах (17 уживань): *бѣ* товаръ один [Посл. ІВ, 36]; æже *бѣ* под твердію [СМП, 26].

Аорист атематичного дієслова *дати* у 3-й ос. одн. *даде*, за спостереженнями О. Білиха, характерний для пам'яток церковнослов'янської мови української редакції кінця XVI–XVII ст.: È... *ĩđgäðäg è ìu÷èògègìú* (Євангеліон 1644, Львів) [20, с. 300]. Властивий він і мові конфесійних джерел: двоа оубо *даде* бѣ всѣмъ члѣк(м) : разумъ и самовлатіе *даде* имі слнце, луну [ЄУ 1606, 8 зв.]; равно имъ *даде* весь ми(р) видимый [ЄУ 1619, 7], у полемічних і ділових – рідковживаний: на мене бьючого и на(с)тупаючого *даде* [АКЖГУ 1611, 65]; вся покори подъ нозі его, и того *даде* выше всѣхъ церкви [Пал. ЗК 1621, 338].

Отже, аористні форми в однині найбільш уживані в релігійних текстах, у полемічних та ділових використовувалися лише зі стилістичною настановою, для підкреслення урочистості при читанні тексту Святого Письма.

4.1.2. Особові форми сигматичного аориста у множині та двоїні

У формі 1-ї ос. мн. представлена безваріантна флексія *-омъ* – 49 уживань, із них у ділових джерелах – 6, що становить 12,2 %, полемічних – 26 (53,1 %), конфесійних – 17 (34,7 %): *мы...*, *благовѣстихом* вам [АЛСБ 1609, 336]; *голосъ и мысль*, такового *мы...* *отбѣгати познахомъ*. [ВО 1603, 11]; *наполнихомъ...* корабль [ЗПМ 1629, 54]; *сѣгрѣшихом* на нбо [ЄУ 1619, 14]; *ни града видѣхом* [ТД, 304]. Найчастотніша вона в конфесійних пам'ятках, менш уживана в полемічних і ділових, оскільки використовується лише в біблійних цитатах.

Рідкісні форми атематичного дієслова *быти* (6 випадків) із варіантними кореневими (*ы – ѣ*): *быхомъ* рабомъ твоимъ [ЄУ 1619, 4; Посл. ІВ, 40; ЗМЛ 1607, 200]; до(л)жни *бѣхомъ* сътворити [ЄУ 1606, 6 зв.]. Як і в 1-й ос. одн., останній виступає показником аористичного імперфекта.

Малочастотні форми 2-ї ос. мн. (29 уживань), із них у конфесійних пам'ятках 27, що становить 93,1 %: *напоисте* ма . . ., *ивъведосте* ма... *одѣасте* ма [ЄУ 1606, 19]; братіи... *мнѣ сътвористе* [ЄУ 1619, 14 зв.]; у полемічних – 2 (6,9 %): *вкусисте...*, каменю живу [Пал. ЗК 1621, 339].

Атематичний клас засвідчує форми від дієслів *быти*, *дати* з афіксами, притаманними тематичним: *бѣсте...* яко овца заблудшая [Пал. ЗК 1621, 337]; *дасте* ми ѣсти [ЄУ 1606, 19].

Форми 3-ї ос. мн. представлені традиційним афіксом *-ша* (із графічним варіантом *-ша*) (170 уживань), із них у ділових джерелах 12, що становить 7,1 %, полемічних – 20 (11,8 %); конфесійних – 138 (81,2 %): *требованію бо нищихъ послужиша* сильнѣйшихъ руцѣ [ВЛКБ 1616, 391]; *пострадаша* мнози [Посл. ІВ, 29]; *наемницы...* *ете непостигоша* сѣшве [ЄУ 1606, 12 зв.]; *раздѣлиша* са води [СМП, 26–27]; *Поаша* же ма мѹжи [КЄ, 40]; *вльци...* *разлоучиша* ма ѿ тебе [ТД, 126]. У ділових документах форми аориста не могли бути органічними, оскільки використовувалися лише в уривках із сакральних текстів. Від дієслова *ректи*, крім форм

сигматичного аориста – *рекоша...* шны [КЄ, 41], траплялися рідкісні форми аористичного імперфекта: *рѣша* ко мнѣ мужи шни [КЄ, 39, 41].

Серед дієслів атематичного класу збережена лише форма дієслова *быти* (16 випадків): *быша...* лъживыи пророци [АЛСБ 1609, 334]; содомлане осуждени *быша* [ЄУ 1606, 6]; вльци сверѣпи *быша* [ТД, 126].

У конфесійних пам'ятках, апокрифах та полемічних творах форми аориста спорадичні лише у 2-й та 3-й ос. дв. (20 уживань): *познаста* его [Гарм. 1608, 204]; Члѣка два *възыдоста* въ цркъвь [ЄУ 1606, 3]; Часа два *внидоста* въ црковъ [ЄУ 1619, 1 зв.]; мужи шны и *возведоста* ма на... ꙗко [КЄ, 40]. Утворені від дієслівних основ доконаного виду, вони підтверджують думку багатьох учених [88, с. 268; 311, с. 5–6], які вважали аорист простою формою минулого часу доконаного виду [10, с. 295], хоч у досліджуваних пам'ятках він міг утворюватися і від основ дієслів недоконаного виду: *Видѣста* очи мои [ЄУ 1619, 116]; Адамъ же и Євва *ходиста* в рай..., но не *видѣста* наготы своѣа [СМП, 28]; оубо ѿ оуст Гѣдныхъ, шво же шчи мои *видѣсть*; [КЄ, 53].

За кількісними показниками аорист переважає 1083 (13,6 %) над імперфектними формами 142 (1,8 %) серед загальної кількості форм минулого часу (7973 випадки). Отже, мова пам'яток скоріше звільняється від імперфектних форм, аніж аористних.

Перевага аориста зумовлена певним чином його функцією, оскільки він «був формою, що застосовувалася для розповіді про минулі події» [214, с. 198–199], а також спрямуванням пам'яток. У конфесійних джерелах використовувався з метою відтворення оригіналу, у полемічних та ділових – з етично-навчальною. У художніх, зокрема панегіриках, за свідченням В. Русанівського, слугував засобом піднесення урочистості мови [283, с. 109].

Повноту представлення аористних форм у різножанрових пам'ятках проілюстровано на рис. 4.1.

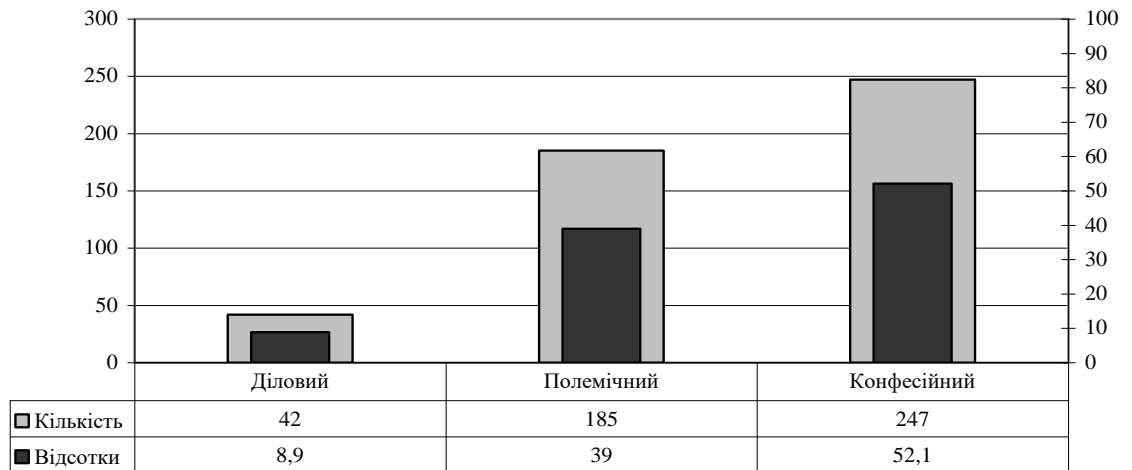

Рис. 4.1. Діаграма кількісно-відсоткового співвідношення форм аориста в мові пам'яток за жанровою належністю

Отже, нами виявлено 474 форми аориста, із них у ділових – 42, що становить 8,9 %, полемічних – 185 (39 %), конфесійних – 247 (52,1 %).

Залишки аористних форм дієслова *быти* збереглися в сучасних українській та польській мовах. Від 2–3-ї ос. одн. – це частка *би* (*б*) умовного способу і складник сполучників *аби*, *якби*, *щоб*. Форма 1-ї ос. одн. аориста *бих* входить до структури умовного способу в гуцульських і буковинських говірках південно-західного наріччя, форма 2-ї і 3-ї ос. одн. функціонує в говірках польської мови [178, с. 109]. Уживаються аористні форми дієслівної парадигми в сербській та болгарській мовах [10, с. 298], частково – у чеській, зокрема, від дієслова *быти* [378, с. 251].

4.2. Варіантні особові форми імперфекта в однині та множині

Функціонування імперфекта – релятивної часової форми [178, с. 106] на позначення минулої тривалої або повторюваної дії [10, с. 298–299] у найраніший києворуський період носило традиційний характер і не мало опори в народнорозмовній давньоукраїнській мові, що розвивалася, оскільки його «послідовне використання» відбувалося лише для передачі дії, незавершеної в часі [344, с. 50].

Нестійкість форм імперфекта Г. Хабургаєв вважає неслов'янською особливістю і причину занепаду пояснює його невживаністю в діалогічному мовленні. На думку мовознавця, це призводило до втрати опозиції аориста в підсистемі наративних часів, тобто створювало ситуацію нестійкості («порожню клітину»), яка викликала подальші історико-морфологічні зміни і заповнювалася суфіксальними новоутвореннями на південній окраїні пізньопраслов'янської Славії. На північній (і північно-східній) – перебудова пішла іншим шляхом – сформувалося протиставлення «перфект / неперфект», котре функціонально замінило опозицію «аорист / імперфект» і, таким чином, «зумовило поступове відмирання аориста як спеціалізованої часової форми, вживаної не тільки в розповідях, але й діалогах». Цей процес досягав свого завершення в давньоруських текстах [344, с. 53–54], а жива мова східних слов'ян втрачала форми імперфекта приблизно в XII ст. [10, с. 304], у XIII–XIV ст. вони були в її структурі пережитковим елементом [114, с. 85–86; 192, с. 325]. В українських грамотах XIV–XV ст. вже не засвідчувалися, а в українській літературній мові XVI–XVIII ст. відбивали вплив церковнослов'янської мови [282, с. 219], що й підтверджується досліджуваними джерелами першої половини XVII ст., у яких форми 1-ї ос. одн. зберігають первинні нестягнені і стягнені афікси *-ахъ*, *-яхъ* (8 уживань): аз..., *глаголах* вам [АЛСБ 1609, 335]; телець оупитанный *закаахъ* єму,... *пріахъ* єго [ЄУ 1619, 11 зв.]; *читаахъ* [См. 1619, 125]; сїю... *окалахъ* блудодѣаніємъ [ЄУ 1619, 9 зв.]; *ѡвлахъ* [Зиз. 1596, 57]. Таке стягнення голосних зумовлює подібність закінчень 1-ї ос. одн. та мн. з формами аориста, критерієм розрізнення яких слугував лише контекст [20, с. 299]. Іноді подібні явища могли виникати внаслідок утворення форм імперфекта від дієслів доконаного виду, що спричиняло втрату розмежувань у значеннях імперфекта й аориста. Це призводило до стирання різниці між ними і їх змішування, що спричинило руйнівний процес давньої системи минулих часів [10, с. 302–303]. Наслідком змішування обох форм є форма аористичного імперфекта: «Азь *рѣхъ*, бози будете, и сынове Вышняго вси,..»

[АЛСБ 1609, 323]; сего ради *рѣхъ* вамъ [Гарм. 1608, 176, 177]; I *рѣхъ*: коль блго мѣсто се естъ сѣло... [КЄ, 41].

3-я ос. одн. представлена афіксом *-ше* (50 уживань): мовит: «вѣтром нужном вѣнути *повелѣваше...*» [АЛСБ 1609, 318]; *подобаше* бо намъ послѣдовати [Посл. ІВ, 42]; *гѣаше* . гѣ мл(с)ти бѣди мнѣ грѣшному [ЄУ 1606, 5]; *вѣлаше* Гъ садити [ТД, 116].

Парадигма атематичного класу (30 уживань) презентована формами дієслів: 1) *быти* – *баше* душа едина [ВЛКБ 1616, 391]; градъ велій *баше* [ЗПМ 1629, 59]; искони оубо *баше* правда [ЄУ 1606, 8 зв.]; Єгда *баше* время потопись [ТД, 254]; 2) *дати* – ніктоже *дааше* єму [ЄУ 1606, 10 зв.]; и нѣктоже *дааше* єму [ЄУ 1619, 8 зв.]; 3) *имати* – *Имаше* же въ себѣ шесть ликомъ [ТД, 275].

У 1-й ос. мн. поодинокі форми імперфекта вживаються поряд з аористичними, які кількісно переважають й інтенсивно їх витісняють у конфесійній літературі: *ѣи* когда та *видѣхомъ* алкаюта, *инакормихомъ* . или жаждна, и *напоихомъ* . когдали та *видѣхомъ* странна и *введохомъ* . или нага и *одѣахомъ* [ЄУ 1606, 19]. У цьому випадку форма імперфекта означає минулу повторювану дію, яка супроводжує іншу минулу дію і виступає при «специфікації головної дії, вираженої аористом» [10, с. 300]. А тому форми аориста *видѣхомъ*, *накормихомъ*, *напоихомъ*, *введохомъ* ілюструють послідовність завершеності дій, а форма імперфекта підкреслює протяжність у часі (*одѣахомъ*).

Серед атематичних дієслів зафіксована лише форма *бѣхом* (яка за формальними показниками нагадує аорист), оскільки саме неповна інфінітивна основа брала участь у творенні імперфекта: еже должни *бѣхом* сѣтворити сѣтворихом [ЄУ 1606, 6 зв.].

У формах 3-ї ос. мн. збережена питома флексія *-аху* (*-аху*) (46 уживань): *покрываху* лица своя [АЛСБ 1609, 323]; испытанія *творяху* [ЗПМ 1629, 52]; *смирахуса* пред бѣгомъ [ЄУ 1619, 4]; и нагы *хождаху* и *ѣдаху* маса

верблюжа..., и *пїаху* кровъ и млеко скотів [СМП, 107]; еже им *ѡпнѣваахъ* аллѣгїа [ТД, 274]. Наведені приклади підтверджують припущення О. Потебні, що форми «імперфекта доконаних дієслів як випадки «тривалого значення» відповідають «значенню сучасного минулого часу недоконаного виду» [10, с. 302] (*зриваху – зривали, а не зірвали*) і, як підкреслює С. Бевзенко, О. Потебня «припускав для них також значення завершеності окремих дій, що становлять ряд, позначуваний цим минулим» [10, с. 302].

Від атематичних дієслів *быти, имати, дати* збережені форми *баху, имаху, дааху*: словеса..., игордынею исполнена *баху* [ЄУ 1606, 4]; тыи аггелы *баху* темнозрачны [КЄ, 40]; словеса... *имаху* чїлка блгодарна [ЄУ 1606, 3 зв.]; іудеи... третїю часть *дааху* [ЄУ 1606, 4 зв.].

Імперфект як давня, реліктова форма у староукраїнській мові характерна для конфесійних пам'яток (62 випадки), апокрифічних (37), полемічних (37). У ділових використовується лише в цитатах із Біблії (6). Загалом, уживання аориста й імперфекта, цих «простих форм претериту» простежується і в пізніший час, зокрема, у творах Петра Могили, текстах, далеких від релігійного спрямування, але стилізованих під «старовину» [178, с. 108]. Таку тенденцію до архаїзації деякою мірою відображають досліджувані нами джерела, що проілюстровано на рис. 4.2.

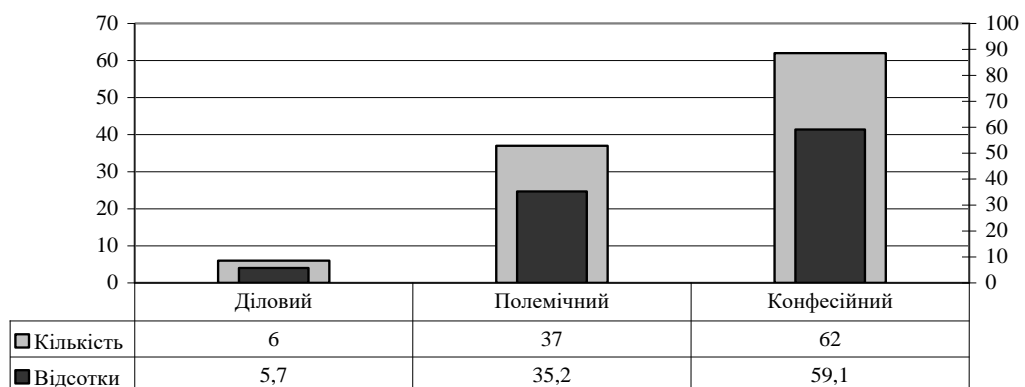

Рис. 4.2. Діаграма кількісно-відсоткового співвідношення форм імперфекта в мові пам'яток за жанровою належністю

Отже, у різножанрових пам'ятках зафіксовано найменшу кількість форм імперфекта (105), із них у ділових – 6, що становить 5,7 %, полемічних – 37 (35,2 %), конфесійних – 62 (59,1 %).

Таким чином, обмеження імперфектних форм на позначення незавершеної дії зумовлене послабленим впливом церковнослов'янської традиції на мову досліджуваних пам'яток. Заміна їх перфектом у східнослов'янських мовах спричинена розвитком видової системи дієслова [178, с. 107], а збереження в деяких південнослов'янських мовах (болгарській і македонській) – наявністю видової опозиції [292, с. 177].

4.3. Варіантні перфектні форми в однині та множині

У першій половині XVII ст. засвідчена незначна кількість форм перфекта зі структурним вираженням своєї первинної семантики, яка виявлялася в аналітичній особово-часовій парадигмі, до складу котрої входили дієприкметникові форми з родовою диференціацією на *-ль, -ла, -ло*, що були носіями лексичного значення, та особові форми дієслова *быти*, що виражали граматичне значення – вказували на зв'язок дії з теперішнім часом.

На відміну від аориста та імперфекта, наявна дієслівна зв'язка вказувала на специфіку семантики перфекта, який творився згідно зі старовинними мовними нормами у староруських написах, грамотах XI – початку XII ст., у Руській Правді 1282 р. За спостереженнями І. Керницького, протилежний процес відбувався в розповідних жанрах цього періоду, в яких починали переважати прості форми минулого часу [144, с. 125]. Розрізнення значень цих трьох дієслівних парадигм спричиняло високу частотність уживань саме імперфекта та аориста, оскільки була менша потреба у формі перфекта, що передавала минулу дію, результати якої наявні в момент мовлення [10, с. 306]. Із розвитком видової кореляції, здатністю утворюватися від дієслів доконаного і недоконаного виду, перфект домінував над іншими формами минулого часу і згодом витіснив їх [192, с. 223].

Дієприкметник на *-ль*, прийнявши функцію дієслівної форми, став виразником загального значення минулого часу.

Тривале збереження в пам'ятках форм перфекта з допоміжним дієсловом підтримувалося граматичною функцією допоміжного дієслова – вказувати на особу, що було, як вважають російські дослідники, виявом книжної норми і «непоганої виучки писаря» [361, с. 138]. Уже з XIV ст. допоміжне дієслово функціонує лише як граматичний показник особи без вказівки на зв'язок із теперішнім часом. Саме цим фактом С. Самійленко пояснює частоту вживання перфекта із допоміжним дієсловом у 1-й та 2-й ос. обох чисел за відсутності підмета, а також уживання перфекта без допоміжного дієслова у 3-й ос. з наявним підметом, вираженим іменником [290, с. 95]. На думку Г. Хабургаєва, надлишковим було допоміжне дієслово із вказівкою на число, оскільки воно містилося у формі дієприкметника на *-л-* [345, с. 43]. Збереглася лише загальна форма перфекта для всіх трьох осіб, у якій значення особи не виражалось [218, с. 187]. Зв'язок із теперішнім часом нівелювався, отже, втрачалася потреба в його застосуванні. Проте в досліджуваній період ще досить сильною була традиція у вживанні повних перфектних форм.

1-а ос. одн. зберігає вживання трьох варіантів допоміжного дієслова: *есмь* / *есм* (6 випадків), *есми* (72), *есмо* (3):

1) *ужила есмь* [Дар. 1615, 390]; все то Войску своему Запорожскому *объявил есмь* [ЛЯА 1650, 204]; *азь... вьска даль есмь сѣому* [ЗПМ 1629, 59]; *азь..., имѣль есм. тако... видѣти* [ТД, 141];

2) *огледал есми раны* [ДВ 1604, 345]; *Я,... положи(л) е(с)ми по(з)вы* [АКЖГУ 1605, 48]; *приказал есми* [ЛПП 1650, 168; НЧП 1650, 170]; «*я... не могли есми вамъ мовити*» [ВО 1603, 106]. Форму *есми* О. Потебня пояснює пізнішим утворенням із форми *есмь* [266, с. 254]. Функціонує вона у складі перфекта 1-ї ос. одн. поряд з *есмь* протягом XVII ст. [266, с. 243];

3) *ε(с)мо да(л) сε(с) на(ш) кви(т)* [АКЖГУ 1609, 154]. Форму *есмо* С. Самійленко вважає неправильною дієслівною зв'язкою, оскільки характерна вона для 1-ї ос. мн. [290, с. 97].

Ю. Шевельов подібні поплутування форм 1-ї ос. одн. *есми* та 1-ї ос. мн. *есмо* пояснює процесом занепаду парадигми дієслова *бути* і запровадженням єдиної для всієї парадигми форми 3-ї ос. одн. *je(st')* теперішнього часу [360, с. 757]. Учений вважає, що першопочаткове протиставлення атематичного дієслова в 1-й ос. одн. й мн. *єсмь* : *єсмь* після занепаду ерів замінилося на *єсми* : *єсмы* (*jesmi* : *jesmy*) [360, с. 473], яке було властиве всім пам'яткам староукраїнської мови. Зрідка збережене воно в сучасних гуцульських говірках південно-західного наріччя [360, с. 757].

У полемічних та ділових пам'ятках, до яких найінтенсивніше входили народнорозмовні елементи, зрідка спостерігається поєднання особових займенників із допоміжними дієсловами, що засвідчує тенденцію до витіснення останніх, котрі виражають належність дієслова до певної особи: я,... *положи(л) есми* по(з)вы [АКЖГУ 1605, 48; АКЖГУ 1611, 118]; я,... *писаль есмь* [Перест. 1600–1605, 218]. Допоміжне дієслово стосовно дієприкметника у структурі речення вживається у пре- і постпозиції: *записати ε(с)ми каза(л)* [АКЖГУ 1605, 24]; *иж видель есми* Миколая [АБМУ 1615, 10].

Форми 2-ї ос. одн. фіксуються з допоміжним дієсловом *еси* (69 випадків), із них у діловій літературі – 6, що становить 7,8 %, полемічній – 29 (42 %), конфесійній – 34 (49,3 %): *даль еси* мнѣ [ВО 1603, 6]; *чтобы еси* старших... *переимал* [НЧП 1650, 170]; *и мнѣ* николиже *даль еси* козлате [ЄУ 1606, 14]; *что еси* видѣль [СМП, 27].

Так само, як і в аналізованих Г. Хабургаєвим нелітературних текстах XI–XIV ст., у досліджуваних нами пам'ятках форми *есмь*, *еси* (і т. д.) виступають тільки показниками особи (а не часу), стаючи синонімами до особових займенників [345, с. 45]: *ты-(с)* того недавно... *страти(л) еси* тоє [ККПС 1600, 138]; а *ты*, Скарго, уже *ошалел еси* от труда [ЗМЛ 1607, 195]; *Ты* же снѹ мой любимый нѣколиже *ѡлучильса еси* мене [ЄУ 1619, 11 зв.].

Перфектні форми 3-ї ос. одн. (20 випадків), найповніше представлені в конфесійній літературі (13 уживань, що становить 65 %): онъ *покла(л)са естъ* [ЄУ 1606, 15 зв.]; именемъ ꙗкимъ *пришелъ естъ* Хс [ЄУ 1606, 72], зрідка збережені вони в полемічній літературі – 6 (30 %): и тотъ... Христа *отрекся естъ* [Посл. ІВ, 33]; который... *подвигнулся естъ* [ЗМЛ 1607, 194]; *преклонился естъ* день [Гарм. 1608, 204], у ділових пам'ятках лише в цитуванні тексту Святого Письма – 1 форма (5 %): И инший пророк мовит: «пядию *измърил ест*, дланею же землю, тѣм же велий и высок ест над всѣми боги...» [АЛСБ 1609, 323].

Форми 1-ї ос. мн. в поєднанні з допоміжним дієсловом *есмо* (40 уживань) у найменшій кількості фіксуються в конфесійних джерелах – 1 (2,5 %) та полемічних – 2 (5 %). Значна кількість їх у ділових текстах – 37 (92,5 %). Допоміжне дієслово *есми*, найбільш уживане в ділових пам'ятках – 14 (93,3 %), і лише один раз у полемічній пам'ятці – 1 (6,7 %): *зрозумѣли есмо..*, мы [Универсал 1606, 152–153]; То *есми* правом пятницы *одложили* [АБМУ 1614, 7]; *узрѣли есмо* его [Перест. 1600–1605, 206]; того прощением *дошли есмы* [ЗМЛ 1607, 194]; Законъ *выполнили есмо* [ЄУ 1637, 15].

Очевидно, автори ділових документів не надавали особливого значення розрізненню форм *есмо* і *есми*, оскільки в одній і тій самій пам'ятці живаються обидва варіанти: *есмо станули* [ККПС 1600, 143]; мы.., же *есм(и)* на то(т) други(и) рокъ *не зезволяли и не становили* [ККПС 1600, 145].

На думку С. Бевзенка, найраніше допоміжне дієслово стало опускається у 3-й ос., оскільки в ролі підмета міг виступати іменник або займенник [10, с. 309]. У 1-й та 2-й ос. навіть за наявності особового займенника, який виступає в ролі підмета, допоміжні дієслова зберігаються: *мы, ..., е[з]дили е(с)мо с ꙗко(м)* [АКЖГУ 1605, 54]; *мы, ..., на то есмо дали* [АКЖГУ 1605, 64]; *мы, ..., читали е(с)мо*, которы(и) такъ се в себе писмомъ польски(м) писаны(и) маеть [АКЖГУ 1649, 182]; которую *мы прыняли есмо* съ паны Рымляны [Гарм. 1608, 170].

Кількісні підрахунки засвідчують особливості вживання форм допоміжного дієслова *есми* / *есмо* в 1-й ос. одн. та мн., що відображено на рис. 4.3.

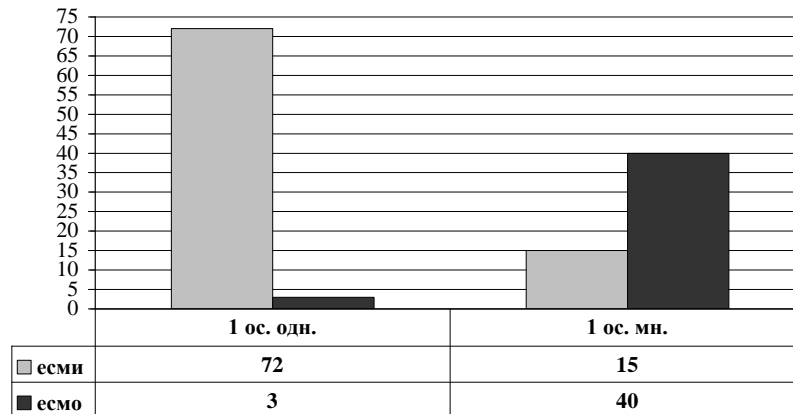

Рис. 4.3. Діаграма кількісного співвідношення допоміжних дієслів *есми* та *есмо* у складі перфекта у формах першої особи однини та множини в мові пам'яток першої половини XVII ст.

Кількісне вживання допоміжних дієслів *есми* та *есмо* у складі перфекта 1-ї ос. мн. в мові ділових пам'яток за територіальною належністю можна спостерегти на рис. 4.4.

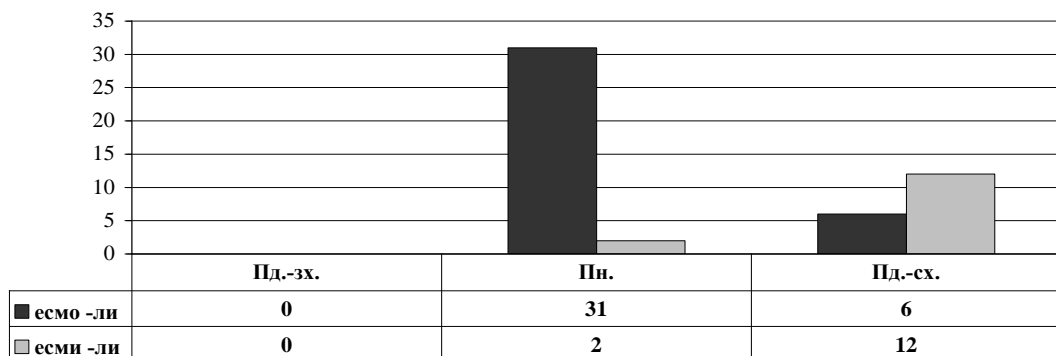

Рис. 4.4. Діаграма кількісного співвідношення допоміжних дієслів *есми* та *есмо* у складі перфекта у формах першої особи множини в мові ділових пам'яток за територіальною належністю

Отже, у ділових пам'ятках серед 51 форми перфекта із допоміжним дієсловом *есмо* зафіксовано 37 уживань, із них у північних – 31 (60,8%), південно-східних – 6 (11,8%); 14 форм із допоміжним дієсловом *есми*, із них у

південно-східних – 12 (23,5 %), північних – 2 (3,9 %). Для пам'яток південно-західного походження ці форми не були характерними.

Форми 2-ї ос. мн. перфекта вжито з допоміжним дієсловом *есте* (47 випадків), із них у ділових текстах – 11 (23,4 %), полемічних – 35 (74,5 %): *хотіли есте* ляхом помагат [ЛХВ 1648, 54]; *вы...*, и визнаваєте, ижъ *были есте* въ послушенствѣ соборноѣ [Перест. 1600–1605, 224]; и *вы*, как мене *видели есте* творяща [ЗМЛ 1607, 202]; конфесійних – 1 (2,1 %): *Гостемъ былем . и в вели есте* мене [ЄУ 1637, 39].

Найменша кількість форм у 3-й ос. мн. з допоміжним дієсловом *суть* (усього 4 випадки), із них у полемічних – 2, апокрифах – 2: и всѣ..., мысль сердечную... *привязали, прилһпили и присвоили суть* [Посл. ІВ, 20]; *погоубили соут и забыли соут* на многа лѣта [ТД, 276].

Таким чином, форми допоміжних дієслів як показники особи втрачають необхідність виражати зв'язок із теперішнім часом. Будучи синонімами до особових займенників, вони витісняються останніми.

Кількісне вживання перфектних форм із наявним та відсутнім особовим займенником у мові різножанрових пам'яток відображено в табл. 4.1.

Таблиця 4.1.

Кількісне вживання перфектних форм із наявним особовим займенником та з відсутнім при допоміжних дієсловах

Пам'ятки	Ділові		Полемічні		Конфесійні		Апокрифи	
	наявний	відсутній	наявний	відсутній	наявний	відсутній	наявний	відсутній
1 ос. одн.	21	47	1	5	1	—	—	—
2 ос. одн.	2	—	2	17	3	18	3	6
3 ос. одн.	—	—	—	3	1	7	—	7
1 ос. мн.	8	25	2	2	1	—	—	—
2 ос. мн.	—	6	2	26	—	2	—	—

За нашими спостереженнями, наявний займенник у формах однини і множини виступає в ролі підмета в 47 випадках, із них у полемічних пам'ятках – 7, конфесійних – 6, апокрифах – 3, ділових – 31 (серед яких у північних – 28, південно-західних – 1, південно-східних – 2), проти 171-ї форми без вказівки на виконавця дії, із них у полемічних – 53, конфесійних – 27, апокрифах – 13, ділових – 78 (серед яких у північних – 67, південно-західних – 3, південно-східних – 8). Найбільша кількість поєднань допоміжного дієслова із займенником у ділових текстах, зокрема північних, засвідчує найшвидше його засвоєння в ролі підмета. Це в перспективі сприяло опущенню особових форм дієслова *быти*, яке втрачало свою часову функцію.

Кількісно-відсоткове співвідношення форм перфекта в мові різножанрових пам'яток проілюстровано на рис. 4.5.

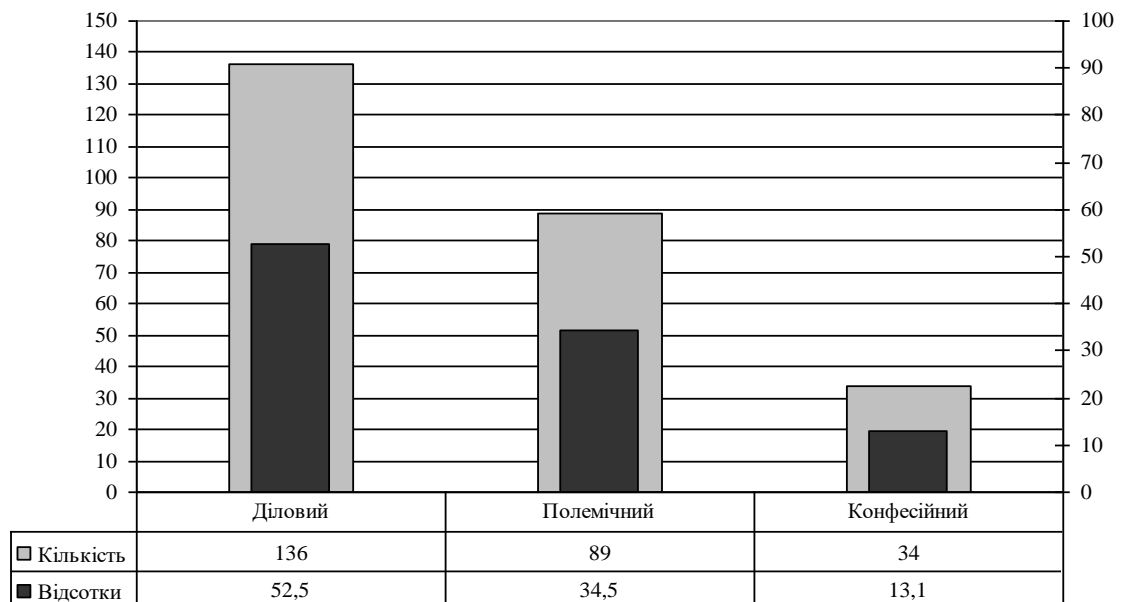

Рис. 4.5. Діаграма кількісно-відсоткового співвідношення форм перфекта в мові пам'яток за жанровою належністю

Найвища частотність аналітичних перфектних форм (усього 273 уживання) в ділових пам'ятках – 136 (49,8 %), полемічних – 89 (32,6 %), менше в конфесійних – 34 (12,5 %) та апокрифічних – 14 (5,1 %).

Кількісно-відсоткове співвідношення форм перфекта в мові ділових пам'яток за територіальною належністю зображено на рис. 4.6.

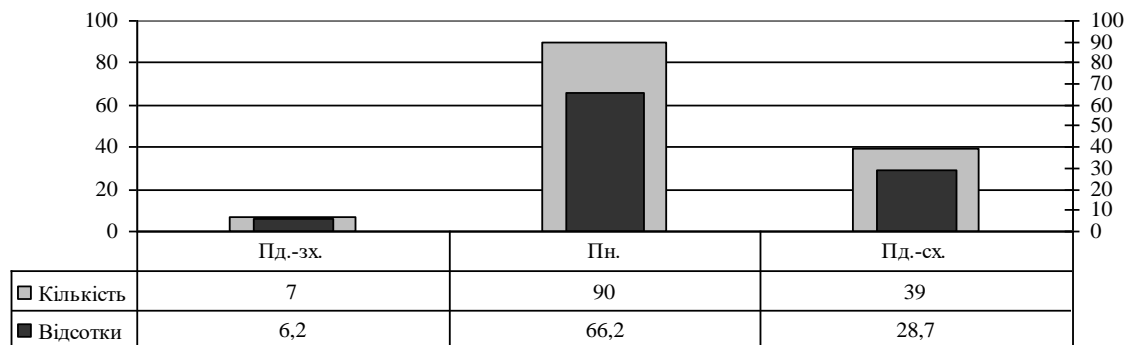

Рис. 4.6. Діаграма кількісно-відсоткового співвідношення форм перфекта в мові ділових пам'яток за територіальною належністю

Отже, з усіх різножанрових джерел із 7973 форм минулого часу в ділових пам'ятках зафіксовано 136 форм перфекта, із них у північних – 90 (66,2 %), південно-східних – 39 (28,7 %), південно-західних – 7 (5,2 %). Найменша кількість аналітичних перфектних форм у південно-західних текстах засвідчує їх відхід від книжних впливів і тенденцію до використання чистих форм перфекта на *-ль / -въ*, які переважали. На думку С. Бевзенка, «в живій мові в більшості говорів української мови форми з допоміжним дієсловом в XVII ст. уже не існували, а вживання їх у пам'ятках цього часу треба пояснювати, мабуть, книжною традицією» [10, с. 310].

4.4. Лексикалізовані варіантні форми перфекта у староукраїнських пам'ятках і говіркових виявах сучасної української мови

Названі форми представляють структуру, яка містить давній дієприкметник минулого часу і фонетично змінену форму дієслова *быти* в теперішньому часі, котру В. Німчук називає «особовою часткою» [248, с. 38]. За твердженням І. Керницького, уперше такі зрощені форми зафіксовані у другій частині Галицько-Волинського літопису 1261 р., частіше вони почали вживатися лише з XVI ст. [143, с. 204]. Поширені такі видозмінені перфектні

форми з афіксами *-емь, -есь, -смо, -сте* в конструкціях речень з опущеним підметом (іноді з наявним особовим займенником 1-ї та 2-ї ос. обох чисел) і в пам'ятках наступних століть [340, с. 161]. Причиною їх утворення стало прагнення мови до стислості та економії виразу, оскільки перфект був «надто громіздкою конструкцією»; цьому сприяв і той факт, що форми допоміжного дієслова вживалися «переважно в постпозиції і носили енклітичний характер» [178, с. 110].

У 1-й ос. одн. в пам'ятках наявні варіантні залишки атематичного дієслова *-ем* і *-ом*. Скорочена зв'язка *-емь*, що походить із допоміжного дієслова *есмь*, найбільш частотна у сполученні з дієсловом (83 вживання). У діловій мові 53 вживання, полемічній – 10, конфесійній – 21: *я..., показалем* [АБМУ 1614, 6]; *подписалемь* [ДЗ 1621, 509]; *печать притиснуты казалемь* [ЦАЛМ 1633, 206]; *я,...слабость продажи поединковое, намовилемь* [АЛСБ 1638, 133]; *я..., склонилемься* кь написаню тоей книги [Пал. ЗК 1621, 318]; *рѣки моѣ... оулюбилемь* [ЄУ 1637, 29].

У північноукраїнських текстах, крім кінцевого *-емь*, паралельно поширені форми з варіантним *-омь* (41 випадок), яке О. Потебня вважає запозиченням, оскільки «*e* в пол. *-ет...* помилково прийняте за своїм походженням із *ъ* = рос. *о*» [266, с. 252]: *я..., оных од того рукоемства волными учинилом* [БПб 1601, 485]; *я... положиломь* позовов [АКЖГУ 1611, 40]; *я...; виделомь* слугу [ЖВЗ 1618, 224]; *рукою моєю по(д)писале(м) и приятеле(и) мои(х)...*, *упросило(м)* [ПККВ 1643, 230]; і в південно-східних (2 випадки): *шкод немало поносилом* [АБМУ 1615, 8]. У граматиці І. Ужевича подано афіксальне розрізнення родів, афікс *-омь* є показником середнього роду: *ïàïîàèëïú*, *-амь* – жіночого: *ïàïîàèèàïú*, *-емь* – чоловічого: *ïàïîàèèàïú* [Гр. Уж. 1643, 30 а].

З такими самими флексіями *-емь, -омь* зафіксовані атематичні дієслова: *былемь* взятый..., *я* [СВа 1611, 180]; *повьдилемь* ти вышей [ВО 1603, 30]; *ура(д) придалемь* во(з)ного [АКЖГУ 1649–1650, 199]; *придалемь* Возного енерала [ЖСК 1617, 204]; *я..., дало(м)* по(з)во(в) два [АКЖГУ 1611, 124].

Афікси *-ем, -ем* (укр. *був-єм* і пол. *byłem*) О. Потебня вважає наслідком стягнення дієслова *jest*, які підтверджують «існування проміжної форми *-est*» [266, 252].

Як показують наші дослідження, форми без родового розрізнення із варіантними флексіями *-емь* (48), *-ом* (41) переважають у ділових пам'ятках північного походження, спорадичні вони в південно-західних (1) та південно-східних (2).

У процесі розвитку минулого часу в більшості говорів української мови залишкові форми давнього перфекта втрапилися. Збережені вони у трансформованому вигляді зі скороченням допоміжного дієслова до афікса-енклітика в говірках південно-західного наріччя в 1-й, 2-й ос. обох чисел, зокрема, лемківських: *ходил-ем, -ес, ходили-сме, -сте* [77, с. 3], бойківських: *ўби ст'е ходиви* [71, с. 145], у північно-наддністрянських, буковинсько-гуцульських із рухомим закінченням: *брОўім, -віс, брАлам, брАлас, брАлосбрАлисмо, -сти* і т. д. [79, с. 9; 86, с. 37], гуцульських [238, с. 15], східнокарпатських, буковинських, покутсько-буковинських, галицьких: *брав-є(і)м, ходив-є(і)с, виділи-смо, були-сте* [78, с. V–VI; 148, с. 185; 149, с. 69; Сл. БГ, с. 166, 175], говірках перехідної гуцульсько-покутської зони: *робиў-ійм, робила-м, робиў-ійс, робила-с, робили-смо, робили-сте* [19, с. 28], подільських, волинсько-подільських [184, с. 89–90; 200, с. 92], закарпатських [94, с. 47; 248, с. 38; 251, с. 72], надсянських, рідше південно-волинських [58, с. 182; 95, с. 21]; [АУМ т. II, к. 245; 143, с. 204].

Поширеність дієслівних форм на *-ем* у західноукраїнських говірках О. Шахматов і О. Потебня пояснюють впливом польської мови [266, с. 251; 356, с. 701]. Такі поєднання в постійних формулах діловодства першої половини XVII ст., за твердженням О. Маштабея, виступали не в «українському діалектному оформленні: *питав-єм, знав-єм*, а в польському – *питалем, зналем*». А тому на їх утворенні позначився польський вплив, «який поширювався внаслідок певних традицій мови українського діловодства» [213, с. 198].

Іншого погляду дотримується Б. Кобилянський, котрий у такій формі вбачає виконання нею граматичної функції – вказівки на особу. Атематичне дієслово *есмь* після скорочення зредукувалося в усіх особах однини і множини до кореневого реліктового *є*, котрий, доданий до форми дієслова, не міг виражати граматичної категорії особи, а тому до нього долучався кінцевий *-м*, що колись вказував на першу особу. Препозиційний *-с-* зникав, оскільки не виконував ніякої семантичної функції. Дослідник вважає, що в залишкових формах давнього перфекта не міг проявитися вплив польської мови, оскільки ця дієслівна категорія була в давнину спільною для всіх слов'янських мов і кожна з них мала свої особливості розвитку [149, с. 70]. П. Житецький, спираючись на наявні перфектні форми в південно-західних говорах, висловлює думку про те, що виникли вони «самостійно, на древньоруському ґрунті», а польська мова могла лише підтримувати їх існування [114, с. 41].

Таку саму думку підтримує і С. Самійленко, вважаючи виникнення залишків перфектних форм у південно-західних говорах із форм давньоукраїнської мови (а в давньоукраїнській – з певними фонетичними змінами у процесі розвитку із спільнослов'янської) [290, с. 99].

За твердженням Й. Дзендзелівського, збереженню згаданих говіркових елементів певною «мірою могло сприяти й сусідство польської і словацької мов» [95, с. 21]. Як зауважує В. Русанівський, наявність таких особових енклітиків в українській літературній мові XVI – першої половині XVII ст. поширювалося не без впливу польської мови [286, с. 302].

У тематичних і атематичних дієсловах форми з єдиним афіксом-енклітиком *-м* фіксуються в жіночому роді: *оддалам...* полотна своєї работы домової [АЛСБа 1608, 298]; *Я Галшка..., даламъ, дароваламъ,... фундоваламъ...* добра мои власне дѣдичные, права и вольности шляхетское будучіе [Дар. 1615, 387]; *я... не дознавалам и не дозналамъ* пана малжонка моего ни в чомъ непристойномъ [БПб 1622, 580]; *которая...* мовила: «...ото нине *зосталамъ* набожною» [БП 1644, 600].

Виникнення злексикалізованої форми перфекта жіночого роду Б. Кобилянський пояснює закономірним шляхом: у поєднаній сполуці дієслівної зв'язки *бути* втрачається початковий *ε*, кореневий *-с-* зникає, оскільки не виконує ніякого функціонального навантаження, а кінцевий *-м* додається до основного дієслова, в якому флексія *-а* вказує на рід і число [149, с. 70]. Подібні утворення зберігають говірки південно-західного наріччя, зокрема буковинські: *поклалам* варити молоко [Сл. БГ, с. 65], наддністрянські, надсянські (*ходила-м*), покутські (*брала-м*), карпатські (*купила-м*), подільсько-волинські (за винятком східної частини), деякі волинсько-поліські (*робила-м*) [11, с. 140–141].

Про те, що кінцевий *-м* міг виражати категорію 1-ї ос. одн. і повністю замінювати займенник *я*, свідчить факт його приєднання до різних частин мови в реченні, наприклад, до займенника: *Я-м* з уряду свого на тую справу ихъ *придаломъ* енерала шляхетного [ЖСЧ 1613, 419]; *Я мь* се тежъ *репротестоваль* [ПККВ 1643, 239]; прислівника: *я...*, *где-мь* юрызьдыцы(и) [!] свою *фу(н)дова(л)* [ККПС 1600, 140]; сполучника: *я...*, *кды (м)*, *де(и)*, *его мину(л)* дубровою [АКЖГУ 1609, 142]; *Якомъ* вышшей *повьдалъ* [ВО 1603, 27]; частки: *жем* никому невинен и *не украл* ничего [ЖАА 1601, 312]; *жемь* такъ ведле права *быти розумель* [ПККВ 1643, 239]; *жемь* то добрымъ умысломъ *учынилъ* [Гарм. 1608, 172]; *абым* чинилъ оуправедливеѣа [ЄУ 1637, 29].

За кількісним співвідношенням (із 180 форм лексикалізованого перфекта 1-ї ос. одн.) zdeформована зв'язка найчастіше трапляється в поєднанні з дієсловом минулого часу – 126 (70 %), менше поєднань з іншими частинами мови – 54 (30 %) уживань.

За своїм функціональним призначенням форма 2-ї ос. одн. рідковживана (усього 13 випадків від загальної кількості – 348 форм zdeформованого перфекта). Із них у ділових джерелах – 1: *тыж..*, *от дерева...*, *абыс не дотыкал* [АЛСБ 1609, 329]; полемічних – 5, конфесійних – 7: *абы-сь вьдалъ*, *отколь вь сюю землю пришла вѣра*

христiанская [Перест. 1600–1605, 204]; *А штоь зъ апостола привель* [ВО 1603, 56]; *бо ты што колвекъ створилесь, видѣлесь* [ЄУ 1637, 32]. Показником особи в таких формах виступає елемент *-с*, (який так само як і афікс 1-ї ос. міг приєднуватися до різних частин мови), вимовлявся в пам'ятках м'яко, а в південно-західних говірках (гуцульсько-покутських), за свідченням М. Бігусяка, твердо [19, с. 28].

У 1-й ос. мн. здеформована дієслівна зв'язка представлена морфологічним варіантом *-смо* (65 уживань), графічно-фонетичним *-смы* (29), морфологічними *-хмо* і *-хмы* по 9 уживань. Форми з кінцевим *-смо* в ділових текстах зустрічаються у 29 випадках (44,6%), полемічних – у 7 (10,8%), конфесійних – у 29 (44,6%): *для лѣпшей ведомости, посылалисмо* присежнього Данила [АБМУ 1614, 6]; *На писарство обибралисмо* пана Василя..., *ряду школьного презентовалисмо*. [АЛСБ 1616, 81]; *да...величества... писалисмо,... і ми* [ЛДВа 1650, 163]; *оучинки чинилисмо* [ЄУ 1637, 42]; *пополнилисмо* [Зиз. 1596, 81 зв.].

Афікс *-смы* ділові джерела засвідчують у 26 випадках, що становить 89,7%, полемічні – у 3 (10,3%): *якору ю ниву зоставилисмы* [АБМУ 1614, 6]; *мы..., далисмы* ей золотыхъ [АЛСБ 1612, 75]; *приказаня Его заховивалисмы* [Пал. ЗК 1621, 320].

Вказівка на 1-шу ос. мн. не втрачається і тоді, коли афікси-енклітики *-смы*, *-смо* сполучаються з інфінітивом: *пысанем знатисмы* вам давали о том [АЛСБ 1609, 306]; і різними частинами мови, наприклад, з іменником: *А прото року-смы не мели* [ККПС 1600, 145]; прислівником: *скоросмо* на гостинє(ц)... *выехали* [АКЖГУ 1611, 82]; *пнє, колижесмо* та *видѣли* лакнучого [ЄУ 1637, 39]; часткою: *Не ради бысмы* в замыслахъ... *установили* [Письмо 1649, 196]; *Ажесмо...* *слышали* речъ [Пал. ЗК 1621, 352]; *бысмы* *посмотрили* в совѣсть дѣѣ нашихъ [ЄУ 1619, 2 зв.]. Перевагу у використанні афікса-енклітика *-смы* над *-смо* в XVI – першій половині XVII ст. мовознавці пояснюють наслідком впливу польської мови на «граматичну систему книжно-літературної» української мови [132, с. 326]. Однак досліджуваний

матеріал засвідчує домінування форм із *-смо*, який відповідає варіанту *-мо* 1-ї ос. мн. теперішньо-майбутнього часу [132, с. 326]. П. Житецький вказує на однаковий спосіб утворення цих форм в українській і польській мовах, але гуцульське *-сми*, що утворилося із *єсми* «різниться від відповідної форми як у польській, так і в інших слов'янських мовах» [114, с. 40]. Б. Кобилянський пропонує не ставити в абсолютну залежність від іншомовного впливу подібні реліктові форми [149, с. 69], хоч вони залишилися функціонувати на території, близькій до Польщі, а саме буковинській [Сл. БГ, с. 17], гуцульській, покутській [179, с. 71], надбузько-поліській, північно-наддністрянській [79, с. 9].

У текстах наявні також лексикалізовані перфектні форми із варіантним афіксом *-хмы* (9 випадків): *мы... потом виделихмы* на шию знак душення и давеня [БП 1604, 501]; *раховалихмыся съ... ковлемъ, с которым малихмы* рахунок [АЛСБ 1618, 357]. Він з'явився під впливом частки умовного способу *быхомъ* (колишньої форми аориста першої особи) на афікси минулого часу: *быхомъ* (абыхомъ) > *быхмы* (абыхмы) > *хмы* [143, с. 194; 176, с. 140–141] і в текстах приєднувався до займенника: *которые-хмы не умели* писати [БПа 1604, 505]; сполучника: *штохмы съ початку увърили*, што намъ подано [Пал. ЗК 1621, 320]. Як проміжний етап флексія аориста 1-ї ос. мн. *-хмы* властива літературній болгарській мові з переходом *-хомъ* > *-хмы* > *-хме* [233, с. 136].

Із реліктової форми *-хмы* мовознавці виводять появу особової флексії *-хмо* [132, с. 326; 176, с. 140–141], яка, на думку В. Русанівського, витворилася під впливом польської мови [284, с. 473]. Ця форма відбиває територіальну особливість південно-західних (2 випадки) та північноукраїнських пам'яток (1): *мы, во(з)ные, што (х)мо видели...* и на то *(х)мо дали* то(т) на(ш) кви(т) [АКЖГУ 1605, 49–50]; *Мы братство сказалихмо* такій декретъ [АЛСБа 1607, 298]; *рыб послалихмо* о(т)цу [АЛСБ 1633, 386]. Фіксується вона і південно-східними джерелами (3): *ми..., злецилихмо* тоє Івану [УГМ 1648, 54]; *не сподівалихмося* того [ЛХВ 1648, 54]. Таку

особливість відбивають полемічні (5 випадків) та лексикографічні джерела: тільки же *быхмо* папежа за голову *признали* [Перест. 1600–1605, 229]; за правдою, зь котрою *абыхмо* ся дѣлне *показали* [Пал. ЗК 1621, 323]; *абыхмо* волни *были* [Зиз. 1596, 82]. М. Лесів вважає її живомовною ознакою, яка засвідчує спільну тенденцію розвитку форм 1-ї ос. одн. і мн. минулого часу дійсного та умовного способів із суфіксальним *-х* в українській та польській мовах [176, с. 141–142]. Закінчення 1-ї ос. мн. *-хмо* поширене лише на невеликій території підляських говірок між Володавою і Парчевом. Зважаючи на таку локальну особливість, народ назвав мову цієї території *хмацькою*, а її носіїв – *хмаками* [177, с. 412]. Цей варіантний відросток міг уживатися і в постпозиції, і препозиції стосовно до головного дієслова, що знайшло своє продовження в сучасних волинсько-поліських, гуцульських, підляських говірках (*ходилихмо, булихмо, приносилихмо*) [11, с. 140–141; 111, с. 137; 176, с. 140; 177, с. 412].

У 2-й ос. мн. афікс-енклітик *-сте* як скорочена форма допоміжного дієслова *быти* приєднується безпосередньо до дієслова (19 уживань): *речей научилистеса, и принялисте, и слышалисте, и видѣлисте* во мнѣ [Пал. ЗК 1621, 320]; *приодѣлисте* мене [ЄУ 1637, 39]; займенника (1): *мнѣсте оучинили* [ЄУ 1637, 40] паралельно з повною перфектною формою: *мнѣ не оучинили есте* [ЄУ 1637, 40]; частки (24): *жебысте... шному то листу... рачили* [ККПС 1600, 145]; для тых... причин *абысте обфитовали* в науцѣ [АЛСББ 1609, 319]. Лексикалізовані форми 2-ї ос. мн. вживаються в 44 випадках, що складає 12,6 % (від загальної кількості 348 форм). Найбільш частотні вони в ділових пам'ятках 24 (54,6 %), менш частотні в конфесійних – 11 (25 %), спорадичні в полемічних – 9 (20,5 %).

Б. Кобилянський зазначає, що форми із *-смо, -сте*, які вказують на особу, є трансформованими формами давніх *есмо* та *есте*, у структурі котрих початковий *є* допоміжного дієслова при злитті з кінцевим голосним *-и* основного дієслова занепадає, оскільки втрачає своє семантичне навантаження [149, с. 70].

Кількісно-відсоткове співвідношення форм злексикалізованого перфекта в мові різножанрових пам'яток проілюстровано на рис. 4.7.

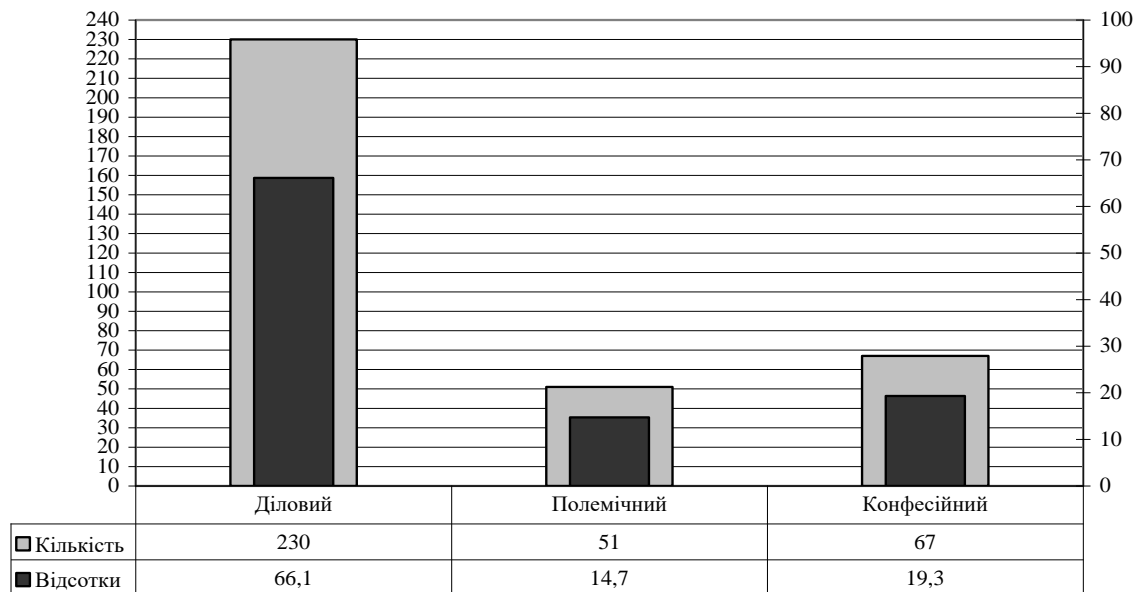

Рис. 4.7. Діаграма кількісно-відсоткового співвідношення форм злексикалізованого перфекта в мові пам'яток за жанровою належністю

У різножанрових пам'ятках зафіксовано 348 форм злексикалізованого перфекта, із них у ділових – 230, що становить 66,1 %, полемічних – 51 (14,7 %), конфесійних – 67 (19,3 %).

Таким чином, у всіх досліджуваних пам'ятках першої половини XVII ст. злексикалізовані перфектні форми (348 випадків) у поєднанні з дієсловом та іншими частинами мови переважають над первісними повними формами перфекта (273 випадки), що засвідчує певну тенденцію до використання живомовних елементів не тільки в розмовній мові, презентованій діловими документами, серед яких найбільша кількість таких форм засвідчена в пам'ятках північної діалектної зони (152), значно менша південно-східної (47) та південно-західної (31), але й мові полемічних і конфесійних текстів.

Отже, лексикалізовані (залишкові) форми перфекта використовуються в різножанрових пам'ятках першої половини XVII ст. і підтверджують думку С. Бевзенка, про їх властивість «живій мові на значній території українських

земель» [10, с. 312]. Своє продовження вони знайшли в сучасному південно-західному наріччі української мови [АУМ т. II, к. 246; 11, с. 140–141; 111, с. 99, 100, 115, 127].

За нашими спостереженнями, злексикалізовані форми перфекта в першій половині XVII ст. були загальнопоширеними і живомовними, на це вказує їх перевага в ділових пам'ятках (230 випадків) над повними перфектними формами (136 випадків), що засвідчило тенденцію до зменшення у використанні книжних перфектних форм. У структурі злексикалізованого перфекта допоміжне дієслово було показником особи, поряд із збільшеною кількістю вживаних займенників – такими самими показниками особи в ролі підмета. Із появою займенника в цій функції відпадала потреба вказувати на суб'єкта дії (1-шу ос. одн. і мн.) та адресата дії (2-гу ос. одн. і мн.) за допомогою афікса-енклітика. Такі структурні зміни найраніше розпочалися у 3-й ос., оскільки її виразником у реченні був іменник або займенник у ролі підмета. У 1-й та 2-й ос. в найдавніші часи при відсутності займенника (який вживався рідко і майже не виконував ролі підмета) допоміжне дієслово було необхідним [10, с. 309].

4.5. Варіантні синтетичні форми дієслова минулого часу

Із розвитком видової кореляції дієприкметник у структурі перфекта міг утворюватися від дієслів із значенням необмеженості і обмеженості дії, поступово набуваючи широкого значення минулого часу взагалі і здатності передавати його найрізноманітніші відтінки. Це сприяло тому, що перфект здавна почав замінити інші форми минулого часу (імперфект і аорист), а згодом витіснив їх зовсім і став «основною, власне, єдиною формою минулого часу у східнослов'янських мовах і в більшості західнослов'янських» [10, с. 306].

Основними причинами виникнення такого явища стали:

а) нівеляція співвіднесеності допоміжного дієслова *бути* з часовою ознакою – вказівкою на теперішній час;

б) поява займенника чи іменника як номінанта діючої особи в ролі підмета, збереження дієсловом родової диференціації в однині при втраті ним особового показника як у повній формі, так і злексикалізований.

Існує імовірність припущення, що «в давньоруській мові використання елового дієприкметника у сполученні з дієсловом *быти* у формі теперішнього часу вже не утворювало форми перфекта, а лише вказувало на форму особи дієслова» [185, с. 60].

М. Шевельова, досліджуючи перфектні форми в Житті Андрія Юродивого XII ст., вказує на «високий ступінь автономності частин» перфекта, самостійність граматичних значень якого сприяла їх подальшій семантичній еволюції. Дослідниця зазначає, що результативність перфектних форм визначається доконаним видом основи, «а не самим перфектом як часовою формою і яка не має відношення до функцій допоміжного дієслова» [359, с. 204–205].

За таких чинників, на думку О. Дубової, «структура темпоральної семантики спрощувалася, відтворюючи відношення до одного часового орієнтиру», тобто лише до минулого часу, а тому, функціонально-семантична надлишковість допоміжного дієслова *быти* нейтралізувалася [103, с. 225], що уможливило перспективу використання основної складової перфекта – дієприкметника на *-ль, -ла, -ло, -ли* як двовидового дієслова минулого часу і як виразника загального значення минулого часу.

У мові пам'яток першої половини XVII ст. досить поширеною була синтетична форма минулого часу на *-ль (>въ), -ла, -ло* (загальна кількість уживань – 3177), яка стала продовженням форм перфекта; серед них жіночого роду 350 уживань, що становить 11 %, середнього роду – 263 (8,3 %): *се то выше(и) показало* [ККПС 1600, 136]; *що зостало*, *отдал* [АЛСБа

1609, 300]; пни Катєрина..., того листу запи(с)у *оповєдала* и (с)вє(д)чила сє [АКЖГУ 1611, 28]; *шўкала* ихъ дўша [ЄУ 1637, 29].

Чоловічий рід однини минулого часу з інфінітивною основою на голосний, виражений традиційним орфографічним кінцевим *-л* або його графічним варіантом *-ль*, домінує в усіх пам'ятках (2564 уживання із 3177, що становить 80,1 %): ділових – 1400 (54,6 %), полемічних – 826 (32,2 %), конфесійних 322 (12,6 %), апокрифах – 16 (0,6 %): *тыє кгрунты его милости пану Яну Бутовичу... продати умыслиль* [АРИМ 1600, 262]; *челядь его... до Чернехова побраль и осадиль* [СВа 1611, 179]; *милосердоваль о народѣ* [Посл. ІВ, 27]; *хс оучиль* [ЄУ 1619, 13].

Використання форм чоловічого роду з *-л*, замість поширеного в живій мові *-в*, І. Керницький пояснює правописною традицією [143, с. 207]. Початок його вимови, як *у*-нескладового, С. Самійленко вбачає вже в XIV–XV ст., а безумовну вимову, як *ў*, в XVI ст. [290, с. 98].

Поряд із еловими формами чоловічого роду виступає і фонетичний живомовний варіант *-в*, частотність уживання якого складає 199 форм (від загальної кількості 3376 на *-л* та *-в*, проти 3177 форм на *-л*). У ділових пам'ятках 96 (48,2 %), із них південно-східного походження 75 (78,1 %), північного – 19 (19,8 %), південно-західного – 2 (2,1 %): *Иван ставив довод* [АБМУ 1615, 11]; *пань... сь корогвою... рушивь* [ЖАК 1618, 230]; *дах побив* [АЛСБ 1616, 345]; *когда-би единь другого поранивь* [ЦАЛМ 1633, 206]; *бог здарив нам* [ЛЖВ 1648, 48]; *посылаю листы..., чтобы своевольников... переимав* [ЛПП 1650, 168]. Така форма засвідчена і лексикографічними працями: *воставь* Петрь [См. 1619, 19].

У полемічних пам'ятках зафіксовано 52 форми з кінцевим *-в*, що становить 26,2 %, конфесійних – 42 (21,1 %), апокрифах – 9 (4,5 %): *не отступивь* своего божества [ВО 1603, 13]; *только умыслив* и аз [ЗМЛ 1607, 176]; *много понудився* [ЗПМ 1628, 50]; *азь... вьставь ѿпадежа* [ЄУ 1606, 12 зв.]; *оувидѣвь вѣрү и... запретивь* [ЄУ 1619, 4]; *Гѣдь... создав члїка* [КЄ, 55].

За спостереженнями І. Керницького над «Війтівськими книгами» XVI–XVII ст., у дієсловах чоловічого роду в складі перфекта *-ль* не замінювався на *-в*, що збережено сучасними лемківськими говорами [142, с. 109].

Ділові і конфесійні пам'ятки у структурі повної перфектної форми зберігають живомовний *-въ*: мешанин... дей еси продав подварокъ [АБМУ 1614, 5]; ты... но неслышавъ ли еси Гѣда твоего [СУ 1619, 2]; гладъ ми пресодолъв есть [СУ 1619, 9], що свідчить про входження народнорозмовних елементів і до конфесійної літератури.

Для наочності подаємо на рис. 4.8. відсоткове співвідношення варіантних форм на *-ль* та *-въ* у різножанрових пам'ятках.

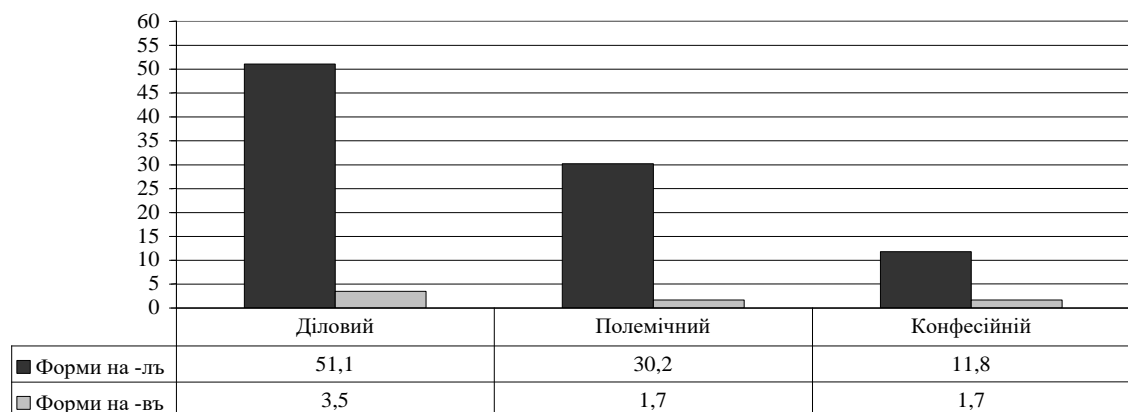

Рис. 4.8. Діаграма відсоткового співвідношення форм минулого часу чоловічого роду на *-в* та *-л* у мові пам'яток за жанровою належністю

Таким чином, у різножанрових пам'ятках зафіксовано 2738 форм однини простого минулого часу без допоміжного дієслова *быти*, із них 2548 випадків на *-ль* (93,1 %), у ділових джерелах – 1400 (51,1 %), полемічних – 826 (30,2 %), конфесійних – 322 (11,8 %). Значно менша кількість із кінцевим *-въ* – 190 (6,9 %), який домінує в ділових пам'ятках – 96 (3,5 %) та в однаковому співвідношенні – по 47 уживань (1,7 %) у полемічних і конфесійних.

Відсоткове співвідношення варіантних форм на *-ль* та *-въ* в мові ділових пам'яток за територіальною належністю можна спостерегти на рис. 4.9.

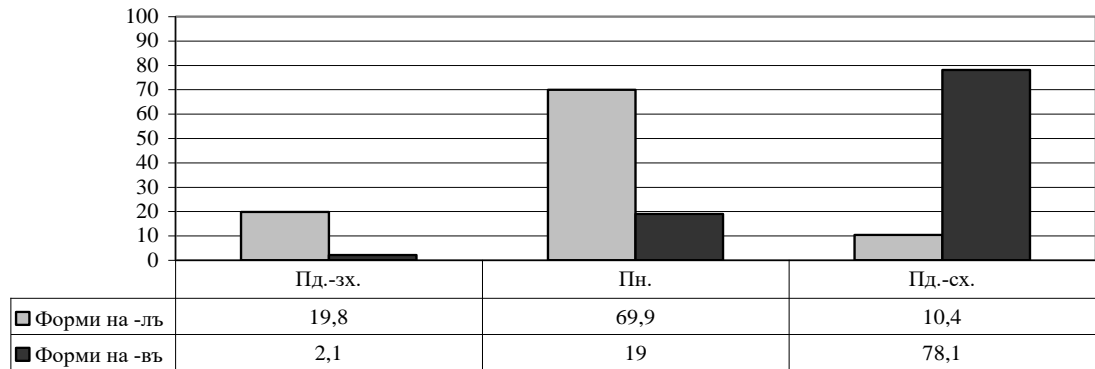

Рис. 4.9. Діаграма відсоткового співвідношення форм минулого часу чоловічого роду на -в та -л у мові ділових пам'яток за територіальною належністю

Отже, найшвидше реагували на входження живомовних елементів і окреслили тенденцію до нормативності ділові пам'ятки південно-східного походження (75 випадків). Дещо консервативними виявилися пам'ятки із північної (19 випадків) та південно-західної території (2 випадки).

Дослідники відзначають неодноразовість зміни $л > в$ у кінці дієслів та в середині іменників [228, с. 328]. Одні з них процес переходу відносять до XI–XII ст. [163, с. 29; 260, с. 208], інші – до XIII–XIV ст. [133, с. 223; 360, с. 531].

Неоднозначно потрактовується і саме явище переходу $л > в$ у дієсловах. О. Безпалько, М. Бойчук, М. Жовтобрюх пов'язують його з фонетичними змінами, зокрема із занепадом зредукованих [12, с. 159–161], таку саму думку про фонетичне походження варіанта $в < л$ висловлює й В. Русанівський, підтримуючи погляди Л. Булаховського, І. Керницького, Е. Огоновського, О. Потєбні, О. Соболевського, Є. Тимченка, О. Шахматова [286, с. 102–103]. Натомість інші дослідники такий процес пояснюють морфологічними змінами [10, с. 317; 360, с. 530]. Так, С. Бевзенко, спираючись на твердження П. Бузука, вбачає в цьому переході вплив дієприкметників на -вѣ, -вѣши [10, с. 317], а витворення форм минулого часу чоловічого роду на -в (-ѵ) вважає результатом морфологічної аналогії до дієприкметників на -вѣ, яка відбулася під час втрати дієприкметником

категорії відмінка. При цьому дієприкметники починали виступати у функції так званого другого присудка і перетворюватися в дієприслівники. Сприяла цьому і фонетична заміна *-л* на *-в* у колишніх сполуках *tylt, tylt* [9, с. 34]. Ю. Шевельов зазначає, що раніше цей процес відбувався на західній, а вже потім на північній території функціонування української мови [360, с. 530–531]. У поліських пам'ятках, зокрема, Актовій книзі Житомирського гродського уряду 1611 року аналізована зміна фіксується від початку XVI ст. [228, с. 328].

Явище переходу *-л > -в* було поширеним, хоч і не регулярним, у досліджуваній нами період. Кількісна перевага у формах дієслів чоловічого роду однини кінцевого *-л* і незначна його заміна на *-в* свідчать про сильний вплив тогочасної правописної традиції, тоді як у розмовному вжитку форми з *-в* переважали. Як зауважує В. Німчук, «фіксація того чи іншого елемента лінгвоструктури на письмі (як у поодиноких випадках, так і масово) є неспростовним доказом існування чи закріплення його в живій мові, адже в пам'ятках він засвідчується завжди пізніше від часу свого виникнення» [246, с. 4]. Доказом того, що в народній мові поширеними були вербативи на *-в*, є результати спостережень Г. Стрельчук над інтермедіями XVII–XVIII ст., яка стверджує, що форми на *-в* були панівними в пам'ятках з Лівобережної України [327, с. 90]. Закріплення афікса *-в* пізніше відбивають почаївські стародруки другої половини XVIII ст. поряд із менш уживаними формами на *-ль* з основою інфінітива на голосний та рідкісними давніми формами з основою інфінітива на приголосний, що, ймовірно, використовувалися для підсилення особливостей книжного стилю [340, с. 160].

Таким чином, застосування методу кількісних підрахунків підтвердило панування елових форм у різножанрових пам'ятках першої половини XVII ст. та їх поступове заступлення живомовним варіантом *-в* у мові ділових пам'яток саме південно-східного та північного походження.

Поряд із позиційними варіантами кінцевих *-ль* та *-въ* збережені форми з *-ль* після основи на приголосний, оскільки спрощення у групах приголосних, яке сягає ще давньоукраїнської доби, внаслідок занепаду зредукованого *ъ* в кінці слова, не відбулося. Поодинокими прикладами це засвідчують майже всі обстежувані пам'ятки – 67 уживань (із 141 на кінцевий *-ль* та *∅*), що становить 40,4 %, із них у ділових пам'ятках 19 (33,3 %), полемічних – 19 (33,3 %), конфесійних – 29 (50,9 %): он сам..., умерлую до него *привезль* [БП 1602, 489]; отець... *утекль* [Прошення 1605, 146]; отъ небесного Бога, который,... даровати *звыкль* [Посл. ІВ, 22]; колось... *выросль* [Каз. 1615, 31 зв.]. У збереженні кінцевого *-ль* можна спостерегти і польський вплив, особливо в однозвучних словах: *пнь... шедль* [АКЖГУ 1611, 208]; Резановичь... *внесль* [БПб 1622, 580]; па(н)... с коня *спад(л)ъ* [АКЖГУ 1649–1650, 201].

Проте, у цих самих формах спостерігається протилежне явище фонетичного характеру – виникнення нульової флексії у дієсловах чоловічого роду, у структурі яких відбулися спрощення:

гл > г: пань..., потаємне *збегъ*, и *утекъ* [ЖВТ 1618, 211]; Яже... *прибъгъ* [ЗМЛ 1607, 183];

зл > л: который..., речий немало... *везъ* [ЖСК 1617, 204]; которые *привъз* пань Миколай [АЛСБ 1619, 357]; *привез* на Волное лист... голова Севастьян [ЛВВ 1649, 143];

кл > к: который... *утекъ* [ЖСЧ 1613, 418]; Христось... *рекъ* [ВО 1603, 15];

сл > с: Княжа..., ку записаню *отнесъ* [ЖКЛВ 1606, 151]; в гору *вынес* [ЗМЛ 1607, 197]; на среду *принесъ* [Посл. ІВ, 27];

рл > р: Мелетій Володимирській *умеръ* [Перест. 1600–1605, 209].

Наслідком такого спрощення, як стверджує С. Бевзенко, «стала подібність дієприкметника чоловічого роду в перфектній формі і відмінюваного активного дієприкметника чоловічого роду минулого часу» [10, с. 318]. В обстежуваних нами пам'ятках – це форми *могль > мог*, *несль > нес* та інші, які могли «сприяти впливові дієприкметників на *-въ* на

дієприкметники на *-ль*». Відповідно це відобразилося на формах минулого часу чоловічого роду з кінцевим *-в (-ў)* замість *-л* [10, с. 318]. Унаслідок фонетичних змін уже з'являлися форми на *-вь*: *кладль > клавь* [ПККВ 1643, 233]. Такі вербативи, як зазначає В. Мойсієнко, виражали не ознаку за дією, а звичайну минулу дію [227, с. 12].

За кількісними підрахунками форми дієслів однини з нульовим закінченням (типу *привез*) становлять 84 вживання (55,6 %), із *-ль* (*привезль*) – 67 (44,4 %). Їх відбиття в різножанрових пам'ятках і розподіл у ділових документах за територіальною належністю можна простежити в табл. 4.2, 4.3.

Таблиця 4.2.

Кількісно-відсоткове вживання форм минулого часу чоловічого роду однини на *-ль* (із приголосним основи) та без нього в мові пам'яток за жанровою належністю

Пам'ятки / Форми	Ділові	Полемічні	Конфесійні
З <i>-ль</i> після приголосного (<i>привезль</i>)	2,4 % (1)	12,6 % (19)	19,2 % (29)
З \emptyset (<i>привез</i>)	22,5 % (34)	21,9 % (33)	11,3 % (17)

Таблиця 4.3.

Кількісно-відсоткове вживання форм минулого часу чоловічого роду однини на *-ль* (із приголосним основи) та без нього в мові ділових пам'яток за територіальною належністю

Територіальна належність пам'яток / Форми	Південно-західні	Північні	Південно-східні
З <i>-ль</i> після приголосного (<i>привезль</i>)	9,4 % (5)	24,5 % (13)	1,9 % (1)
З \emptyset (<i>привез</i>)	7,5 % (4)	47,2 % (25)	9,4 % (5)

Ю. Шевельов вважає, що форми з *л* після приголосного в дієсловах чоловічого роду минулого часу в пам'ятках XVII–XVIII ст. «являють собою або полонізми, або стилістичні виверти, або й те, й те водночас...» [360, с. 757]. Ми схилиємося до думки, що збереження *-л* після приголосних в аналізованих текстах можна пояснити правописною традицією та впливом польської мови. Закономірності у вживанні / невживанні *-л* нами не простежуються, крім того, часто в одній пам'ятці побутують двоякі написання: хто... *могль* [АКЖГУ 1649–1650, 199] та пань..., *мо(є)* дойти [АКЖГУ 1649–1650, 185], що свідчить про поступовий процес уніфікації цих форм.

Атематичний клас дієслів минулого часу однини *быти, давати, мати, вѣдати* (706 форм) характеризується флексіями тематичних. Зокрема, численні утворення дієслова *быти* – 397 (56,2 %), із них чоловічого роду – 164, жіночого – 91, середнього – 142: там тоть оуроблень *быль* [Каз. 1615, 44 зв.]. Частотними для чоловічого роду є форми дієслова *дати* – 195 (27,6 %), *мати* – 57 (8,1 %) із варіантними кореневими голосними, *вѣдати* – 7 (1 %): *подаль* то Кирилль [Перест. 1600–1605, 211]; ваше царское величество *міл* розуміти о неприязни [ЛОМ 1650, 175]; пань..., *ведал* то [Протест 1602, 329]. Атематичний клас дієслів також засвідчує рідкісні варіантні форми з живомовним афіксом *-в* – 11 випадків (1,6 %): што *быв* винен [АБМУ 1615, 9]; которые *мє(в)* при собіє [АКЖГУ 1649–1650, 201]; як *дав* бог [ЛДВа 1650, 163]; приступь *давь* до дії [ЄУ 1619, 2], котрий так само, як і тематичні дієслова, підтверджував тенденцію до нормативного оформлення афікса минулого часу однини чоловічого роду (*даль* > *дав*).

Форми минулого часу множини представлені закінченням *-ли / -лы*, у яких відбилося злиття питомих *и* та *ы* в одному звукові [ў], що є диференційною ознакою української літературної мови. Їх частотність становить 1540 уживань від загальної кількості 7973 форм минулого часу: на (с)во(и) *пожитокь...* (с) *помочниками...* *обє(р)нулы* [АКЖГУ 1611, 62];

сами... *признали* ку запису [АБМУ 1640, 34]. У дієсловах атематичного класу збережені такі самі закінчення.

Отже, у тематичних і атематичних дієсловах простежується тенденція до збереження кінцевого *-л* у чоловічому роді однини, що свідчить про стійкість його традиційного відтворення.

4.6. Варіантні відношення особових форм давноминулого часу

Плюсквамперфект як аналітична форма своєю структурою (дієприкметником на *-ль, -ла, -ло*) вказувала на дію в минулому часі, що передувала іншій минулій дії, вираженій допоміжним дієсловом *бути* у формах аориста або імперфекта.

У досліджуваних пам'ятках засвідчені поєднання дієприкметника на *-ль, -ла, -ло* з аористними та імперфектними формами допоміжного дієслова *бути* (3 вживання, із них 1 імперфектне і 2 аористних): *обте положили быша* [ЄУ 1606, 21 зв.]; *Дѣдь..., прорекль баше* [ТД, 276]. У рідкісних випадках вони були замінені формами перфекта: *гды (м) приеха(л) е(с)ми бы(л) на мѣ(ш)ка(н)ѣ до маѣ(т)но(с)ти* [АКЖГУ 1605, 34]; *общезители..., позволили есмо были чернцомъ* [Протест 1605, 365]; *позволили есмо были ей вывести* [БП 1606, 518]; *И въ Грубешовѣ..., гдѣ есте ся были зобрали* [Перест. 1600–1605, 224], які, за спостереженнями дослідників, функціонували ще в києворуський період [132, с. 296]. Російські мовознавці називають таку форму «російським плюсквамперфектом», яка була «властива живому мовленню середньовічних східних слов'ян» [255, с. 193; 263, с. 269].

Складниками плюсквамперфекта виступають також злексикалізовані перфектні форми: *казалом был взяти* [БПб 1601, 485]; *огородъ то продалисмо были* [АЛСБ 1617, 85]; *моєє выдалом был по(з)вы* [ПККВ 1643, 226], які у 2-й ос. одн. та 1-й, 2-й ос. мн. знайшли своє продовження в закарпатській, гуцульській, буковинській говірках південно-західного наріччя [251, с. 73].

Іноді форми плюсквамперфекта, утворені пізніше, могли ускладнюватися здеформованим допоміжним дієсловом теперішнього часу *бути*, долученим до прислівника: дано нам ведомость,.. а на тот час любосмо і войска наши *били порушили* [ЛОМ 1650, 175].

До XIII ст. допоміжне дієслово у складі сполуки «есмь -л» уже втратило часове значення, – спочатку при формах на -л недоконаного виду, пізніше – доконаного. Унаслідок цього сполуки на -л з *есмь*, *еси* та інші або без них, стали позначати минулу дію суб'єкта безвідносно до вказівки на теперішній час [192, с. 252]. А тому вже в українських грамотах XIV–XV ст. допоміжне дієслово відсутнє [92, с. 36]. Спорадично воно вживається в пам'ятках наступних століть [340, с. 161].

Такі спорадичні формовживання підтвердили тенденцію до занепаду допоміжного дієслова як показника особи, функції якого перебрав на себе особовий займенник: *онъ...* справу тую, жебы ся *быль справиль* [АЛСБ 1601, 62]. Потреба у його вживанні втрачалася, оскільки в ділових текстах спостерігалось тяжіння до економії мовних ресурсів і позначення назви дійових осіб іменником.

Як бачимо, зміна структури перфекта насамперед вплинула і на структурні зміни форм плюсквамперфекта, які в досліджуваний період домінували без допоміжного дієслова *бути* (108 випадків): *братъ...*, кому *быль провиниль* [ГГБ 1602, 123]; *ива(н) бы(л) да(л) зло(т)* [АСО 1603, 98]; *поймалъ былъ* его [Прошеніє 1605, 146]; *панъ...* до книг... *уписал был* [Дар. 1608, 132]; *онъ...* зъдобычь..., *быль помножилъ* [ПСН 1611, 167]; *воевода...* *обецал бил* [ЛСП 1650, 203]; *который...* *быль...* *поступиль* [Перест. 1600–1605, 207]; *волею своею...* *стальса былъ* [ЄУ 1637, 27].

Зрідка в пам'ятках трапляються форми дієслів із кінцевим *-въ*: *небо(з)чикъ...*, *уеха(в) бы(в)* до места [АКЖГУ 1649–1650, 201], що засвідчують входження живомовних особливостей до структури плюсквамперфекта. Рідкісними були його вживання в жіночому роді: *мене была* сторона поводовая... *поставила* [ККПС 1600, 124]; *шна...* *мела была*

ω(т)дати и ве(р)нути конє(и) ше(ст)деся(т) [АКЖГУ 1611, 47]. У множині родове розрізнення дієприкметникових форм не зберігається: *мы... почали ся были* справовать [Лист 1650, 168]; за вѣку нашого *выкинули были* тоє назвиско [Гарм. 1608, 175]; *звикли были* хвалитиса [ЄУ 1619, 1 зв.].

Іноді в полемічних пам'ятках, зокрема «Пересторозі», поряд із числовими показниками *-ль* та *-ли* вживається варіантний афікс *-ле*: *быле вызналь* папежа за голову [Перест. 1600–1605, 230]; *епископы... были* гроши *брали* [Перест. 1600–1605, 230], який на думку дослідників, «відбиває зближення ненаголошеного [e] та [и]» [267, с. 11].

За кількісними підрахунками форми давноминулого чи передминулого часу нечисленні – 119 випадків, що становить 1,5 % (із 7973 форм минулого часу), із них у ділових пам'ятках 87 (67,4 %), полемічних – 13 (11 %), конфесійних – 19 (16 %). Співвідношення цих форм у мові різножанрових пам'яток відображено на рис. 4.10.

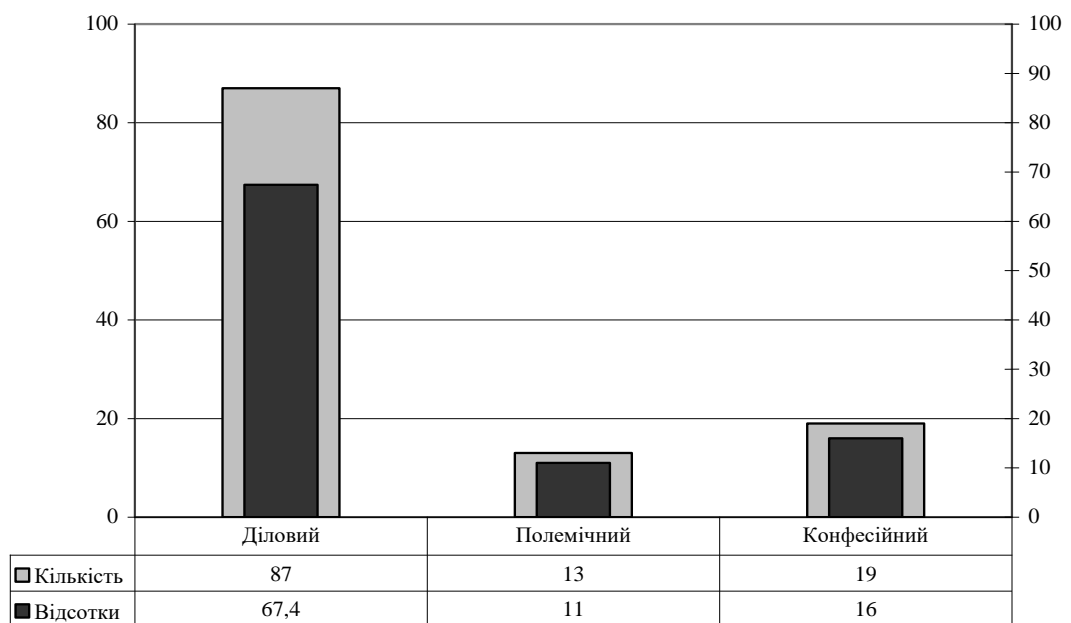

Рис. 4.10. Діаграма кількісно-відсоткового співвідношення форм плюсквамперфекта в мові пам'яток за жанровою належністю

Для наочного підтвердження кількісно-відсоткового вживання форм давноминулого часу в мові ділових пам'яток за територіальною належністю подаємо рис. 4.11.

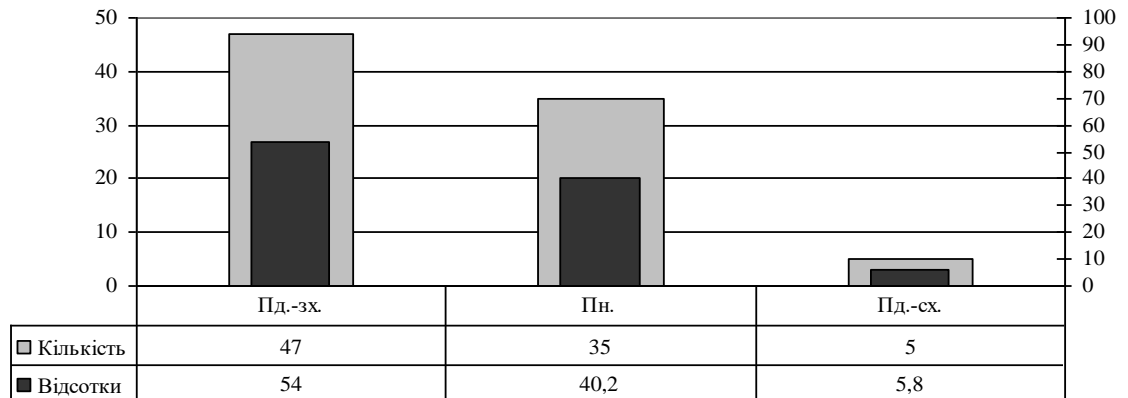

Рис. 4.11. Діаграма кількісно-відсоткового співвідношення форм плюсквамперфекта в мові ділових пам'яток за територіальною належністю

Отже, у ділових пам'ятках зафіксовано всього лише 87 форм давноминулого часу, із них у південно-західних – 47 (54 %), північних – 35 (40,2 %), південно-східних – 5 (5,8 %).

Результати дослідження свідчать про локальну зумовленість уживання форм давноминулого часу, оскільки спорадичні вони в південно-східних (Ньконенко сына... *отмовыл былъ* [АБМУ 1644, 39–40]), найчастотніші в південно-західних (*прода(л)...* ролю котороую *бы(л) коупи(л)* [АСО 1605, 101]) та північних пам'ятках (*она..., была ехала* [БП 1602, 489]). Це підтверджується збереженням таких форм у південно-західних говірках [148, с. 185], зокрема, у середньо-, західнокарпатських, наддністрянських, подільських; рідше в південно-східних середньонаддніпряньських, слобожанських; подекуди в північних правобережнополіських, волинсько-поліських [11, с. 141–142].

Таку стійкість плюсквамперфекта в південно-західних говірках можна пояснити і впливом польської мови, оскільки, як зазначає М. Лесюк «в еволюції системи претериту польської та української мов було немало спільних рис і тенденцій», що зумовлюється спільністю їх витоків [178,

с. 112]. Про єдність відношень системи претеритів у східнослов'янських та польських говірках висловлюється і Г. Хабургаєв [344, с. 44].

У сучасній українській літературній мові семантика давноминулого часу зумовлює і особливості його вживання «переважно в складних реченнях, в одній з предикативних частин, тоді як в іншій частині виступає форма минулого часу» [56, с. 253]. Невисока частотність форм плюсквамперфекта серед інших претеритів пов'язується з семантикою часової форми (передає дію, віднесену в далеке минуле, чи минулу дію, перервану іншою минулою дією) [162, с. 144, 146].

Про відсутність повного перфекта, імперфекта, аориста в живій мові XVII ст. свідчить заміна їх у граматиці М. Смотрицького, де автор «замість церковнослов'янських форм перфекта подає форми аориста префіксальних дієслів (...), а замість форм плюсквамперфекта – специфічні форми імперфекта» [245, с. 116–117]. За твердженням В. Німчука, «учені XVI–XVII ст. розуміли, безсумнівно, що форми аориста й імперфекта – форми минулого часу, але справжнє значення і вживання цих форм їм не було відоме» [245, с. 116–117]. А тому такі паралельні форми фіксуються і в досліджуваних пам'ятках, які засвідчують нерозрізненість авторами дієслівних форм на позначення минулого часу. Із них найбільш уживані: *видѣти*: ни града *видѣхом!* [ТД, 304] – *мы,...* *видели есмо* [БП 1604, 500]; *писати*: *не писахъ* [Посл. ІВ, 35] – *Странникъ...* *писаль* [Посл. ІВ, 35] – *панъ...*, до книг... *уписал был* [Дар. 1608, 132]; *рѣкти*: *Азь рѣхъ* [АЛСБ 1609, 323] – *Не рекль* [ЄУ 1637, 8] – *Дѣдъ...*, *прорекль баше* [ТД, 276]; *рѣкоша* *ко мнѣ мужіе* [КЄ, 41] – *они же...* *рѣша* *къ мнѣ* [КЄ, 41] – *нарѣкали* на *Гѣ ѣшего* [ЄУ 1637, 36].

Значна кількість модифікацій спостерігається в атематичних дієсловах, зокрема в дієслові *дати*: *дааше* / *даль еси* / *даль былъ* / *давъ* – и *никтоже дааше* *ему* [ЄУ 1606, 10 зв.] – *мнѣ...* *даль еси* [ЄУ 1619, 11 зв.] – *даль былъ* *Богъ* [Перест. 1600–1605, 228]. Це пояснюється численністю вживань цієї

дієслівної форми, а отже, її здатністю набувати нормативного звучання в чистій перфектній формі з кінцевим *-в*: паки *давъ* [ЄУ 1606, 10 зв.].

Загальну картину вживання форм минулого часу представлено на рис. 4.12.

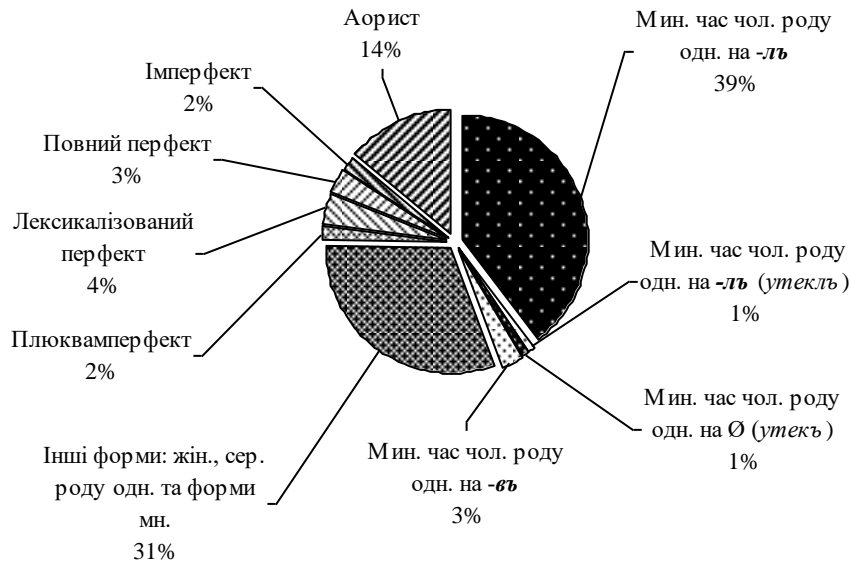

Рис. 4.12. Діаграма відсоткового розподілу форм минулого часу в пам'ятках першої половини XVII ст.

Отже, співвідношення аналітичних і синтетичних форм залежить від жанрового спрямування пам'яток і підтверджується кількісними підрахунками, які засвідчують перевагу 4278 синтетичних форм дієслів минулого часу обох чисел, із них в однині (з варіантними: кінцевим *-ль* – 2564 та *-въ* – 199), із домінуванням у ділових джерелах – 1514 випадків проти 1249 у полемічних та конфесійних. Менш частотні аналітичні структури – 254 випадки в однині та множині, із них у ділових – 136, полемічних – 84, конфесійних – 34, що засвідчує тенденцію до активізації явищ синтетизму, характерних для минулого часу.

4.7. Висновки до розділу 4

1. Використання давніх дієслівних форм у конфесійних, апокрифічних, полемічних пам'ятках зумовлене їх жанровим спрямуванням, у ділових, які найповніше відбивають народне мовлення, даниною книжній традиції, оскільки в деяких із них вони зустрічаються лише в цитатах зі Святого Письма.

2. Змішування форм аориста, імперфекта й перфекта з характерною для них графемою особи було спричинене нівеляцією функціональної різниці між ними в живому мовленні.

3. Форми перфекта (які внаслідок перфективації – префіксального вираження виду набували здатності виражати доконаний вид, а без префікса – недоконаний), витіснили форми аориста та імперфекта, які в первісній своїй основі могли бути одновидовими (аорист виражав доконаний вид, імперфект – недоконаний).

4. Аористні та імперфектні форми (в конфесійних, полемічних та апокрифічних джерелах) існували як архаїзми стосовно до живої розмовної мови, що підтверджується діловими пам'ятками, в яких вони замінювалися перфектними формами.

5. Наявність особових займенників при допоміжних дієсловах у перфектній структурі (47 випадків) вказує на можливість витіснення форм допоміжного дієслова *бути* і здатність функціонування перфекта в чистому вигляді (3177 випадків в однині). Повна складена форма перфекта і складна (лексикалізована) поступалася синтетичним формам, де колишній дієприкметник на *-л* перебирав на себе функції дієслова без вказівки на особу.

6. Здеформована перфектна зв'язка в 1–2-й ос. одн. і мн., що могла вживатися як окремо, так і приєднуватися до різних частин мови в реченні, складена форма 2-ї ос. мн. із допоміжним дієсловом *бути* у формі аориста

відбивають особливості всіх пам'яток незалежно від їх територіального походження.

7. Мова аналізованих пам'яток, що походять із різних територій України, фіксує як писемно-літературний узус, так і живомовні елементи народного мовлення, засвідчує перевагу форм минулого часу чоловічого роду однини з кінцевим *-л*, зокрема, а) за жанровим виявом: у ділових пам'ятках – 1400 (17,6 %), полемічних – 826 (10,4 %), конфесійних – 322 (4 %), апокрифах – 16 (0,2 %) у межах загальної кількості дієслівних форм (7973); б) за територіальною належністю: у північних – 978 (12,3 %), південно-західних – 277 (3,5 %), південно-східних – 145 (1,8 %).

8. З-поміж усіх досліджуваних джерел форми на *-в* домінують у ділових пам'ятках паралельно з їх поодиноким уживанням у структурі повного перфекта, що також підтверджено конфесійними творами при незначній кількості в них синтетичних форм із *-в*.

9. У ділових пам'ятках перевага перфектних форм (повних – 136, злексикалізованих – 230), із них у текстах а) північного походження (повних – 90 (66,2 %), злексикалізованих – 152 (66,1 %), б) південно-східного (повних – 39 (28,7 %), злексикалізованих – 47 (20,4 %)) ілюструє стійкість давніх форм проти мови південно-західних пам'яток, у яких зафіксовано 7 (5,2 %) повних і 31 (13,5 %) злексикалізоване вживання. Проте сучасні говірки південно-західного наріччя зберігають архаїчні злексикалізовані форми на противагу північним і південно-східним.

10. Рідковживані форми минулого часу у джерелах північного (аориста – 3, імперфекта – 1) та південно-східного походження (аориста – 6) підтверджують закріплення давніх архаїчних форм (33 аористних, 5 імперфектних) південно-західними текстами.

11. Форми давноминулого часу найбільш уживані в ділових пам'ятках (87), частотні вони в південно-західних джерелах (47 випадків (54 %), що знайшло своє продовження в сучасних говірках відповідного ареалу. Менш поширені вони в північних – 35 (40,2 %) та південно-східних – 5 (5,8 %).

12. Складена форма плюсквамперфекта (повний перфект + дієслово *бути* минулого часу) засвідчила проміжну стадію у витворенні давноминулого часу, який обмежено функціонує дотепер в українській літературній мові та діалектах.

13. Паралельне використання аориста, імперфекта, перфекта в одному тексті (з такою ж семантикою і плюсквамперфекта) ілюструє нерозрізненість авторами цих форм на позначення минулої дії і тяжіння до перфектних утворень без допоміжного дієслова, зрідка до його повної структури. Це призводило до уніфікації всієї системи дієслів минулого часу і домінування перфекта як основного виразника дії в минулому.

ВИСНОВКИ

1. Варіантність є універсальною і фундаментальною властивістю всіх одиниць мови і мовної системи загалом на різних етапах її еволюції. Основною рушійною силою процесів варіювання є граматична аналогія, яка стимулюється низкою позамовних факторів і по-різному виявляється в кожній із мовних підсистем.

2. Характер варіювання на морфологічному рівні мови визначається категоріальною природою словозмінних варіантів у парадигматиці, лексико-семантичними обмеженнями в різних класах дієслів, їх формальною структурою, функціональною навантаженістю варіантних форм у певних жанрах мовлення, по-різному пов'язаних із усною чи писемною традицією.

3. Неодмінною умовою виокремлення морфологічних варіантів з-поміж інших структурних варіантів є збереження морфолого-словотвірної структури слова. Основними критеріями визначення морфологічної варіантності є: а) парадигматична вираженість морфологічних значень у граматичному елементі; б) регулярність позиційної і контекстуальної взаємозамінності рівнозначних за граматичними функціями форм; в) послідовне розмежування морфологічних варіантів від словотвірних.

4. Функціонування в певний період розвитку мови паралельних форм вираження того самого змісту ставить мовця перед проблемою вибору однієї з варіантних форм як нормативної. Мовна норма, характеризується історичною зумовленістю, відносною стабільністю й історичною змінністю, об'єктивується в різних нормативних варіантах національної мови – літературній (усно-писемній), діалектній, формальній (кодифікованій) і неформальній (узуальній) та ін.

5. Словозмінна варіантність дієслова першої половини XVII ст. як важлива ланка морфологічної структури староукраїнської мови, що на той час уже сформувалася і мала риси, котрі пізніше перейшли до норм української літературної мови, відбиває співіснування різних мовних стихій у

цей період (давньої/книжної та нормативної/сучасної), що умотивовує функціонування в них паралельних форм. Витіснення давніх форм (які відходили до реліктової сфери) живомовними простежується в усій дієслівній парадигматиці.

6. Вхідження сучасних форм атематичних дієслів 1-ї ос. одн. *даю, дамъ, вьдаю, маю*, 2-ї *будешъ, маешъ, даєшъ*, 3-ї *є, буде, дастъ, має, повьдає*, 1-ї ос. мн. *будем / будемо, маємо, дамо*, 2-ї *будете, маєте, дасте*, 3-ї *будуть* до різножанрових пам'яток (з найбільшою частотністю в ділових) ілюструє поступовий процес уніфікації морфологічних форм народнорозмовної мови з їх наступною кодифікацією в літературній. Ряд питомих атематичних дієслів доповнено варіантами, спричиненими контактуванням із польською мовою – 48 випадків: 1-а ос. одн. (*естемъ* 18), мн. (*естесмы, естесмо* 7), 2-а ос. одн. (*естесь* 22), мн. (*естесте* 1), що підтверджується їх виявом у ділових документах південно-західного походження, продовженням яких є сучасні говірки цієї території.

7. Із усталеністю видової кореляції у значенні простого майбутнього часу закріпилися форми доконаного виду, основним засобом творення якого виступає перфективація, зокрема, префіксація поряд із імперфективацією суплецією та ін. Наявність дієслів доконаного виду, які набувають детермінованого значення в поєднанні з прислівниками і недетермінованого, коли уточнюються прислівниками, розширює парадигму простого майбутнього часу, яка в кількісному співвідношенні майже однакова в пам'ятках за жанровим і територіальним розподілом.

8. Успадковані від протоукраїнського періоду флексії *-у, -ю* в 1-й ос. одн. тематичних дієслів функціонують без змін, а від давнього періоду в 2-й ос. – нечисленне закінчення *-ши*, використання якого в полемічних і ділових джерелах підтримуване традиційними граматиками, заступається нормативним *-шь* із перевагою в південно-східних ділових актах.

9. Менш частотні фіксації форми з *-e* в 3-й ос. одн. (75 уживань – 2,7 %), що є наслідком утрати її зв'язку з давньою дієслівною системою, засвідчують поступове входження до ділових джерел і закріплення як нормативних безфлексійних дієслів 1–3-го класів, незважаючи на стійкість давніх уживань із *-ть* – 1605 (57,2 %), регламентованих лексикографічними працями.

10. Інтенсивне засвоєння всіма джерелами нормативного афікса *-мо* (тематичних – 133 (27,6 %), атематичних – 33 (6,9 %), поряд із загальнопоширеним варіантним *-мь* (тематичних – 267 (55,4 %), атематичних – 32 (6,6 %), засвідчує тяжіння до сучасного оформлення 1-ї ос. мн. дієслів, яке домінувало в південно-східних ділових актах. Архаїчний варіант *-мы* – 17 (3,5 %), властивий лише атематичним дієсловам, фіксується конфесійними, полемічними, а під впливом польської мови, також діловими пам'ятками південно-західного походження.

11. Панування морфологічного варіанта *-ть* 1030 (98,9 %) у 3-й ос. мн. ілюструє стійкість писемно-літературних форм, підтримуваних їх закріпленістю у граматиках. Нечисленні форми з нормативним *-ть* – 11 (1,1 %) найшвидше засвоювалися діловими документами, зокрема південно-східними. Структурні зміни, представлені двофонемними сполуками *бл'*, *вл'*, *мл'*, спричинені аналогічним вирівнюванням до форм 1-ї ос. одн., з'являються в південно-східних і північних ділових документах, полемічних творах поряд із рідкісними безепентетичними формами, характерними для південно-західних говорів.

12. Поодинокі вживання форм допоміжного дієслова *имѣти* – 7 (1,6 %), *имати* – 14 (3,2 %), із диференціацією за особами і спорадичною втратою початкового *и*: *мамъ*, *имамъ*, *имѣю* – 1 ос.; *немаишь*, *имаеиши* – 2 ос. і т. д. та новішої форми від дієслова *мати* – 417 (95,2 %): *маемъ*, *маемо*, *мають* тощо засвідчують тенденцію до вживання допоміжного дієслова *мати* замість *имѣти*, *имати*, які втратили футуральну семантику. Це призвело до витіснення їх простою формою майбутнього часу доконаного

виду: *не маю ... приводити; я... приведу*. Їх використання спостерігається в пам'ятках з усіх територій України.

13. Поєднання з інфінітивом допоміжних дієслів *почати, хотіти, мати, могли* виконують вторинну функцію – роль складеного дієслівного присудка, натомість основною формою вираження майбутнього складеного стає конструкція *бути + інфінітив*. Семантика допоміжних дієслів перешкоджала залученню цих конструкцій до «чистого» майбутнього часу, оскільки вони, окрім наближеної вказівки на майбутню реалізацію дії, мали додаткове значення *обов'язковості, необхідності, повинності, неминучості її виконання* та ін.

14. Закріплення за дієсловом *буду* особових форм теперішньо-майбутнього часу в однині та множині, здатності поєднуватися з інфінітивом лише недоконаного виду спричинили поширення цієї конструкції із єдино можливим значенням – значенням майбутнього часу.

15. Нечисленність синтетичних форм – 3 (1 в полемічній і 2 в ділових актах південно-східного походження) ілюструє їх повільне засвоєння мовою пам'яток і перевагу у використанні аналітичної форми *буду + інфінітив* – 268 (в апокрифах – 3 (1,1 %), конфесійних джерелах – 11 (4,1 %), полемічних – 37 (13,8 %), ділових – 217 (81 %), серед останніх у південно-західних – 106 (39,6 %), північних – 93 (34,7 %), південно-східних – 18 (6,7 %).

16. Збережені форми перфекта – повні, злексикалізовані, синтетичні, форми плюсквамперфекта, залишки аориста й імперфекта підтвердили тривалий процес уодноманітнення та спрощення системи дієслівних форм. Кількісне співвідношення форм минулого часу (7973 – 100 %) ілюструє значну поширеність перфектних форм (6629 – 83,1 %), із них повних 273 (4,1 %), лексиалізованих 358 (5,4 %), синтетичних 5998 (90,5 %) на противагу формам плюсквамперфекта 119 (1,5 %), імперфекта 142 (1,8 %), аориста 1083 (13,6 %), що засвідчує тенденцію до повільного зникнення двох останніх (особливо в конфесійних та апокрифічних творах).

17. Функціонування допоміжного дієслова як виразника особи (без вказівки на зв'язок із теперішнім часом) зрідка спостерігається при підметі, роль якого виконує особовий займенник. Його спорадичність значно підсилює функцію звертання в полемічних діалогах (2-а ос. мн.), проте кількісно не витісняє форм допоміжних дієслів, властивих традиційній структурі перфекта (172 форми проти 47 з наявним займенником).

18. Фіксація повних перфектних форм у 1-й ос. обох чисел із поплутуванням допоміжних дієслів *єсмо / єсми*, форма однини яких зрідка замінювалася формою множини, засвідчує їх нівеляцію і неспроможність чітко вказувати на належність основного дієслова до конкретної особи, що також спричиняло їх втрату.

19. Досліджувані ділові пам'ятки відображають тенденцію до вживання нормативного для сучасної української мови варіанта *-въ* (минулий час однини чоловічого роду *читаль > читавъ*) для актових документів південно-східного походження – 75 (37,7 %) поряд з їх низькою частотністю в північних – 19 (9,6 %) та південно-західних – 2 (1 %). Майже в однаковій кількості вживані вони в полемічних – 47 (23,6 %) і конфесійних – 47 (23,6 %) джерелах, спорадичні в апокрифах – 9 (4,5 %), що становить 199 форм (7,2 %) у всіх різножанрових пам'ятках проти 2564 (92,8 %) елових, що свідчить про незавершеність процесу формування нормативної флексії дієслів чоловічого роду однини. У структурі плюсквамперфекта елові форми в поєднанні з дієсловом *бути* також переважають над формами з кінцевим *-въ*.

20. Наявність проміжної стадії структури плюсквамперфекта із збереженою повною формою перфекта ілюструє складний шлях утворення давноминулого часу, що обмежено функціонує в сучасній українській літературній мові та діалектах. Обмежене функціонування аористних, імперфектних і повних перфектних форм дієслова не відображає живої розмовної мови досліджуваного періоду. Більшість із них не має спеціального семантичного навантаження, вживається з перфектним

значенням і свідчить про превалювання народних форм у мовній структурі пам'яток.

21. Залежність співвідношення аналітичних і синтетичних форм від жанрового спрямування пам'яток підтверджується кількісними підрахунками, які засвідчують перевагу 4278 синтетичних форм дієслів минулого часу обох чисел (з варіантними *-ль* – 2564 (59,9 %) та *-въ* – 199 (4,6 %), із домінуванням у ділових джерелах – 1514 (35,4 %) проти 1249 (29,2 %) уживань у полемічних та конфесійних. Менш частотні аналітичні структури – 254 випадки в однині та множині, із них у ділових пам'ятках – 136 (53,5 %), полемічних – 84 (33,1 %), конфесійних – 34 (13,4 %), що підтверджує тенденцію до активізації явищ синтетизму, характерних для минулого часу.

22. Граматикалізація аналітичних конструкцій, що належить до морфосинтаксичних фактів мови, поповнює розряд синтетичних форм, презентованих злексикалізованим перфектом в однині і множині (341 вживання). Найвища частотність його в ділових джерелах – 230 (67,5 %), що охоплюють північне наріччя – 152 (44,6 %), південно-східне – 47 (13,8 %), південно-західне – 31 (9,1 %), хоч на сучасній південно-західній території подібні форми збережені в багатьох говірках.

23. Дослідження варіантності дієслівної парадигми підтверджує зв'язок на морфологічному рівні між старою українською літературною мовою і новою українською літературною мовою. Виявлені нормативні варіанти згодом були кодифіковані граматиками, підручниками, словниками і стали нормою української літературної мови.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Арутюнова Н. Д. О минимальной единице грамматической системы / Н. Д. Арутюнова // Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие. — М. : Наука, 1969. — С. 27—45.
2. Ахманова О. С. Очерки по общей и русской лексикологии / О. С. Ахманова. — М. : Учпедгиз, 1957 — 295 с.
3. Бабенко Н. С. К теории вариантности: современное состояние и некоторые перспективы изучения / [Н. С. Бабенко, Э. Ф. Володарская, Е.И. Кириленко и др.] // Вопросы филологии. — 2000. — № 2 (5). — С. 8—19.
4. Бандрівський Д. Деякі особливості лемківських переселенців у с. Липівці на Дрогобиччині / Д. Бандрівський // Діалектологічний бюлетень. — 1961. — Вип. 8. — С. 94—99.
5. Баракатова Н. А. Парадигма дієслова в сучасній українській мові [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / Неонілла Анатоліївна Баракатова. — Дніпропетровськ, 1999. — 17 с.
6. Баранник Д. Х. Текст / Д. Х. Баранник // Українська мова : Енциклопедія / НАН України; Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні; Ін-т української мови / редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови) [та ін.]. — [2-е вид., виправлене і доповнене]. — К. : Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2004. — С. 679—680.
7. Бацевич Ф. С. Російське дієслово в функціонально-ономасіологічному аспекті вивчення [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук : спец. 10.02.01 «Російська мова» / Ф. С. Бацевич. — К., 1995. — 48 с.
8. Бевзенко С. П. Відмінності української діалектної мови на морфологічному рівні / С. П. Бевзенко // Українська діалектна морфологія. — К. : Наукова думка, 1969. — С. 5—14.
9. Бевзенко С. П. З історії форм минулого часу в українській мові / С. П. Бевзенко // Питання історичного розвитку української мови. Тези

- доповідей міжвузівської наукової конференції. — Харків : Видавництво ЧДУ, 1959. — С. 32—35.
10. Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови. Нариси із словозміни та словотвору / С. П. Бевзенко. — Ужгород : Закарпатське обласне видавництво, 1960. — 416 с.
 11. Бевзенко С. П. Українська діалектологія : навчальний посібник / С.П. Бевзенко. — К. : Вища школа, 1980. — 246 с.
 12. Безпалько О. П. Історична граматики української мови / Безпалько О. П., Бойчук М. К., Жовтобрюх М. — К. : Радянська школа, 1957. — 475 с.
 13. Безпояско О. К. Граматики української мови. Морфологія / Безпояско О. К., Городенська К.Г., Русанівський В.М. — К. : Либідь, 1993. — 336 с.
 14. Бектаев К. Б. Норма – ситуація – текст и лингвистические приемы их исследования / К. Б. Бектаев, Л. И. Белоцерковская, Р. Г. Пиотровский // Языковая норма и статистика. — М. : Наука, 1977. — С. 5—24.
 15. Беседіна-Невзорова В. П. До історії форм майбутнього часу з *имамь і (и)му* + інфінітив в українській мові / В. П. Беседіна-Невзорова // Питання історичного розвитку української мови. Тези доповідей міжвузівської наукової конференції. — Харків : Видавництво ЧДУ, 1959. — С. 29—31.
 16. Беляєва Т. В. Варіантність і синонімія в умовно-наслідкових складних реченнях [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Т. В. Беляєва. — Х., 2004. — 18 с.
 17. Бичкова Т. С. Фонетичні і словозміні особливості рукописних апокрифічних збірників XVII–XVIII ст. У контексті становлення української літературної мови [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Т.С. Бичкова. — Чернівці, 2005. — 20 с.
 18. Бігусяк М. Діалектні особливості бойківсько-гуцульського порубіжжя / Михайло Бігусяк // Діалектна мова: сучасний стан і динаміка в часі. До сторіччя професора Ф. Т. Жилка. Тези доповідей Міжнародної наукової

- конференції (5–7 березня 2008р., Київ). — К. : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2008. — С. 36—39.
19. Бігусяк М. До питання гуцульсько-покутського діалектного порубіжжя на теренах Івано-Франківщини / Михайло Бігусяк // Вісник Прикарпатського національного університету. Філологія (Мовознавство). — 2008. — Вип. 19–20. — С. 26—29.
 20. Білих О. Форми аориста у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI–XVII ст. : особливості творення та значення / О. Білих // Лінгвістичні студії. — 2010. — Вип. 21. — С. 298—304.
 21. Білоусенко П. І. Нариси з історії українського словотворення (іменникові конфікси) / П. І. Білоусенко [та ін. ; відп. ред. В. М. Мойсієнко] ; Держ. вищ. навч. закл. «Запоріж. нац. ун-т» М-ва освіти і науки України, Лаб. українознавчих студій, Південноукр. іст.-дериватол. центр. — Запоріжжя ; Кривий Ріг : ЛПС, 2010. — 480 с.
 22. Богородицкий В. А. Лекции по общему языкознанию / В.А. Богородицкий // Хрестоматия по истории русского языкознания / Под ред. Ф. П. Филина. — М. : Высшая школа, 1973. — С. 434—447.
 23. Богословская З. М. Диалектная вариантология : лексикологический и лексикографический аспекты [Текст] : автореф. дис. на соискание ученой степени д-ра филол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык» / З. М. Богословская. — Томск, 2006. — 39 с.
 24. Богословская З. М. О разных уровнях и ступенях анализа формальных вариантов слова / З. М. Богословская // Вестник Томского государственного университета. — 2007. — № 296 (март). — С. 21—23.
 25. Бондарко А. В. Вид и время русского глагола / А. В. Бондарко. — М. : Просвещение, 1971. — 239 с.
 26. Бондарко А. В. Форма слова. Формообразование / А. В. Бондарко // Русский язык. Энциклопедия. — М. : Советская энциклопедия, 1979. — С. 378—380.

27. Борковский В. И. Историческая грамматика русского языка / В. И. Борковский, П. С. Кузнецов. — [изд. 2-е, доп.]. — М. : Наука, 1965. — 555 с.
28. Борщ Э. Г. Категория лица глагола в современном украинском языке (по сравнению с русским и белорусским) [Текст] : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. филол. наук : спец. 10.02.02 «Украинский язык» / Э. Г. Борщ. — К., 1974. — 25 с.
29. Боярова Л. Мовна норма і варіантність у термінології / Л. Боярова, О. Радченко // Мовознавство. Матеріали V конгресу МАУ. — Чернівці : Рута, 2003. — С. 124—129.
30. Бранднер А. Проявления аналитизма в современном русском языке / Алеш Бранднер // Лінгвістичні студії : зб. наук. праць. — Донецьк : ДонНУ, 2010. — Вип. 20 : На честь 55-річчя професора А.П. Загнітка. — С. 8—17.
31. Брахнов В. М. Деякі морфологічні особливості говірок Переяслав-Хмельницького району на Київщині / В. М. Брахнов // Діалектологічний бюлетень. — 1960. — Вип. 7. — С. 61—75.
32. Будагов Р. А. Литературные языки и языковые стили / Р. А. Будагов. — М. : Высшая школа, 1967. — 376 с.
33. Будагов Р. А. Человек и его язык / Р. А. Будагов. — [2-е изд., расшир.]. — М. : Издательство Московского университета, 1976. — 431 с.
34. Бузук П. Взаємовідносини між українською та білоруською мовами : методол. нарис / Петро Бузук // «Записки Історико-філологічного відділу УАН». — Кн. 7–8. — К., 1926. — С. 421—426.
35. Бузук П. Нарис історії української мови. Вступ, фонетика і морфологія з додатком історичної хрестоматії / П. Бузук. — К., 1927. — 96 с.
36. Булаховский Л. А. Курс русского литературного языка : [учеб. пособ. для студентов филологич. фак-тов ун-тов и фак-тов языка и лит. педин-та УССР] / Л. А. Булаховский. — Т. 2. — Киев : Радянська школа, 1953. — 436 с.

37. Булаховський Л. А. Питання походження української мови / Л. А. Булаховський ; АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. — К. : АН УРСР, 1956. — 219 с.
38. Булыгина Т. В. Пражская лингвистическая школа / Булыгина Т. В. // Лингвистический энциклопедический словарь / под ред. В. Н. Ярцевой. — М., 1990. — С. 390—391.
39. Бунина И. К. Система времен старославянского глагола / И. К. Бунина. — М. : Издательство АН СССР, 1959. — 159 с.
40. Вайан А. Руководство по старославянскому языку / А. Вайна. — М. : Издательство иностранной литературы, 1952. — 447 с.
41. Валгина Н. С. Активные процессы в современном русском языке : [учебное пособие для студентов вузов] / Н. С. Валгина. — М. : Логос, 2003. — 304 с.
42. Ващенко В. С. Дієслівні форми в сучасних полтавських говорах / В. С. Ващенко // Діалектологічний бюлетень. — 1955. — Вип. 5. — С. 9—14.
43. Верхратський І. Говір батюків / І. Верхратський // Збірник фільольогічної секції НТШ. — Львів, 1912. — Т. 15. — 306 с.
44. Верхратський І. Знадоби до пізнання угорсько-руських говорів / І. Верхратський // Записки НТШ. — Ч. 1. — Львів, 1899 — 276 с.
45. Верхратський І. Про говір галицьких лемків / І. Верхратський // Збірник Філологічної секції НТШ. — Львів, 1902. — Т. 5. — С. 299—489. Додаток: Словарець: С. 388—489.
46. Виноградов В. В. А. С. Пушкин — основоположник русского литературного языка / В. В. Виноградов. — М. : Правда, 1949. — 32 с.
47. Виноградов, В.В. Исследования по русской грамматике : Избр. тр. / В.В. Виноградов ; [Ред. тома Н.Ю. Шведова]. — М. : Наука, 1975. — 559 с., [1] л. портр.
48. Виноградов В. В. О языке художественной прозы : Избр. тр. / В. В. Виноградов. — М. : Наука, 1980. — 360 с.

49. Виноградов В. В. Проблема исторического взаимодействия литературного языка и языка художественной литературы / В. В. Виноградов // Вопросы языкознания. — 1955. — № 4. — С. 3—34.
50. Виноградов В. В. Русский язык : грамматическое учение о слове / В. В. Виноградов. — 3-е изд. — М. : Высш. шк., 1986. — 639 с.
51. Винокур Г. О. Из бесед о культуре речи / Г. О. Винокур // Русская речь. — 1967. — № 3. — С. 10—14.
52. Винокур Т. Г. Закономерности стилистического использования языковых единиц / Т. Г. Винокур. — М. : Наука, 1980. — 27 с.
53. Винокур Т. Г. К вопросу о норме в художественной речи / Т. Г. Винокур // Синтаксис и норма. — М. : Наука, 1974. — С. 267—282.
54. Винницький В. М. Українська акцентна система : становлення, розвиток / Василь Винницький. — Л. : Біблос, 2002. — 576 с.
55. Вихованець І. Аналітизм у граматичній структурі української мови / Іван Вихованець // Українська мова. — 2002. — №2. — С. 3—8.
56. Вихованець І. Теоретична морфологія української мови / Іван Вихованець, Катерина Городенська. — К. : Пульсари, 2004. — 398 с.
57. Вихованець І. Р. У світі граматики / І. Р. Вихованець. — К. : Радянська школа, 1987. — 188 с.
58. Возний Т. М. Система дієслівних форм часу в говірці села Бітлі на Львівщині / Т. М. Возний // Українська діалектна морфологія. — К. : Наукова думка, 1969. — С. 177—183.
59. Войцехівська В. Г. Синонімія применникових конструкцій просторового значення / В. Г. Войцехівська // Рідне слово: Збірник. — К. : Наукова думка, 1972. — Вип. 6. — С. 29—37.
60. Воронич Г. Середньонадніпрянський говір як основа української літературної мови : структура і генеза / Г. Воронич // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства : зб. наук. пр. — Ужгород, 2002. — Вип. 6 : Збірник пам'яті Кирила Галаса. — С. 257—264.

61. Воронов А. Л. Варианты слов в немецком языке / А. Л. Воронов. — Горький, 1973. — 218 с.
62. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов. [За ред. О.С. Мельничука]. — К. : Наукова думка, 1966. — 595 с.
63. Гавранек Б. Задачи литературного языка и его культура / Б. Гавранек // Пражский лингвистический кружок : сб. ст. — М. : Прогресс, 1967. — С. 338—377.
64. Гак В. Г. Высказывание и ситуация / В. Г. Гак // Проблемы структурной лингвистики. — М. : Наука, 1973. — С. 349—372.
65. Гак В. Г. Сопоставительная лексикология : на материале французского и русского языков / В.Г. Гак. — М. : Междунар. отношения, 1977. — 264 с.
66. Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования : научное издание / И. Р. Гальперин / АН СССР. Ин-т языкознания. — М. : Наука, 1981. — 139 с.
67. Генсьорський А. І. Значення форм минулого часу у Галицько-Волинському літописі / А. І. Генсьорський. — К. : АН УРСР, 1957. — 88 с.
68. Герман К. Ф. Взаємодія української літературної мови з територіальними діалектами / К. Ф. Герман. — Чернівці : ЧДУ, 1983. — 71 с.
69. Герман К. Ф. Українські говірки Північної Буковини в історичному та лінгвогеографічному аспекті : Фонетика, фонологія / Чернів. держ. ун-т ім. Ю. Федьковича та ін. — Чернівці: Рута, 1995. — 391 с.
70. Глинкина Л. А. Грамматическая вариантность в истории русского языка [Текст] : автореф. дис. на соискание ученой степени д-ра филол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык» / Л. А. Глинкина. — Екатеринбург, 1998. — 110,[1] с.
71. Глібчук Н. Реалізація діалектних норм у говірці села Волосянка Сколівського району Львівської області / Наталія Глібчук // Вісник Львівського університету. Серія філологія. — 2006. — Вип. 38, ч. 1. — С. 139—146.

72. Глуховцева І. Я. Варіанти фразеологічних одиниць в українських східнословобожанських говірках / І. Я. Глуховцева // Лінгвістика : зб. наук. пр. — 2009. — № 2 (17). — С. 121—130.
73. Глуховцева К. Д. Динаміка українських східнословобожанських говірок : [монографія] / К. Д. Глуховцева. — Луганськ : Альма-матер, 2005. — 592 с.
74. Глуховцева К. Д. Система дієслівних форм теперішнього часу в українських східнословобожанських говірках / К. Д. Глуховцева // Лінгвістика : зб. наук. пр. — 2007. — № 1. — С. 166—172.
75. Гнатюк Л. Мовний феномен Григорія Сковороди в контексті староукраїнської книжної традиції : [монографія] / Л. П. Гнатюк. — К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2010. — 446 с.
76. Гомас О. М. Варіантність і синонімія в словосполученні й реченні [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. М. Гомас. — К., 2000. — 19 с.
77. Горбач О. Діалектологія. — Т. 3. — Мюнхен : Monachii, 1992. — С. 3—64.
78. Горбач О. Південнобуковинська гуцульська говірка і діалектний словник села Бродина, повіту Радівці (Румунія) [Текст] / О. Горбач / Матеріали до української діалектології / Укр. віл. ун-т. філос. ф-т. — Мюнхен : [б.в.], 1997. — Вип. 4. — XII, 113 с.
79. Горбач О. Північно-наддністрянська говірка й діалектний словник с. Романів Львівської області [Текст] / О. Горбач // Зібрані статті : Діалектологія. — Мюнхен : [б.в.], 1965. — 103 с.
80. Горбачевич К. С. Вариантность слова и языковая норма. На материале современного русского языка / К. С. Горбачевич. — Л. : Наука, 1978. — 238 с.

81. Горбачевич К. С. Изменение норм русского литературного языка / К. С. Горбачевич. — Ленинград : Издательство «Просвещение» Ленинградское отделение, 1971. — 270 с.
82. Горбачевич К. С. Нормы современного русского литературного языка: Пособие для учителей / К. С. Горбачевич. — М. : Просвещение, 1978. — 240 с.
83. Горшков А. И. Вопрос о вариантности норм в связи с пониманием языка как системы систем / А. И. Горшков // Литературная норма и вариантность. — М. : Наука, 1981. — С. 234—248.
84. Граудина Л. К. Вопросы нормализации русского языка. Грамматика и варианты / Людмила Карловна Граудина. — М. : Наука, 1980. — 288 с.
85. Гречко В. А. Однокоренные синонимы и варианты слова / В.А. Гречко // Очерки по синонимике современного русского языка. — М.–Л. : Наука, 1966. — С. 118—134.
86. Гринчишин Д. Давньоукраїнські фонетичні й морфологічні риси в говірці села Потік Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл. / Дмитро Гринчишин // Діалектологічні студії. 5: Фонетика, морфологія, словотвір. — Львів, 2005. — С. 29—38.
87. Гриценко П. Ю. Ареальне варіювання лексики / П. Ю. Гриценко. — К. : Наукова думка, 1990. — 272 с.
88. Грунський М., Ковальов П. Історія форм української мови. Підручна книга для педвишів / М. Грунський, П. Ковальов. — Х. : Радянська школа, 1931. — 310 с.
89. Гумецька Л. Л. Уваги до українсько-білоруських мовних зв'язків періоду XIV—XVII ст. / Л. Л. Гумецька // Дослідження з української та російської мов. — К. : Наукова думка, 1964. — С. 252—258.
90. Даскалюк О. Взаємодія граматичних категорій способу та часу / О. Даскалюк // Лінгвістичні студії. — 2005. — Вип. 13. — С. 45—49.

91. Делюсто М. Діалектний текст як джерело дослідження дієслівної парадигми / М. Делюсто // Лінгвістичні студії. — 2009. — Вип. 19. — С. 224—229.
92. Дем'янчук В. Морфологія українських грамот XIV і першої половини XV ст. / Василь Дем'янчук. — К. : з друкарні Української Академії Наук, 1928. — 41 с.
93. Денисенко Л. П. Фонетичні і словотворчі варіанти слова в говірках Нижньої Наддніпряниці [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.02 / Денисенко Лариса Петрівна. — Дніпропетровськ, 1995. — 22 с.
94. Деже Ласло. Головні тенденції в розвитку граматичної будови закарпатських говорів XVI—XVII ст. / Ласло Деже // Мовознавство. — 1977. — № 3. — С. 41—47.
95. Дзендзелівський Й. О. Діалектна взаємодія української мови з іншими слов'янськими в Карпатському ареалі. Доповідь на VII Міжнародному з'їзді славістів (Варшава, серпень 1973) / АН УРСР. Український комітет славістів. — К. : Наукова думка, 1973. — 31 с.
96. Диброва Е. И. Вариантность фразеологических единиц в современном русском языке / Е. И. Диброва. — Ростов н/Д : Издательство Ростовского университета, 1979. — 192 с.
97. Добосевич У. Українська мова в учительному Євангелії середини XVII століття // Діалектологічні студії. 1. Мова в часі і просторі. — Львів, 2003. — С. 45—63.
98. Довгопол С. Ф. Деякі особливості словозміни говірки села Котельви на Полтавщині // Українська діалектна морфологія / АН УРСР. Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні. — К. : Наукова думка, 1969. — С. 183—187.
99. Домин Я. К вопросу о вариантных формах падежей имен существительных / Я. Домин // Русский язык в школе. — 1963. — № 5. — С. 18—22.

100. Дорофеев Ю. В. Изменчивость и вариативность языка как основа его функционирования [Текст] / Ю. В. Дорофеев // Система і структура східнослов'янських мов : зб. наук. пр. — 2010. — Вип. 2. — С. 205—212.
101. Дорофеев Ю. В. Про зміст терміну варіантність / Ю. В. Дорофеев // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. — Серия «Филология. Социальные коммуникации». — 2012. — Том 25 (64), № 1, часть № 2. — С. 22—26.
102. Дубова О. Семантична структура морфологічних категорій (еволюційний аспект) / О. Дубова // Лінгвістичні студії. — 2007. — Вип. 15. — С. 112—119.
103. Дубова О. А. Типологічна еволюція морфологічних систем української і російської мов : [монографія] / О. А. Дубова / Київ. нац. лінгв. ун-т, Миколаїв. держ. пед. ун-т. — К. : Вид. центр КНЛУ, 2002. — 302 с.
104. Дурново Н. Очерк истории русского языка / Н. Дурново. — М.-Л. : Госиздат, 1924. — 376 с.
105. Этерлей Е. Н. Древнерусский имперфект (значение и употребление) [Текст] : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык» / Е. Н. Этерлей. — Л., 1970. — 28 с.
106. Едличка А. Проблематика нормы и кодификации литературного языка в отношении к типу литературного языка / А. Едличка // Проблемы нормы в славянских литературных языках в синхронном и диахронном аспектах. — М. : Наука, 1976. — С. 16—39.
107. Ельмслев Л. Прологомены к теории языка / Л. Ельмслев // Новое в лингвистике : сборник статей. Пер. с англ. и франц. — Вып. 1. — М. : Изд. иностр. лит., 1960. — С. 264—389.
108. Єрмоленко С. С. Знакова структура мовної одиниці в комунікативно-епістемічній перспективі [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук : спец. 10.02.15 «Загальне мовознавство» / С. С. Єрмоленко. — Київ, 2007. — 32 с.

109. Єрмоленко С. Я. Норма мовна / С. Я. Єрмоленко // Українська мова : енциклопедія / НАН України; Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні; Ін-т української мови / редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови) [та ін.]. — [2-е вид., виправлене і доповнене]. — К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2004. — С. 420—421.
110. Жайворонок В. В. Українська етнолінгвістика: деякі аспекти досліджень / В. В. Жайворонок // Мовознавство. — 2001. — № 5. — С. 48—63.
111. Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови / Ф. Т. Жилко. — Київ : Радянська школа, 1955. — 316 с.
112. Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови / Ф. Т. Жилко. — [вид. 2-е, перероб.]. — Київ : Радянська школа, 1966. — 307 с.
113. Жирмунский В. М. Внутринние законы развития языка и проблема грамматической аналогии / В. М. Жирмунский // Труды института языкознания / АН СССР, Ин-т языкознания. — М. : Изд-во Акад. наук СССР. — Т. 4. — 1954. — С. 74—110.
114. Житецький П. Г. Нарис літературної історії української мови в XVII віці : з дод. слов. книжної укр. мови за рукоп. XVII віку / П. Г. Житецький. — Львів : Укр. вид-во, 1941. — 203 с.
115. Житецький П. Г. Нарис літературної історії української мови в XVII ст. / П. Г. Житецький // Вибрані праці. Філологія / Житецький П. Г. — К., 1987. — С. 20—138.
116. Жовтобрюх М. А. Двоїна / М. А. Жовтобрюх // Українська мова : енциклопедія / редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови) [та ін.]. — [2-е вид., виправлене і доповнене]. — К. : Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2004. — С. 131.
117. Жовтобрюх М. А. Проблеми взаємодії української літературної мови і територіальних діалектів / М. А. Жовтобрюх // Мовознавство. — 1973. — № 1. — С. 3—15.

118. Жовтобрюх М. А. Уніфікація норм української літературної мови і діалекти / М. А. Жовтобрюх // Мовознавство. — 1979. — № 5. — С. 3—12.
119. Жульева В. А. Формы глагола прошедшего времени в русских повестях XV—XVIII вв. [Текст] : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык» / В. А. Жульева. — Казань, 1973. — 16 с.
120. Загнітко А. Проблеми правописної варіантності: система й узус (на матеріалі граматичних системних та узусних варіантів) / А. Загнітко // Лінгвістичні студії. — 1998. — Вип. 4. — С. 126—132.
121. Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови. Морфологія / А.П. Загнітко. — Донецьк : ДонДУ, 1996. — 437 с.
122. Закревська Я. В. Система особових форм дієслова в західних говорах української мови (теперішній час) / Я. В. Закревська // Українська лінгвістична географія. — К., 1966. — С. 119—132.
123. Зінкевич-Томанек Б. Прескриптивний характер норми сучасної української мови і мовна практика (варіантні та заборонені форми іменників, прикметників і дієслів) / Б. Зінкевич-Томанек // Мовознавство. Матеріали V конгресу МАУ. — Чернівці : Рута, 2003. — С. 98—105.
124. Зінчук Р. С. Словозміна іменників у західнополіських говірках [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Р. С. Зінчук. — Луцьк, 2010. — 15 с.
125. Иванникова Е. А. К вопросу о взаимоотношении понятия варианта с понятием синонима / Е. А. Иванникова // Синонимы русского языка и их особенности. — Л. : Наука, 1972. — С. 138—153.
126. Ивлева Г. Г. О варьировании слов в немецком языке / Г. Г. Ивлева // Вопросы языкознания. — 1981. — № 6. — С. 121—127.
127. Инютина Т. С. Вариативность языковых средств в деловом письме Сибири XVII века [Текст] : дисс. на соискание ученой степени канд.

- філол. наук : спец. 10.02.01 / Інютіна Тат'яна Сергеевна. — Томск, 2009. — 197 с.
128. Істріна Е. С. Норми руського літературного язика и культура речі / Істріна Е. С. — М.–Л. : Ізд. АН ССРСР, 1948. — 32 с.
129. Іцкович В. А. Язикова норма / В. А. Іцкович. — М. : Просвещеніє, 1968. — 94 с.
130. Іваницька Н. Б. Парадигматика і синтагматика дієслівних систем української та англійської мов: лексико-семантичний і формально-синтаксичний аспекти [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра. філол. наук : спец. 10.02.17 «Порівняльно-історичне і типологічне мовознавство» / Н. Б. Іваницька. — К., 2012. — 36 с.
131. Історична грамати́ка української мови / М. А. Жовтобрюх [та ін.]. — К. : Вища шк., 1980. — 318 с.
132. Історія української мови. Морфологія / С.П. Бєвзенко [та ін.]. — К. : Наукова думка, 1978. — 540 с.
133. Історія української мови. Фонетика / М. А. Жовтобрюх [та ін.]. — К. : Наукова думка, 1979. — 367 с.
134. Їжакевич Г. П. Про особливості говірок Броварського району, Київської області / Г.П. Їжакевич // Діалектологічний бюлетень.— К. : Вид-во АН УРСР, 1950. — Вип. 2. — С. 31—46.
135. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность / Ю. Н. Караулов. — М. : Наука, 1987. — 261 с.
136. Карпіловська Є. Інваріантність/варіантність як системотвірний параметр (на прикладі суфіксальної підсистеми сучасної української мови) / Євгенія Карпіловська // Українське мовознавство. — 2000. — Вип. 22. — С. 60—65.
137. Карп'юк М. Д. Варіанти неособових дієслівних форм в сучасній українській мові [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.02 «Українська мова» / М. Д. Карп'юк. — Ужгород, 1981. — 24 с.

138. Карп'юк М. Д. Граматичні варіанти дієслів третьої особи однини теперішнього (майбутнього доконаного) часу в українській мові / М. Д. Карп'юк // Дослідження з граматичної будови української мови : зб. наук. пр. — Дніпропетровськ, 1988. — С. 7—11.
139. Карп'юк М. Д. До питання про класифікацію варіантів слова / М. Д. Карп'юк // Мовознавство. — 1979. — № 3. — С. 59—61.
140. Карп'юк М. Д. «Паралельна форма», «дублет» чи «варіант»? / М. Д. Карп'юк // Культура слова. — 1978. — Вип. 15. — С. 70—75.
141. Катлинская Л. П. Принцип экономии и грамматические варианты (об одном аспекте нормализации) / Л. П. Катлинская // Языковая норма и статистика. — М., 1977. — С. 173—188.
142. Керницький І. М. Морфологічні особливості мови «Війтівських книг» XVI—XVII ст. с. Одрехови, колишнього Сяноцького повіту на Лемківщині / І. М. Керницький // Дослідження і матеріали з української мови. — 1962. — Т. 5. — С. 90—110.
143. Керницький І. М. Система словозміни в українській мові. На матеріалі пам'яток XVI ст. / І. М. Керницький. — К. : Наукова думка, 1967. — 286 с.
144. Керницький І. М. Спостереження над складеними формами минулого часу в староруських і староукраїнських пам'ятках до XVI ст. / І. М. Керницький // Наукові записки Інституту суспільних наук Львівського філіалу АН УРСР. — Київ, 1954. — Т. 3. — С. 125.
145. Кислюк Л. П. Сучасна словотвірна норма української мови: мовна практика та кодифікація / Л. П. Кислюк // Українська мова : Науково-теоретичний журнал. — 2012. — № 1. — С. 52—66.
146. Клименко Н. Ф. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі : [монографія] / Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк. — К. : Видав. дім Дмитра Бурого, 2008. — 336 с.

147. Кобилянський Б. Гуцульський говір і його відношення до говору Покуття / Б. Кобилянський // Український діалектологічний збірник. — Кн. I. — К., 1928. — С. 1—92.
148. Кобилянський Б. В. Діалект і літературна мова. (Східнокарпатський і покутський діалекти, їх походження і відношення до української літературної мови) / Б. В. Кобилянський. — К. : Радянська школа, 1960. — 276 с.
149. Кобилянський Б. В. Про залишки перфекта в південно-західній групі діалектів української мови / Б. В. Кобилянський // Українська мова в школі. — 1953. — № 3. — С. 69—71.
150. Ковальчук М. Гуцульські діалектні особливості парадигми іменника та дієслова в новелах Марка Черемшини / Михайло Ковальчук // Вісник Прикарпатського національного університету. Філологія. — 2008. — Вип. 19—20. — С. 77—80.
151. Кожина М. Н. О понятии стиля и месте художественной литературы среди функциональных стилей / М. Н. Кожина. — Пермь : Кн. изд., 1962. — 62 с.
152. Козленко І. Аналітичні форми майбутнього часу в українській мові / Ірина Козленко // Українське мовознавство. — 2000. — Вип. 22. — С. 72—82.
153. Косериу Э. Синхрония, диахрония и история. (Проблема языкового изменения). Пер. с исп. / Э. Косериу // Новое в лингвистике. — 1963. — Вып. 3. — С. 143—343.
154. Костич Л. М. Історія суфіксальної деривації якісних прикметників української мови : [монографія] / Л. М. Костич ; Інститут української мови НАН України, Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. — К. : ВПЦ «Київський ун-т», 2004. — 228 с.
155. Коць Т. Імператив і проблема морфологічної варіантності / Т. Коць // Українська мова. — 2003. — № 2 (7). — С. 48—53.

156. Коць Т. Мовні смаки і сучасні тенденції у загальнолітературній нормі (на матеріалі газет 90-х років) / Т. Коць // *Культура слова*. — 1998. — Вип. 51. — С. 44—52.
157. Коць Т. А. Функціонування лексичних варіантів у засобах масової інформації (на матеріалі газет 90-х років) / Т. А. Коць // *Мовознавство*. — 1997. — № 6. — С. 56—63.
158. Коць-Григорчук Л. Лінгвістичне дослідження діалектного простору / Л. Коць-Григорчук // *Діалектна мова: сучасний стан і динаміка в часі : До 100-річчя професора Ф. Т. Жилка : тези доповідей Міжнародн. наук. конф.* — 2008. — С. 107—109.
159. Кочукова Н. І. Трансформація та варіантність стійких сполучень слів (на матеріалі української преси) / Н. І. Кочукова // *Дійсність – думка – дослід. Матеріали 1-ї загальноуніверситетської наукової конференції молодих учених, присвяченої 60-річчю звільнення м. Слов'янська від німецько-фашистських загарбників і 12-й річниці незалежності України (24–26 березня 2004 року)*. — Слов'янськ, 2004. — С. 62—68.
160. Кравченко Є. Г. Варіантність і норма на синтаксичному рівні / Є. Г. Кравченко // *Лінгвістичні студії*. — 1996. — Вип. 2. — С. 87—91.
161. Кратюк Ю. К. Стан досліджень південнопограничної діалектної польської мови / Ю. К. Кратюк // *Наукові записки. Серія «Філологія»*. — 2009. — Вип. 11. — С. 252—258.
162. Крижанівська О. Давноминулий час в українській мові: статус, особливості функціонування / Ольга Крижанівська // *Наукові записки. Серія: Філологічні науки*. — 2008. — Вип. 80. — С. 143—147.
163. Кримський А. Ю. Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася / А. Ю. Кримський // *Історія української мови : Хрестоматія: [Навч. посібник для студентів філол. фак. вузів]* / Упоряд.: С.Я.Єрмоленко; А.К.Мойсієнко; [Голов. ред. М.С.Тимошик] — К. : Либідь, 1996. — С. 17—37.

164. Кубрякова Е. С. О понятии парадигмы в формообразовании и словообразовании / Е. С. Кубрякова, П. А. Соболева // Лингвистика и поэтика. — М. : Наука, 1979. — С. 5—23.
165. Кубрякова Е. С. О формах движения в языке и определении понятия языковых изменений / Е. С. Кубрякова // Общее языкознание. Формы существования, функции, история языка. Под ред. Б.А. Серебренникова. — М. : Наука, 1970. — С. 206—210.
166. Кубрякова Е. С. Парадигма. Парадигматика. / Е. С. Кубрякова // Лингвистический энциклопедический словарь / под ред. В.Н. Ярцевой. — М., 1990. — С. 366—367.
167. Кузнецов П. С. Историческая грамматика русского языка: Морфология / П. С. Кузнецов. — М. : МГУ, 1953. — 193 с.
168. Кузнецов П. С. К истории форм 3-го лица настоящего времени глагола в русском языке / П. С. Кузнецов // Slavia. — 1956. — Т. 25, № 2. — С. 175—183.
169. Кузнецов П. С. Очерк исторической морфологии русского языка / П.С. Кузнецов. — М. : Издательство АН СССР, 1959. — 276 с.
170. Кузьма І. Словотворна синонімія і словотворна варіантність прикметників в українській мові / Ірина Кузьма. — Львів : Літопис, 2006. — 308 с.
171. Кульбабська О. В. Семантичні та морфологічні варіанти темпоральних синтаксем у простому неелементарному реченні [Електронний ресурс] / О.В. Кульбабська // Наукові праці. — 2009. — Вип. 92, т. 105. — С. 63—68. — Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Npchdu/Philology.Linguistics/2009_92/contents.pdf. — Назва з екрана.
172. Курило О. Б. Паралельні форми в українській мові, їх значення для стилю : Читано у філологічній секції Української Академії наук / О. Курило. — К. : Вид-во Вукоспілки ; [Друк. Київ. Філії Вукоспілки], 1923. — 24 с.

173. Лагутіна А. В. Морфологічна варіантність і лексична синонімічність / А. В. Лагутіна // Морфологічна будова сучасної української мови. — К. : Наукова думка, 1975. — С. 23—39.
174. Лаптева О. А. Нормативность неcodифицированной литературной речи / О. А. Лаптева // Синтаксис и норма. — М. : Наука, 1974. — С. 5—43.
175. Леонтьев А. А. Будущее языка как проблема культура речи / А. А. Леонтьев // Вопросы культуры речи. — М. : Наука, 1967. — Вып. 8. — С. 7—15.
176. Лесів М. Я. Про одну дієслівну форму в українських підляських говірках / М. Я. Лесів // Українська лінгвістична географія. — К., 1966. — С. 140—142.
177. Лесів М. Українські говірки у Польщі / Михайло Лесів. — Варшава : Український архів, 1997. — 496 с.
178. Лесюк М. П. Історія форм минулого часу сучасних польської та української мов / М. П. Лесюк // Українське мовознавство : республік. міжвідомчий наук. зб. — 1989. — Вип. 16. — С. 105—113.
179. Лесюк М. Мовний світ сучасного галицького села (Ковалівка Коломийського району) : [монографія] / Микола Лесюк. — Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2008. — 328 с.
180. Лесюк М. Покутський говір як різновид загальнонаціональної мови / Микола Лесюк // Ямгорів. Літературно-краєзнавчий і мистецький альманах. — Городенка, 1998. — № 9—10. — С. 122—133.
181. Леута О. І. Старослов'янська мова : підручник для студ. філол. спец. вищ. навч. закладів / О. І. Леута. — К. : Інкос, 2007. — 256 с.
182. Лещенко В. Л. Вариативность и норма в современном русском языке: практикум / В. Л. Лещенко. — Гродно : ГрГУ им. Я. Купалы, 2010. — 52 с.
183. Лизанець П. М. Михайло Лучкай і його граматики / П. М. Лизанець // Лучкай Михайло. Граматика слов'яно-руська / М. Лучкай; упоряд. П. М. Лизанець ; пер. з латин.: П. М. Лизанець, Ю. М. Сак. — К. : Наукова думка, 1989. — 190 с.

184. Лимаренко В. До характеристики дієслівних форм у буковинських говірках / В. Лимаренко // Чернівецький держаний університет. Наукові записки. — Серія філологічних наук. — Питання історії і діалектології східнослов'янських мов. Книга друга. — 1961. — Т. 42, вип. 2. — С. 87—91.
185. Лиса Г. І. Перфектні форми в давньоруській книжно-писемній мові XI—XIII ст. / Г. І. Лиса // Науковий вісник кафедри Юнеско Київського національного лінгвістичного університету. *Linguarum*. — 8. Філологія. Педагогіка. Психологія. До 60-річчя Київського національного лінгвістичного університету. — 2008. — Вип. 16. — С. 57—63.
186. Лисенко П. С. Важливі особливості морфологічної системи говірок Ставищенського району на Київщині / П. С. Лисенко // Діалектологічний бюлетень. — 1956. — Вип. 6. — С. 30—41.
187. Лисенко П. С. Деякі морфологічні особливості говірок правобережних (середніх) районів Черкащини / П. С. Лисенко // Середньонаддніпрянські говори : зб. ст. — К. : Видавництво Академії наук УРСР, 1960. — С. 22—43.
188. Лисенко П. С. Фонетичні і морфологічні особливості говірки Димерського району на Київщині / П. С. Лисенко // Полтавсько-київський діалект – основа української національної мови : зб. ст. — К. : Вид-во АН УРСР, 1954. — С. 94—101.
189. Литвин Л. П. Вариантность синтаксических средств в структуре простого предложения современного украинского языка (падежные и предложно-падежные формы) [Текст] : диссертация на соиск. канд. филол. наук : спец. 10.02.02 «Украинский язык» / Любовь Петровна Литвин. — Киев, 1984. — 205 с.
190. Лингвистический энциклопедический словарь / Научно-редакционный совет издательства «Советская энциклопедия»; Ин-т языкознания АН СССР / гл. ред. В. Н. Ярцева. — М. : Советская энциклопедия, 1990. — 685 с.: ил.

191. Ломовцева А. Новітні англізми в українській мові і проблема лексичної варіантності / А. Ломовцева // Українська мова. — 2003. — № 1. — С. 96—102.
192. Ломтев Т. П. Об употреблении глагола относительно категории времени в древнерусском языке / Т. П. Ломтев // Ученые записки. Русский язык. — М. : Издательство Московского университета, 1952. — Вып. 150. — С. 219—253.
193. Лукьянова Н. А. Однокоренные синонимы и варианты слова / Н. А. Лукьянова // Синонимия в языке и речи. Доклады конференции (15–17 декабря 1969 г.). — Новосибирск : Институт геологии и геофизики, 1970. — С. 151—163.
194. Маковский М. Соотношение индивидуальных и социальных факторов в языке / М. Маковский // Вопросы языкознания. — 1976. — № 1. — С. 40—54.
195. Марчило Л. Аналітичні та синтетичні форми майбутнього часу недоконаного виду в діловій мові XVII ст. / Л. Марчило // Історія та сучасний стан функціонування граматичної системи української мови. На пошанування академіка А. П. Грищенка з нагоди його 70-річчя. — Черкаси : Брама-Україна, 2006. — С. 80—86.
196. Марчило Л. М. До історії аналітичних форм майбутнього часу недоконаного виду / Л. М. Марчило // Проблеми граматики і лексикології української мови : зб. наук. пр. — К., 2001. — С. 74—79.
197. Марчило Л. М. До проблеми походження форм майбутнього часу дієслова / Л. М. Марчило // Науковий часопис. Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови. — 2007. — Вип. 3. — С. 53—58.
198. Марчило Л. М. Зі спостережень над часовими формами дієслова у пам'ятках XVIII ст. / Л. М. Марчило // Науковий часопис. Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 10.

- Проблеми граматики і лексикології української мови : зб. наук. пр. — 2006. — Вип. 2. — С. 147—157.
199. Марчило Л. М. Історія форм майбутнього часу дієслова в українській мові [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Л. М. Марчило. — К., 1999. — 19 с.
200. Марчук Н. Й. Дієслівна парадигма сучасної української літературної мови в її зв'язках з народними говорами / Н. Й. Марчук // Питання взаємодії української літературної мови і територіальних діалектів. — К. : Наукова думка, 1972. — С. 90—92.
201. Марчук (Бовтрук) Н. Й. Форми 1-ої особи однини дієслів теперішнього часу в українських говорах / Н. Й. Марчук (Бовтрук) // Українська діалектологія і ономастика. — К. : Наукова думка, 1964. — С. 80—94.
202. Марчук (Бовтрук) Н. Й. Форми 2-ої особи однини дієслів теперішнього часу в українських говорах / Н. Й. Марчук (Бовтрук) // Територіальні діалекти і власні назви. — К. : Наукова думка, 1965. — С. 60—68.
203. Марчук Н. Й. Форми 3-ї особи дієслів теперішнього часу в українських говорах / Н. Й. Марчук // Українська діалектна морфологія / [Редкол.: Жилко Ф.Т. (відп. ред.) та ін.]; АН УРСР. Ін-т мовознав. ім. О.О.Потебні. — К. : Наукова думка, 1969. — С. 168—177.
204. Мартинова Г. До проблеми генезису середньонаддніпрянського діалекту / Г. Мартинова // Лінгвістичні студії. — 2001. — Вип. 8. — С. 239—247.
205. Мартиняк О. Фонетичні варіанти українських науково-технічних термінів / Оксана Мартиняк // Вісник Львівського ун-ту. Серія філол. — 2009. — Вип. 46. — Ч. II. — С. 17—22.
206. Матвієнко А. М. З питань граматичної аналогії / А. М. Матвієнко // Мовознавство. — 1961. — Т. 16. — С. 24—35.
207. Матвієнко А. Фразеологічні синоніми і варіанти / А. Матвієнко // Українська мова і література в школі. — 1965. — № 8. — С. 16—20.

208. Матвіяс І. Г. Діалектна основа словозміни в українській літературній мові / І.Г. Матвіяс // Мовознавство. — 2006. — № 5. — С. 52—65.
209. Матвіяс І. Г. Уніфікація варіантів у словотвірній системі української літературної мови / І. Г. Матвіяс // Мовознавство. — 2003. — № 4. — С. 57—65.
210. Матезиус В. О потенциальности языковых явлений / В. Матезиус // Пражский лингвистический кружок : сб. ст. — М. : Прогресс, 1967. — С. 42—69.
211. Мацюк Г. П. Кодифікація української мови в галицьких граматиках першої половини ХІХ ст. [Текст] : автореферат на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Г. П. Мацюк. — К., 2002. — 32 с.
212. Мацюк Г. П. Теоретична модель опису поняття «кодіфікація» / Г.П. Мацюк // Мовознавство. — 2003. — № 4. — С. 48—56.
213. Маштабей О. М. Деякі морфологічні риси говорів Полтавщини ХVІІ ст. / О. М. Маштабей // Середньонаддніпрянські говори : зб. ст. — К. : Видавництво Академій наук УРСР, 1960. — С. 184—203.
214. Мейе А. Общеславянский язык / А. Мейе. — М. : Издательство иностранной литературы, 1951. — 491 с.
215. Мельник Ю. В. Давноминулий час: проблема та гіпотези / Ю. В. Мельник // Мовознавство. — 1996. — № 1. — С. 30—31.
216. Мельничайко В. Я. До питання про граматичну синоніміку / В.Я. Мельничайко // Українська мова і література в школі. — 1970. — № 9. — С. 18—22.
217. Мельничук О. С. Південноподільська говірка села Писарівки (Кодимський район, Одеської області) / О. С. Мельничук // Діалектологічний бюлетень. — 1951. — Вип. 3. — С. 44—68.
218. Мечковская Н. Б. История языка и история коммуникации от клинописи до Интернета: курс лекций по общему языкознанию / Н. Б. Мечковская. — М. : Флинта; Наука, 2009. — 582 с.

219. Михайлова Н. Особливості формування і сучасний стан дієслівної парадигми дійсного способу гетерогенних говірок Володимирського району Донецької області / Н. Михайлова // Лінгвістичні студії. — 2002. — Вип. 9. — С. 208—213.
220. Міджин Р. С. Наголошування форм множини іменників у поетичному мовленні кінця XIX та XX століття / Р. С. Міджин // Лінгвістика. — 2010. — № 2 (20). — С. 281—287.
221. Мірченко М. В. Варіантність синтаксичних конструкцій і стилістичне забарвлення / М. В. Мірченко // Культура слова. — 1982. — Вип. 22. — С. 45—47.
222. Місник Н. В. Культура терміновживання у мові сучасної медицини / Н. В. Місник // Культура слова. — 2001. — Вип. 57—58. — С. 94—97.
223. Місяк Н. В. Еволюція функціонування паралельних закінчень іменників чоловічого роду -ові (-еві, -єві) // -у (-ю) [Електронний ресурс] / Н. В. Місяк, А. Ф. Соломахін // Наукові праці. — 2009. — Вип. 92, т. 105. — С. 92—96. — Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Npchdu/Philology.Linguistics/2009_92/92-17.pdf. — Назва з екрана.
224. Могила А. П. До характеристики середньочеркаських говірок / А. П. Могила. — К. : Київський державний університет ім. Т.Г. Шевченка, 1958. — 64 с.
225. Могила А. П. Словозміна в говірках середньої Черкащини / А. П. Могила // Середньонадніпрянські говори : зб. ст. — К. : Видавництво Академії наук УРСР, 1960. — С. 44—64.
226. Мозер М. Причинки до історії української мови / Міхаель Мозер. — Х. : Харків. іст.-філол. т-во, 2008. — XVI, 832 с.
227. Мойсієнко В. Житомирський рукописний кодекс XVIII ст. / В. Мойсієнко // Гісторія Г. Граб'янки. Лїтопис краткій / Упорядник В. М. Мойсієнко. — Житомир, 2001. — С. 5—38.

228. Мойсієнко В. М. Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року / В. М. Мойсієнко // Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року. — Житомир, 2002. — С. 5—20.
229. Мойсієнко В. М. Фонетична система українських поліських говорів у XVI—XVII ст. : монографія / В. М. Мойсієнко. — Житомир : Вид-во ЖДУ ім. Франка, 2006. — 448 с.
230. Морозова М. И. Вариантные формы прилагательных (формы сравнительной степени) / Морозова М. И. // Языковая норма и статистика. — М. : Наука, 1977. — С. 59—75.
231. Мосенкіс Ю. Л. Українська мова у євразійському просторі [Текст] : Трипільська генеза милозвучності та віддалені родинні зв'язки / Ю. Л. Мосенкіс. — К. : Видавничий дім А+С, 2006. — 223 с. — (Серія «Трипільська культура – українська мова»).
232. Москаленко А. А. Нормалізація української літературної мови / А. А. Москаленко. — Одеса: Вид-во ОДУ, 1974. — 86 с.
233. Мраморнова О. Г. Употребление прошедших времен в поздних славянских редакциях «Жития Василия Нового» / О. Г. Мраморнова // Вестник ПСТГУ. Филология. — 2011. — Вып. 1 (23). — С. 133—141.
234. Муқан А. М. Варіантність форм у деяких новостворених говорах української мови / А. М. Муқан // Українська діалектна морфологія / [Редкол.: Жилко Ф.Т. (відп. ред.) та ін.]; АН УРСР. Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні. — К. : Наукова думка, 1969. — С. 191—199.
235. Мустафина Э. К. Проблема древнерусских форм сложного будущего с глаголами *имамь*, *хощу* и *могу* (на материале «Повести временных лет» по спискам XIV—XV вв.) / Э.К. Мустафина, Г. А. Хабургаев // Вестник МГУ. — Серия 9. Филология. — М., 1985. — № 2. — С. 20—23.
236. Наєнко Г. Історична морфологія української мови : Динаміка граматичної форми : навчальний посібник / Галина Наєнко. — К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2010. — 136 с.

237. Назарова Т. В. Аналогія структурного зв'язку у говорах української мови / Т. В. Назарова // Українська діалектна морфологія. — К. : Наукова думка, 1969. — С. 14—33.
238. Негрич М. Скарб гуцульського говору: Березови / Микола Негрич. — Львів : Інститут українознавства ім.І. Крип'якевича НАН України, 2008 (Серія «Діалектологічна скриня»). — 224 с.
239. Непийвода Ф. А. Форми дієслів в «Актовій книзі Стародубського міського уряду 17 століття» / Ф. А. Непийвода // Наукові записки Черкаського педагогічного інституту. — 1960. — Т. 15, Серія філологічних наук, вип. 5. — С. 163—177.
240. Нередкова С. Дієслівні форми теперішнього часу в українському мовленні м. Луганська / С. Нередкова // Діалектна мова: сучасний стан і динаміка в часі. До сторіччя професора Ф.Т.Жилка. Тези доповідей Міжнародної наукової конференції (5–7 березня 2008р., Київ). — К. : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2008. — С. 144—146.
241. Неровня Н. Н. Вариантность и синонимы в украинской фразеологии [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Н. Н. Неровня. — АН УССР, Ін-т лінгвістики. — К., 1990. — 16 с.
242. Николаева Т. М. Лингвистика текста. Современное состояние и перспективы / Т. М. Николаева // Новое в зарубежной лингвистике. — М. : Прогресс, 1978. — Вып. 8. — С. 5—39.
243. Николаева Т. М. Текст / Т. М. Николаева // Лингвистический энциклопедический словарь / под ред. В. Н. Ярцевой. — М., 1990. — С. 507.
244. Ніка О. Модус у староукраїнській літературній мові другої половини XVI — першої половини XVII ст. : монографія / О. І. Ніка. — К. : Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка, 2009. — 437, [4] с.
245. Німчук В. Граматика М. Смотрицького — перлина давнього мовознавства / В. Німчук // Мелетій Смотрицький Граматіки словенска

- правильное свнтагма. — Єв'є, 1619. Підготовка факсимільного видання та дослідження пам'ятки В.В. Німчука. — К. : Наукова думка, 1979. — 111 с.
246. Німчук В. В. Євсевієве Євангеліє 1283 р. як пам'ятка української мови / В. В. Німчук // Євсевієве Євангеліє 1283 року / Підгот. до вид. Г. Арполенко, З. Козирєва, Г. Лиса, В. Німчук та ін. — К., 2001. — С. 4—38.
247. Німчук В. Наддністрянські діалектні риси в «Євсевієвому євангелії 1283 року» / Василь Німчук // Вісник Прикарпатського національного університету. Філологія (Мовознавство). — 2008. — Вип. 19—20. — С. 3—17.
248. Німчук В. В. Середньозакарпатський говір на початок ХІХ ст. (Мова поезії В. Довговича) / В. В. Німчук // Структурні рівні українських говорів. — К. : Наукова думка, 1985. — С. 23—52.
249. Німчук В. Систематичний підручник церковнослов'янської мови «Грамматіка словенска» Л. Зизанія — Вільно, 1596 // Лаврентій Зизаній Граматика словенська / Підгот. факс. вид. та дослідження пам'ятки В. В. Німчука. — К. : Наукова думка, 1980. — С. 3—55.
250. Общее языкознание : формы существования, функции, история языка / отв. ред. Б. А. Серебренникова. — М. : Наука, 1970. — 597 с.
251. Павлюк М. Українські говори Румунії = Ukrainian dialects in Romania : Діалектні тексти / Павлюк Микола, Робчук Іван; Канадський інститут укр. студій, Наукове тов-во ім.Т.Г. Шевченка в Америці. Ін-т українозн.ім. І. Крип'якевича, НАН України. — Едмонтон : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2003. — 784 с.
252. Панов М. В. Російська мова / М. В. Панов // Мови народів СРСР. — Т. І : Індоевропейські мови. — М. : Наука, 1966. — С. 55—122.
253. Панькевич І. Українські говори Підкарпатської Русі і сумежних областей. Звучня і морфологія / І. Панькевич. — Ч. 1. — Прага, 1938. — 549 с.

254. Перетятко М. Л. Морфологічні риси говірок Дубенського району, Ровенської області / М. Л. Перетятко // Діалектологічний бюлетень. — 1960. — Вип. 7. — С. 76—86.
255. Петрухин П. В. «Русский плюсквамперфект» в типологической перспективе / П. В. Петрухин, Д. В. Сичинава // Вереница литер : Сб. статей к 60-летию В.М. Живова. — М. : ЯСК, 2006. — С. 193—214.
256. Пешковский А. М. Вопросы методики родного языка, лингвистики и стилистики / А. М. Пешковский. — М.-Л. : Государственно издательство, 1930. — 176 с.
257. Пилинський М. М. Літературні норми. Типи та їх класифікація / М. М. Пилинський // Мовознавство. — 1974. — № 3. — С. 11—23.
258. Пилинський М. М. Мовна норма і стиль / М. М. Пилинський. — К. : Наукова думка, 1976. — 288 с.
259. Півторак Г. Українці звідки ми і наша мова / Григорій Півторак. — К. : Наукова думка, 1993. — 200 с.
260. Півторак Г. П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови / Г. П. Півторак. — К. : Наукова думка, 1988. — 280 с.
261. Піддубська І. Функціональна периферія дієслівних форм теперішнього часу / І. Піддубська // Лінгвістичні студії. — 1998. — Вип. 4. — С. 102—110.
262. Плющ М. Сучасна українська літературна мова [Текст] : підруч. для студ. філол. спец. вищ. навч. закл. / М. Я. Плющ [та ін.] ; ред. М. Я. Плющ. — [7-е вид., перероб. і доп.]. — К. : Вища школа, 2009. — 430 с.
263. Пожарицкая С. К. Отражение эволюции древнерусского плюсквамперфекта в говорах севернорусского наречия Архангельской области / С. К. Пожарицкая // Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования. — 1991. — С. 268—279.

264. Попова З. Д. Просторечное употребление падежных форм и литературная норма / З. Д. Попова // Синтаксис и норма. — М. : Наука, 1974. — С. 176—186.
265. Поставний В. В. Морфологічні варіанти іменників / В. В. Поставний // Українська мова і література в школі. — 1974. — № 8. — С. 35—44.
266. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике / А. А. Потебня. — М. : Учпедгиз, 1958. — Т. 1—2. — 536 с.
267. Примушко Н. О. Історія морфології дієслова в середньонаддніпрянському діалекті [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступення канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Н.О. Примушко. — Київ, 2011. — 20 с.
268. Пристай Б. Р. Акцентні варіанти іменників та прикметників у сучасній українській мові [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступення канд. філол. наук : спец. 10.02.02 «Українська мова» / Б. Р. Пристай / ЛДУ ім. І.Франка. — Львів, 1995. — 23 с.
269. Приступа Т. І. Синтетичні й аналітичні елементи в українській морфологічних системах (теоретичний і лінгвістичноісторіографічний аспекти) / Т.І. Приступа // Східнослов'янська філологія : зб. наук. пр. — Горлівка, 2005. — Вип. 6. — С. 112—118.
270. Пура Я. О. Говори Західної Дрогобиччини / Я.О. Пура. — Ч. 1. — Львів : Львів. держ. пед. ін-т, 1958. — 88 с.
271. Рабій-Карпинська С. Бойківські говірки. Збірник статей. Вступ та редакція Михайло Лесів. Зібрав і до друку підготував Володимир Пилипович. «Перемиська бібліотека» Перемиського відділу. Об'єднання українців у Польщі / Софія Рабій-Карпинська. — Перемишль, 2011. — Т. 18. — 186 с.
272. Радченко О. І. Мовна норма і варіантність в українській науковій термінології [Текст] : дис. на здобуття наук. ступення канд. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова» / О. І. Радченко. — Х., 2000. — 203 арк. — Бібліогр.: арк. 180—187.

273. Рамишвили Т. Гумбольдианство / Т. Рамишвили // Лингвистический энциклопедический словарь / под ред. В.Н. Ярцевой. — М., 1990. — С. 123—124.
274. Рахинський В. Матеріали до діалектології Вінницької і суміжних округ / В. Рахинський // Записки Вінницького укрпедтехнікуму. — Вінниця, 1929. — Вип. 1. — С. 17—30.
275. Рембецька О. В. Проблема словотвірної синонімії та словотвірної варіантності в українському мовознавстві / О.В. Рембецька // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Лінгвістика» : зб. наук. пр. — 2005. — Вип. 2. — С. 309—313.
276. Рогожникова Р. П. Варианты слов в русском языке / Р. П. Рогожникова. — М. : Просвещение, 1966. — 160 с.
277. Розенталь Д. Э. Словарь-справочник лингвистических терминов / Д.Э.Розенталь, М. А. Теленкова. — [Изд. 2-е, испр. и доп.]. — М. : Просвещение, 1976. — 543 с.
278. Романюк Ю. Утворення паралельних форм минулого часу дієслів української мови / Ю. Романюк // Лінгвістичні студії. — 2007. — Вип. 15. — С. 188—191.
279. Русанівський В. М. Варіантність норми / В. М. Русанівський // Українська мова : енциклопедія / НАН України; Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні; Ін-т української мови / редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови) [та ін.]. — [2-е вид., виправлене і доповнене]. — К. : Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2004. — С. 63—64.
280. Русанівський В. М. Вид / В. М. Русанівський // Українська мова : енциклопедія / НАН України; Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні; Ін-т української мови / редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови) [та ін.]. — [2-е вид., виправлене і доповнене]. — К. : Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2004. — С. 67—68.

281. Русанівський В. М. Значення і взаємозв'язок граматичних категорій виду і часу в українській мові XVI—XVII ст. / В.М. Русанівський. [Відпов.ред. канд.філол.наук І.Г. Матвіяс]. — К. : АН УРСР, 1959. — 97 с.
282. Русанівський В. М. Імперфект / В. М. Русанівський // Українська мова : енциклопедія / НАН України; Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні; Ін-т української мови / редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови) [та ін.]. — [2-е вид., виправлене і доповнене]. — К. : Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2004. — С. 219.
283. Русанівський В. М. Історія української літературної мови : [підручник] / В. М. Русанівський. — К. : АртЕк, 2002. — 423 с.
284. Русанівський В. М. Перфект / В. М. Русанівський // Українська мова : енциклопедія / НАН України; Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні; Ін-т української мови / редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови) [та ін.]. — [2-е вид., виправлене і доповнене]. — К. : Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2004. — С. 473.
285. Русанівський В. М. Стійкість граматичної структури / В. М. Русанівський // Мовознавство. — 1968. — № 4. — С. 4—16.
286. Русанівський В. М. Структура українського дієслова / В.М. Русанівський. — К. : Наукова думка, 1971. — 316 с.
287. Русанівський В. М. Теперішній час / В. М. Русанівський // Українська мова : енциклопедія / НАН України; Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні; Ін-т української мови / редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови) [та ін.]. — [2-е вид., виправлене і доповнене]. — К. : Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2004. — С. 681—682.
288. Салихова Д. А. Нормативность и вариативность морфонологических явлений в татарском языке / Д. А. Салихова // Нормативность и вариативность в татарском языке. — Казань, 1987. — С. 24—31.

289. Самійленко С. П. Фонетичні особливості говірок Запорізької області / С.П. Самійленко // Діалектологічний бюлетень. — 1956. — Вип. 6. — С. 89—97.
290. Самійленко С. П. Форми дієслів дійсного способу в актових книгах Полтавського городского уряду II половини XVII ст. / С.П. Самійленко // Праці Одеського університету. — 1961. — Т. 151. — Серія філол. наук. Вип. 10. — С. 89—104.
291. Селищев А. М. Старославянский язык / А. М. Селищев. — Ч. 2. — М. : Учпедгиз, 1952. — 206 с.
292. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / Олена Селіванова. — Полтава : Довкілля-К, 2006. — 716 с.
293. Семенюк Н. Н. Некоторые вопросы изучения вариантности / Н. Н. Семенюк // Вопросы языкознания. — 1965. — № 1. — С. 48—55.
294. Семенюк Н. Н. Норма / Н. Н. Семенюк // Лингвистический энциклопедический словарь / под ред. В.Н. Ярцевой. — М., 1990. — С. 337—338.
295. Семенюк Н. Н. Проблема формирования норм немецкого литературного языка XVIII столетия / Н. Н. Семенюк. — М. : Наука, 1967. — 298 с.
296. Семиряк В. Д. Словообразовательные варианты в современном украинском языке [Текст] : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.02 «Языки народов СССР (украинский язык)» / В.Д. Семиряк. — Харьков, 1973. — 25 с.
297. Семиряк В. Д. Шляхи виникнення іменникових словотворчих варіантів / В. Д. Семиряк // Мовознавство. — 1971. — № 5. — С. 21—27.
298. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии / Э. Сепир / Пер. с англ. Перцова Е.Н.; общая ред. Е.А. Кибрик. — М. : Прогресс, 1993. — 656 с.
299. Сидоров Е. В. Проблемы речевой системности / Е. В. Сидоров. — Москва : Наука, 1987. — 138 с.

300. Скаб М. В. Дери́ваційна спроможність лексико-семантичних варіантів слова душа як вияв когнітивних можливостей людини / М. В. Скаб // Мови та культури у новій Європі: контакти і самобутність: Збірник доповідей на Міжнародних наукових читаннях, присв. 70-річчю від дня народження чл.-кор. НАН України, докт. філол. наук, проф. Н.Ф. Клименко. — К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2009. — С. 616—622.
301. Скаличка В. Ассиметричний дуализм языковых единиц / В. Скаличка // Пражский лингвистический кружок : сб. ст. / под ред. Н. А. Кондрашова. — М., 1967. — С. 119—128.
302. Скворцов Л. И. Норма. Литературный язык. Культура речи / Л. И. Скворцов // Актуальные проблемы культуры речи. — М. : Наука, 1970. — С. 40—103.
303. Скворцов Л. И. Норма (языковая) / Л. И. Скворцов // Русский язык. Энциклопедия / Гл. ред. Ф.П. Филин. — М. : Сов.энциклопедия, 1979. — С. 163—165.
304. Скляренко В. Г. История акцентуации имён существительных украинского языка [Текст] : автореф. дис. на соискание науч. степени д-ра филол. наук : спец. 10.02.02 «Украинский язык» / В. Г. Скляренко. — К., 1983. — 46 с.
305. Скляренко В. Г. Нариси з історичної акцентології української мови / В. Г. Скляренко. — К. : Наукова думка, 1983. — 239 с.
306. Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови. / Л. Г. Скрипник. — К. : Наукова думка, 1973. — 390 с.
307. Сложеникина Ю. В. К вопросу о метаязыке теории вариантности / Ю. В. Сложеникина // Филологические науки. — 2005. — № 2. — С. 50—58.
308. Слухай Н. В. Категоріальні архетипи мови міфопоетичної традиції язичників і християн: спроба зіставлення / Н. В. Слухай // Вісник Київського інституту “Слов’янський університет”. — 2001. — Вип. 9. — С. 169—179.

309. Смирницкий А. И. Лексикология английского языка / А. И. Смирницкий. — М. : Изд-во лит. на иностр. яз., 1956. — 260 с.
310. Сніцар І. В. Типологічні особливості фразеологічних синонімів в англійській та українській мовах / І. В. Сніцар, В. О. Співачук // Вісник Хмельницького національного університету : Філологічні дисципліни. — 2008. — № 7. — С. 56—60.
311. Соболевский А. И. Из введения в морфологию Церковно-славянского языка / А. И. Соболевский // «Филологические записки». — Воронеж, 1902. — С. 5—6.
312. Соколова И. Г. Будущее время глагола в русской и украинской деловой письменности XV века [Текст] : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. филол. наук : 660 / Соколова И.Г. — Ташкент, 1972. — 32 с.
313. Соколова М. А. Очерки по исторической грамматике русского языка / М. А. Соколова. — Л. : издательство Ленинградского университета, 1962. — 312 с.
314. Соколова С. О. Семантика и стилистика русского глагола / С.О. Соколова, Н. П. Шумарова. — К. : Наукова думка, 1988. — 144 с.
315. Солнцев В. М. Вариантность / В. М. Солнцев // Лингвистический энциклопедический словарь / под ред. В.Н. Ярцевой. — М., 1990. — С. 80—81.
316. Солнцев В. М. Вариантность как общее свойство языковой системы / В. М. Солнцев // Вопросы языкознания. — 1984. — № 2. — С. 31—42.
317. Сологуб Н. М. У *цвіті* – у *цвітú* / Н. М. Сологуб // Рідне слово. — 1974. — Вип. 8. — С. 45—51.
318. Сопоставительная грамматика русского и украинского языков / Отв. ред. Н. Г. Озерова. Коллектив авторов: Г. Д. Басова, А. В. Качура, А.В. Кихно и другие. — К. : Наукова думка, 2003. — 536 с.
319. Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики // Ф. де Соссюр. Тр. по языкознанию. — М. : Прогресс, 1977. — С. 31—285.

320. Станівський М. Ф. Старослов'янська мова : навчальний посібник / М. Ф. Станівський. — К. : Вища школа, 1983. — 262 с. : табл. ; 21 см.
321. Степанов Ю. С. Основы языкознания / Ю. С. Степанов. — М. : Просвещение, 1966. — 271 с.
322. Степанов Ю. С. Стыль / Ю. С. Степанов // Лингвистический энциклопедический словарь / под ред. В. Н. Ярцевой. — М., 1990. — С. 494—495.
323. Стишов О. А. Динамічні процеси в лексико-семантичній системі та в словотворі української мови кінця ХХ ст. (на матеріалі мови засобів масової інформації) [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. А. Стишов. — К., 2003. — 35 с.
324. Стрельчук Г. П. Із назіранняў над словазмяненнем назаўнікаў ў мове стараукраїнскіх помнікаў / Г. П. Стрельчук // Веснік Беларускага дзяжаунага універсітэта. — Серыя 4. Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. — Мінск, 2000. — С. 50—54.
325. Стрельчук Г. П. Локальна варыянтнасць іменніковых флексій жіночого роду аднiнi в мові староукраїнських пам'яток / Г. П. Стрельчук // Матеріали міжнародної наукової конференції Slaviane wschodnie : Ukraina między językiem a kulturą. — Kraków, 2001. — С. 38—46.
326. Стрельчук Г. П. Локальні риси української мови в пам'ятках XVII століття / Г. П. Стрельчук // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Мовознавство. — 2000. — С. 60—64.
327. Стрельчук Г. Риси просторової варіантності української мови в пам'ятках XVII—XVIII століття / Галина Стрельчук // Українське мовознавство. — 2000. — № 22. — С. 89—94.
328. Стрельчук Г. П. Система словозміни в українських інтермедіях XVII—XVIII ст. [Текст] : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Г. П. Стрельчук. — К., 1990. — 184 с.

329. Стрельчук Г. П. Структурні риси староукраїнської мови в епоху існування Великого князівства Литовського (на матеріалі словозміни іменників чоловічого роду в пам'ятках ділового стилю) / Г. П. Стрельчук // *Hungarobaltoslavica*. — Budapest, 2000. — С. 125—126.
330. Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За заг. ред. І.К. Білодіда. — К. : Наукова думка, 1969. — 582 с.
331. Сучасна українська літературна мова: Морфологія. Синтаксис : [підручник] / А. К. Мойсієнко, І. М. Арібжанова, В. В. Коломийцева та ін. — К. : Знання, 2010. — 374 с.
332. Тараненко О. О. Варіанти / О. О. Тараненко // Українська мова : енциклопедія / НАН України; Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні; Ін-т української мови / редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови) [та ін.]. — [2-е вид., виправлене і доповнене]. — К. : Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2004. — С. 62—63.
333. Титаренко Е. Я. Категория фазовости и вид русского глагола : [монографія] / Е. Я. Титаренко. — Симферополь : Издательство «ДОЛЯ», 2011. — 368 с.
334. Трубецкой Н. С. Основы фонологии : научное издание / Н. С. Трубецкой / Пер. с нем. А.А. Холодовича. Ред. С. Д. Кацнельсона. Послесл. А.А. Реформатского. — М. : Иностр. лит., 1960. — 372 с.
335. Тукова Т. Морфологическая вариантность как лингвистическая проблема / Т. Тукова // *Лінгвістичні студії*. — 2007. — Вип. 15. — С. 204—209.
336. Ужченко В. Д. Фразеологія сучасної української мови : посіб. для студ. філол. фак-тів вищ. навч. закл. / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. — Луганськ : Альма-матер, 2005. — 400 с.
337. Ужченко Д. В. Фразеологічна варіантність у східнословобожанських говірках / Д. В. Ужченко // *Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова*. — Серія 10. —

- Проблеми граматики і лексикології української мови. — К., 2008. — Вип. 3, книга 2. — С. 191—199.
338. Українська мова. Енциклопедія / НАН України; Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні; Ін-т української мови / редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови) [та ін.]. — К. : Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2000. — 821 с.
339. Успенский Б. А. История русского литературного языка (XI—XVII вв.) / Б. А. Успенский. — [3-е изд., испр. и доп.]. — М. : Аспект Пресс, 2002. — 558 с.
340. Федак С. А. Форми минулого часу дієслів в українській літературній мові на Волині у XVIII ст. / С. А. Федак // Лінгвістика : зб. наук. пр. ЛНУ імені Тараса Шевченка. — 2010. — № 1(19). — С. 159—164.
341. Филин Ф.П. Несколько слов о языковой норме и культуре речи / Ф.П. Филин // Вопросы культуры речи. — 1966. — Вып. 7. — С. 15—22.
342. Филин Ф. П. О слове и вариантах слова / Отв. ред. : В.М. Жирмунский, О.П. Суник // Морфологическая структура слова в языках различных типов. — Москва–Лениград : Издательство АН СССР, 1963. — С. 128—133.
343. Фроянова Т. И. К вопросу о функциях перфектных форм в синодальном списке первой новгородской летописи / Т. И. Фроянова // Труды Ставропольского гос. пед. ин-та. Кафедра рус. яз. — Ставрополь, 1969. — Вып. 2: Русский язык. Материалы и исследования. — С. 139—150.
344. Хабургаев Г. А. Древнерусский и древнепольский глагол в сопоставлении со старославянским. (К реконструкции праславянской системы претеритов) / Г. А. Хабургаев // Исследования по глаголу в славянских языках. История славянского глагола. — 1991. — С. 42—54.
345. Хабургаев Г. А. Судьба вспомогательного глагола древних славянских аналитических форм в русском языке / Г. А. Хабургаев // Вестник Моск. ун-та. Серия Филология. — 1978. — № 4. — С. 42—53.

346. Ходаковська О. О. Фонетико-граматична варіантність в українській мові кінця XVIII — початку XIX ст. на Слобожанщині (за «Словником мови творів Г. Квітки-Основ'яненка») [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец.10.02.01 «Українська мова» / О. О. Ходаковська. — Харків, 2002. — 16 с.
347. Худаш М. Л. Лексика українських ділових документів кінця XVI — початку XVII ст. (на матеріалах Львів. ставропігійського братства) / М. Л. Худаш. — К. : Вид-во Акад. наук УРСР, 1961. — 164 с.
348. Чабаненко В. А. Стилiстичнi можливостi словотвiрних варiантiв / В. А. Чабаненко // Українська мова і література в школі. — 1983. — № 11. — С. 38—40.
349. Чабаненко В. А. Фонетична варіантність слова і мовна експресія / В. А. Чабаненко // Мовознавство. — 1981. — № 5. — С. 28—35.
350. Черкез І. Б. Морфологічна варіантність іменникових форм в епістолярії української інтелігенції кінця XIX — початку XX ст. / І. Б. Черкез // Лінгвістика : зб. наук. пр. — 2010. — № 1 (19). — С. 221—231.
351. Чернецкая А. В. Функции иноязычных деривационных ресурсов в словообразовательной системе украинского языка [Текст] : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.02 / А. В. Чернецкая. — К., 1983. — 23 с.
352. Черниш Т. О. Слов'янська лексика в історико-етимологічному висвітленні (гніздовий підхід) : [монографія] / Т. О. Черниш / Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. Ін-т філології. — К., 2003. — 480 с.
353. Черных П. Я. Историческая грамматика русского языка : краткий очерк [пособие для пед. и учит. институтов] / проф. П. Я. Черных. — М. : Учпедгиз Минпросвещения РСФСР. — 1952. — 314 с.
354. Чернов В. А. Русский глагол в XVII веке / В. А. Чернов. — Свердловск : Изд-во УрГУ, 1984. — 88 с.

355. Чумак В. В. Темпоральні форми словенського дієслова і сербсько-хорватсько-східнослов'янський граматичний контекст / В. В. Чумак // Мовознавство. — 2003. — № 2–3. — С. 151—157.
356. Шахматов А. А. Краткий очерк истории малорусского (украинского) языка / А. А. Шахматов // Украинский народ в его прошлом и настоящем. — Т. II. — Пг., 1916. — С. 664—707.
357. Шахматов О. Нариси з історії української мови та хрестоматія : з пам'ятників письменської старо-українщини XI—XVIII в.в. / О. Шахматов, А. Кримський. — К. : Друкар, 1922. — 182 с.
358. Шварцкопф Б. С. Типы соотношения вариантов и статистические исследования нормы / Б. С. Шварцкопф // Языковая норма и статистика. — М. : Наука, 1977. — С. 126—134.
359. Шевелёва М. Н. Об утрате древнерусского перфекта и происхождении диалектных конструкций со словом *есть* / М. Н. Шевелёва // Языковая система и ее развитие во времени и пространстве: Сборник научных статей к 80-летию профессора К. В. Горшковой. — 2001. — С. 199—215.
360. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови / Юрій Шевельов / Канад. ін-т укр. студій та ін.; [Пер. з англ.: С.Вакуленко, А.Даниленко]. — Х. : АКТА, 2002. — 1054 с. + 4 окр. арк. мап.
361. Шевченко Л. І. Інтелектуальна еволюція української літературної мови: теорія аналізу : [монографія] / Л. І. Шевченко. — К. : Київ. ун-т, 2001. — 478 с.
362. Шевчук О. П. Фонетические и морфологические особенности Псковского говора XIII в. (на материале Сентябрьского Пролога, Ргада, Тип.156) / Ольга Павловна Шевчук // Russian Linguistics. — 2003. — 27 (2). — С. 127—140.
363. Шило Г. Ф. Південно-західні говори на північ від Дністра / Г. Ф. Шило. — Л. : Вид-во Львів. пед. ін.-ту, 1957. — 257 с.
364. Штанденко У. М. Відіменний суфіксальний словотвір дієслів у староукраїнській мові XIV—XVIII ст. [Текст] : автореф. дис. на здобуття

- наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / У. М. Шганденко. — К., 2003. — 20 с.
365. Шганденко У. М. Відіменний суфіксальний словотвір дієслів у староукраїнській мові XIV—XVIII ст. : [монографія] / Уляна Шганденко. — К. : Інститут української мови НАН України, 2008. — 208 с.
366. Шганденко У. М. Особливості словотвірних відношень у відіменній деривації дієслів / У. М. Шганденко // Лінгвістичні студії. — 2009. — Вип. 18. — С. 151—155.
367. Щерба Л. В. Избранные работы по русскому языку [Текст] : научное издание / Предисл., подбор текстов и ред. М. И. Матусевич ; АН СССР; Отд-ние литературы и языка. — М. : Учпедгиз, 1957. — 188 с.
368. Щетинкин В. Е. Синонимия или вариантность? / В. Е. Щетинкин // Синонимия в языке и речи. Доклады конференции (15–17 декабря 1969 г.). — Новосибирск : Институт геологии и геофизики, 1970. — С. 164—169.
369. Юносова В. О. Варіантність відмінкових закінчень іменників у сучасній українській літературній мові [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Валентина Олександрівна Юносова. — К., 1998. — 18 с.
370. Юрковский М. Сложное будущее время в украинском языке XIV—XV вв. / М. Юрковский // Исследования по глаголу в славянских языках. — М., 1991. — С. 101—105.
371. Юсікова О. В. Із спостережень над морфологічними особливостями говірки села Богдан Рахівського району Закарпатської області / О. В. Юсікова // Лінгвістика. — 2011. — № 3. — Ч. 1. — С. 198—203.
372. Якобсон Р. О. О структуре русского глагола // Якобсон Р. Избранные работы / Пер. с англ., нем., франц. — М. : Прогресс, 1985. — С. 210—221.
373. Яковлева А. П. К истории форм будущего времени в древнерусском языке (на материале некоторых новгородских и московских памятников письменности русского языка) [Текст] : автореф. дисс. на соискание

- науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык» / А. П. Яковлева. — М., 1953. — 17 с.
374. Ярцева В. Н. Об аналитических формах слова / В. Н. Ярцева // Морфологическая структура слова в языках различных типов. — Москва–Ленинград : Издательство АН СССР, 1963. — С. 52—60.
375. Ярцева В. Н. Проблема вариативности на морфологическом уровне языка / В. Н. Ярцева // Семантическое и формальное варьирование. — М. : Наука, 1979. — С. 7—26.
376. Ярцева В. Н. Проблемы вариативности и взаимоотношения уровней грамматической системы языка / В. Н. Ярцева // Вопросы языкознания. — 1983. — № 5. — С.17—25.
377. Ярцева В. Н. Развитие национального литературного английского языка / В. Н. Ярцева. — М. : Наука, 1969. — 286 с.
378. Havranek Bohuslav, Jedlička Alois Ceska mluvnice. — Praha : Statni Pedagogicke Nakladatelstvi, 1960. — 486 s.
379. Gröschel Bernhard. Die Sprache Ivan Vyšens'kyjs. Untersuchungen und Materialien zur historischen Grammatik des Ukrainischen. — Köln und Wien : Böhlau Verlag, 1972. — 384 s.
380. Zinkiewicz-Tomanek Bozena Варіантність форм минулого часу дієслів на *-ну-ти* у сучасній українській мові / Bozena Zinkiewicz-Tomanek // Slavia Orientalis. — Kraków. — Tom LI, NR 3. Rok 2002. — С. 435—445.
381. Witkowski Wieslaw Język utworów Joannicjusza Galatowskiego na tle języka piśmiennictwa XVII wieku / Wieslaw Witkowski. — Kraków, 1969. — 167 p.

СПИСОК НАЗВ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЇХ УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- АБМУ — Акты Бориспольскаго мѣйскаго уряду 1612—1699 гг. // Кіевская старина. — Т. 37. — Апрѣль. — Кієвъ : Типографія Г. Т. Корчакъ-Новицкаго, 1892. — С. 3—32; Т. 37. — Май. — Кієвъ, 1892. — С. 33—40.
- АКЖГУ 1605 — Актова книга Житомирського гродського уряду 1605 року // Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. : зб. акт. док. / [підгот. до друку В. В. Німчук та ін.]. — К. : Наукова думка, 1981. — С. 24—112.
- АКЖГУ 1609 — Актова книга Житомирського гродського уряду, 1609 року // Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. : Збірник актових документів. Пам'ятки української мови XVII ст. / [підгот. до друку В. В. Німчук та ін.]. — К. : Наукова думка, 1981. — С. 113—179.
- АКЖГУ 1611 — Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року. / Підготували до видання А. М. Матвієнко, В. М. Мойсієнко. — Житомир : Полісся, 2002. — С. 28—57.
- АКЖГУ 1649—1650 — Актова книга Житомирського гродського уряду, 1649—1650 року // Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. : Збірник актових документів. Пам'ятки української мови XVII ст. / [підгот. В. В. Німчук та ін.]. — К. : Наукова думка, 1981. — С. 180—219.
- АЛСБ 1600 — Протоколы засѣданій Львовскаго Ставропигіального братства (1599—1650) // АрхЮЗР. Акты, относящієся къ исторіи Львовскаго Ставропигіального братства. — К., 1904. — Ч. 1, т. 11. — С. 59—61.
- АЛСБ 1601 — Протоколы засѣданій Львовскаго Ставропигіального братства (1599—1650) // АрхЮЗР. Акты, относящієся къ исторіи Львовскаго Ставропигіального братства. — К., 1904. — Ч. 1, т. 11. — С. 61—65.

- АЛСБ 1602 — Протоколи засѣданій Львовскаго Ставропигіального братства (1599—1650) // АрхЮЗР. Акты, относящіеся къ исторіи Львовскаго Ставропигіального братства. — К., 1904. — Ч. 1, т. 11. — С. 65—66.
- АЛСБ 1604 — Протоколи засѣданій Львовскаго Ставропигіального братства (1599—1650) // АрхЮЗР. Акты, относящіеся къ исторіи Львовскаго Ставропигіального братства. — К., 1904. — Ч. 1, т. 11. — С. 66—69.
- АЛСБ 1605 — Протоколи засѣданій Львовскаго Ставропигіального братства (1599—1650) // АрхЮЗР. Акты, относящіеся къ исторіи Львовскаго Ставропигіального братства. — К., 1904. — Ч. 1, т. 11. — С. 69—70.
- АЛСБа 1600 — Протоколи засѣданій Львовскаго Ставропигіального братства (1599—1650) // АрхЮЗР. Акты, относящіеся къ исторіи Львовскаго Ставропигіального братства. — К., 1904. — Ч. 1, т. 11. — С. 70—71.
- АЛСБ 1607 — Протоколи засѣданій Львовскаго Ставропигіального братства (1599—1650) // АрхЮЗР. Акты, относящіеся къ исторіи Львовскаго Ставропигіального братства. — К., 1904. — Ч. 1, т. 11. — С. 71.
- АЛСБ 1608 — Протоколи засѣданій Львовскаго Ставропигіального братства (1599—1650) // АрхЮЗР. Акты, относящіеся къ исторіи Львовскаго Ставропигіального братства. К., 1904. — Ч. 1, т. 11. — С. 71—73.
- АЛСБ 1611 — Протоколи засѣданій Львовскаго Ставропигіального братства (1599—1650) // АрхЮЗР. Акты, относящіеся къ исторіи Львовскаго Ставропигіального братства. — К., 1904. — Ч. 1, т. 11. — С. 73—75, 76—77.
- АЛСБ 1612 — Протоколи засѣданій Львовскаго Ставропигіального братства (1599—1650) // АрхЮЗР. Акты, относящіеся къ исторіи Львовскаго Ставропигіального братства. — К., 1904. — Ч. 1, т. 11. — С. 75—76, 77—80.
- АЛСБ 1616 — Протоколи засѣданій Львовскаго Ставропигіального братства (1599—1650) // АрхЮЗР. Акты, относящіеся къ исторіи Львовскаго Ставропигіального братства. — К., 1904. — Ч. 1, т. 11. — С. 80—84.

- АЛСБ 1617 — Протоколи засѣданій Львовскаго Ставропигіального братства (1599—1650) // АрхЮЗР. Акты, относящіеся къ исторіи Львовскаго Ставропигіального братства. — К., 1904. — Ч. 1, т. 11. — С. 85—86.
- АЛСБ 1618 — Протоколи засѣданій Львовскаго Ставропигіального братства (1599—1650) // АрхЮЗР. Акты, относящіеся къ исторіи Львовскаго Ставропигіального братства. — К., 1904. — Ч. 1, т. 11. — С. 86.
- АЛСБ 1620 — Протоколи засѣданій Львовскаго Ставропигіального братства (1599 — 1650) // АрхЮЗР. Акты, относящіеся къ исторіи Львовскаго Ставропигіального братства. — К., 1904. — Ч. 1, т. 11. — С. 86—87.
- АЛСБ 1633 — Протоколи засѣданій Львовскаго Ставропигіального братства (1599—1650) // АрхЮЗР. Акты, относящіеся къ исторіи Львовскаго Ставропигіального братства. — К., 1904. — Ч. 1, т. 11. — С. 87—102.
- АЛСБ 1634 — Протоколи засѣданій Львовскаго Ставропигіального братства (1599—1650) // АрхЮЗР. Акты, относящіеся къ исторіи Львовскаго Ставропигіального братства. — К., 1904. — Ч. 1, т. 11. — С. 102—111.
- АЛСБ 1635 — Протоколи засѣданій Львовскаго Ставропигіального братства (1599—1650) // АрхЮЗР. Акты, относящіеся къ исторіи Львовскаго Ставропигіального братства. — К., 1904. — Ч. 1, т. 11. — С. 112—117.
- АЛСБ 1636 — Протоколи засѣданій Львовскаго Ставропигіального братства (1599—1650) // АрхЮЗР. Акты, относящіеся къ исторіи Львовскаго Ставропигіального братства. — К., 1904. — Ч. 1, т. 11. — С. 117—123, 124—126.
- АЛСБ 1637 — Протоколи засѣданій Львовскаго Ставропигіального братства (1599—1650) // АрхЮЗР. Акты, относящіеся къ исторіи Львовскаго Ставропигіального братства. — К., 1904. — Ч. 1, т. 11. — С. 123—124, 126—131.
- АЛСБ 1638 — Протоколи засѣданій Львовскаго Ставропигіального братства (1599—1650) // АрхЮЗР. Акты, относящіеся къ исторіи Львовскаго Ставропигіального братства. — Ч. 1, т. 11. — К., 1904. — С. 131—135.

- АЛСБ 1640 — Протоколи засѣданій Львовскаго Ставропигіального братства (1599—1650) // АрхЮЗР. Акты, относящіеся къ исторіи Львовскаго Ставропигіального братства. — К., 1904. — Ч. 1, т. 11. — С. 135—137.
- АЛСБ 1641 — Протоколи засѣданій Львовскаго Ставропигіального братства (1599—1650) // АрхЮЗР. Акты, относящіеся къ исторіи Львовскаго Ставропигіального братства. — К., 1904. — Ч. 1, т. 11. — С. 137—144.
- АЛСБ 1642 — Протоколи засѣданій Львовскаго Ставропигіального братства (1599 — 1650) // АрхЮЗР. Акты, относящіеся къ исторіи Львовскаго Ставропигіального братства. — К., 1904. — Ч. 1, т. 11. — С. 144—146.
- АЛСБ 1644 — Протоколи засѣданій Львовскаго Ставропигіального братства (1599—1650) // АрхЮЗР. Акты, относящіеся къ исторіи Львовскаго Ставропигіального братства. — К., 1904. — Ч. 1, т. 11. — С. 146—152.
- АЛСБ 1645 — Протоколи засѣданій Львовскаго Ставропигіального братства (1599—1650) // АрхЮЗР. Акты, относящіеся къ исторіи Львовскаго Ставропигіального братства. — К., 1904. — Ч. 1, т. 11. — С. 152—160.
- АЛСБ 1646 — Протоколи засѣданій Львовскаго Ставропигіального братства (1599—1650) // АрхЮЗР. Акты, относящіеся къ исторіи Львовскаго Ставропигіального братства. — К., 1904. — Ч. 1, т. 11. — С. 160—162.
- АЛСБ 1647 — Протоколи засѣданій Львовскаго Ставропигіального братства съ 1647—1677 // АрхЮЗР. Акты, относящіеся къ исторіи Львовскаго Ставропигіального братства. — К., 1904. — Ч. 1, т. 11. — С. 164—166.
- АЛСБ 1648 — Протоколи засѣданій Львовскаго Ставропигіального братства съ 1647—1677 // АрхЮЗР. Акты, относящіеся къ исторіи Львовскаго Ставропигіального братства. — К., 1904. — Ч. 1, т. 11. — С. 166—168.
- АЛСБ 1649 — Протоколи засѣданій Львовскаго Ставропигіального братства съ 1647—1677 // АрхЮЗР. Акты, относящіеся къ исторіи Львовскаго Ставропигіального братства. — К., 1904. — Ч. 1, т. 11. — С. 168—169.
- АЛСБ 1650 — Протоколи засѣданій Львовскаго Ставропигіального братства (1599—1650) // АрхЮЗР. Акты, относящіеся къ исторіи Львовскаго Ставропигіального братства. — К., 1904. — Ч. 1, т. 11. — С. 162—163.

- АЛСБа 1607 — Отдѣльная запись протоколовъ (1607— 610) // АрхЮЗР.
Акты, относящіеся къ исторіи Львовскаго Ставропигіального братства.
— К., 1904. — Ч. 1, т. 11. — С. 297—299.
- АЛСБа 1608 — Отдѣльная запись протоколовъ (1607—1610) // АрхЮЗР.
Акты, относящіеся къ исторіи Львовскаго Ставропигіального братства.
— К., 1904. — Ч. 1, т. 11. — С. 299—300, 301—302.
- АЛСБа 1609 — Отдѣльная запись протоколовъ (1607—1610) // АрхЮЗР.
Акты, относящіеся къ исторіи Львовскаго Ставропигіального братства.
— К., 1904. — Ч. 1, т. 11. — С. 300—301, 303—305.
- АЛСБб 1609 — Епистоля, которую Львовское Ставропигіальное братство
послало мѣщанамъ Новаго-Константинова // АрхЮЗР. Акты,
относящіеся къ исторіи Львовскаго Ставропигіального братства. — К.,
1904. — Ч. 1, т. 11. — С. 305—339.
- АЛСБ 1612—1616 — Приходо-расходныя книги и счета Львовскаго
Ставропигіального братства по церковно-братской кассѣ // АрхЮЗР.
Акты, относящіеся къ исторіи Львовскаго Ставропигіального
братства. — К., 1904. — Ч. 1, т. 11. — С. 340—341.
- АЛСБа 1612 — Приходо-расходныя книги и счета Львовскаго
Ставропигіального братства по церковно-братской кассѣ // АрхЮЗР.
Акты, относящіеся къ исторіи Львовскаго Ставропигіального
братства. — К., 1904. — Ч. 1, т. 11. — С. 341—342.
- АЛСБ 1613 — Приходо-расходныя книги и счета Львовскаго
Ставропигіального братства по церковно-братской кассѣ // АрхЮЗР.
Акты, относящіеся къ исторіи Львовскаго Ставропигіального
братства. — К., 1904. — Ч. 1, т. 11. — С. 342—343.
- АЛСБ 1614 — Приходо-расходныя книги и счета Львовскаго
Ставропигіального братства по церковно-братской кассѣ // АрхЮЗР.
Акты, относящіеся къ исторіи Львовскаго Ставропигіального
братства. — К., 1904. — Ч. 1, т. 11. — С. 343—344.

- АЛСБ 1615 — Приходо-расходныя книги и счета Львовскаго Ставропигіального братства по церковно-братской кассѣ // АрхЮЗР. Акты, относящіеся къ исторіи Львовскаго Ставропигіального братства. — К., 1904. — Ч. 1, т. 11. — С. 344—345.
- АЛСБа 1616 — Приходо-расходныя книги и счета Львовскаго Ставропигіального братства по церковно-братской кассѣ // АрхЮЗР. Акты, относящіеся къ исторіи Львовскаго Ставропигіального братства. — К., 1904. — Ч. 1, т. 11. — С. 345—350.
- АЛСБа 1635 — Приходо-расходныя книги и счета Львовскаго Ставропигіального братства по церковно-братской кассѣ // АрхЮЗР. Акты, относящіеся къ исторіи Львовскаго Ставропигіального братства. — К., 1904. — Ч. 1, т. 11. — С. 350—351.
- АЛСБа 1637 — Приходо-расходныя книги и счета Львовскаго Ставропигіального братства по церковно-братской кассѣ (1616—1633) // АрхЮЗР. Акты, относящіеся къ исторіи Львовскаго Ставропигіального братства. — К., 1904. — Ч. 1, т. 11. — С. 351—386.
- АРИМ 1600 — Актъ разграниченія имѣній Мозырскаго маршалка, Стефана Лозки, сель: Рожева и Раковичъ, отъ имѣній Кіевскаго хорунжого, Яна Бутовича, сель: Пукова, Батыева, Монастырища и Милечичъ // АрхЮЗР. Акты о заселеніи Юго-Западной Россіи. — К., 1886. — Ч. 7, т. 1. — С. 261—263.
- АСО — Акти села Одрехови. [Прикарпаття. Пам'ятки української ділової писемності XVI—XVII ст.]. / Упорядники І. М. Керницький, О. А. Купчинський. — К. : Наукова думка, 1970. — 260 с.
- АрхЮЗР — Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый комиссіею для разбора древнихъ актовъ, состоящей при Кіевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ Генераль-Губернаторѣ. — К., 1863. — Ч. 3, т. 1; 1872. — Ч. 1, т. 5; 1883. — Ч. 1, т. 6; 1886. — Ч. 7, т. 1; 1887. — Ч. 1, т. 7; 1904. — Ч. 1, т. 10; 1904. — Ч. 1, т. 11; 1909. — Ч. 8, т. 3.

- АУМ — Атлас української мови : у 3-х т. / Т. В. Назарова, І. Г. Матвіяс, І.О. Варченко та ін. — К. : Наукова думка, 1984. — Т. I. — 498 с.; Т. II. — 1988. — 520 с.; т. III. — 2001. — 267 с.
- Бер. 1627 — Лексикон словенороський Памви Беринди / підгот. тексту і вступ. ст. В. В. Німчука. — [Надрук. з вид. 1627 р. фотомех. способом]. — К. : Вид-во АН УРСР, 1961. — 272 с. — (Пам'ятки української мови XVI—XVII ст.) (Серія наукової літератури).
- БП 1601 — Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI—XVII в. — Арх ЮЗР. — К., 1909. — Т. 3, ч. 8. — С. 478—479.
- БПа 1601 — Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI — XVII в. — Арх ЮЗР. — К., 1909. — Т. 3, ч. 8. — С. 480—484.
- БПб 1601 — Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI—XVII в. — Арх ЮЗР. — К., 1909. — Т. 3, ч. 8. — С. 484—485.
- БП 1602 — Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI—XVII в. — Арх ЮЗР. — К., 1909. — Т. 3, ч. 8. — С. 485—490.
- БПа 1602 — Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI—XVII в. — Арх ЮЗР. — К., 1909. — Т. 3, ч. 8. — С. 490—491.
- БПб 1602 — Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI—XVII в. — Арх ЮЗР. — К., 1909. — Т. 3, ч. 8. — С. 492—493.
- БП 1604 — Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI—XVII в. — Арх ЮЗР. — К., 1909. — Т. 3, ч. 8. — С. 494—502.
- БПа 1604 — Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI—XVII в. — Арх ЮЗР. — К., 1909. — Т. 3, ч. 8. — С. 503—505.
- БПб 1604 — Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI—XVII в. — Арх ЮЗР. — К., 1909. — Т. 3, ч. 8. — С. 506—507.
- БП 1605 — Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI—XVII в. — Арх ЮЗР. — К., 1909. — Т. 3, ч. 8. — С. 507—517.

- БП 1606 — Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI—XVII в. — Арх ЮЗР. — К., 1909. — Т. 3, ч. 8. — С. 517—520.
- БПа 1606 — Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI—XVII в. — Арх ЮЗР. — К., 1909. — Т. 3, ч. 8. — С. 521—522.
- БПб 1606 — Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI—XVII в. — Арх ЮЗР. — К., 1909. — Т. 3, ч. 8. — С. 522—524.
- БП 1607 — Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI—XVII в. — Арх ЮЗР. — К., 1909. — Т. 3, ч. 8. — С. 524—525.
- БП 1610 — Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI—XVII в. — Арх ЮЗР. — К., 1909. — Т. 3, ч. 8. — С. 529—531.
- БП 1611 — Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI—XVII в. — Арх ЮЗР. — К., 1909. — Т. 3, ч. 8. — С. 531—533.
- БП 1612 — Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI—XVII в. — Арх ЮЗР. — К., 1909. — Т. 3, ч. 8. — С. 534.
- БП 1615 — Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI—XVII в. — Арх ЮЗР. — К., 1909. — Т. 3, ч. 8. — С. 542—544.
- БП 1616 — Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI—XVII в. — Арх ЮЗР. — К., 1909. — Т. 3, ч. 8. — С. 535—536.
- БПа 1616 — Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI—XVII в. — Арх ЮЗР. — К., 1909. — Т. 3, ч. 8. — С. 537.
- БПб 1616 — Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI—XVII в. — Арх ЮЗР. — К., 1909. — Т. 3, ч. 8. — С. 538—541.
- БП 1618 — Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI—XVII в. — Арх ЮЗР. — К., 1909. — Т. 3, ч. 8. — С. 544—545.
- БПа 1618 — Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI—XVII в. — Арх ЮЗР. — К., 1909. — Т. 3, ч. 8. — С. 546—547.

- БПб 1618 — Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI – XVII в. — Арх ЮЗР. — К., 1909. — Т. 3, ч. 8. — С. 548—550.
- БП 1619 — Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI—XVII в. — Арх ЮЗР. — К., 1909. — Т. 3, ч. 8. — С. 551.
- БПа 1619 — Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI—XVII в. — Арх ЮЗР. — К., 1909. — Т. 3, ч. 8. — С. 552.
- БПб 1619 — Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI—XVII в. — Арх ЮЗР. — К., 1909. — Т. 3, ч. 8. — С. 553.
- БПв 1619 — Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI—XVII в. — Арх ЮЗР. — К., 1909. — Т. 3, ч. 8. — С. 554.
- БПг 1619 — Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI—XVII в. — Арх ЮЗР. — К., 1909. — Т. 3, ч. 8. — С. 555—556.
- БПг 1619 — Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI—XVII в. — Арх ЮЗР. — К., 1909. — Т. 3, ч. 8. — С. 557—558.
- БПд 1619 — Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI—XVII в. — Арх ЮЗР. — К., 1909. — Т. 3, ч. 8. — С. 559—561.
- БПе 1619 — Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI—XVII в. — Арх ЮЗР. — К., 1909. — Т. 3, ч. 8. — С. 561—563.
- БПе 1619 — Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI—XVII в. — Арх ЮЗР. — К., 1909. — Т. 3, ч. 8. — С. 564—565.
- БП 1620 — Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI—XVII в. — Арх ЮЗР. — К., 1909. — Т. 3, ч. 8. — С. 566—569.
- БП 1621 — Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI—XVII в. — Арх ЮЗР. — К., 1909. — Т. 3, ч. 8. — С. 569—570.
- БПа 1621 — Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI—XVII в. — Арх ЮЗР. — К., 1909. — Т. 3, ч. 8. — С. 573—574.

- БП 1622 — Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI—XVII в. — Арх ЮЗР. — К., 1909. — Т. 3, ч. 8. — С. 574—577.
- БПа 1622 — Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI—XVII в. — Арх ЮЗР. — К., 1909. — Т. 3, ч. 8. — С. 577—579.
- БПб 1622 — Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI—XVII в. — Арх ЮЗР. — К., 1909. — Т. 3, ч. 8. — С. 579—580.
- БПв 1622 — Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI—XVII в. — Арх ЮЗР. — К., 1909. — Т. 3, ч. 8. — С. 581—582.
- БП 1631 — Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI—XVII в. — Арх ЮЗР. — К., 1909. — Т. 3, ч. 8. — С. 583—587.
- БП 1634 — Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI—XVII в. — Арх ЮЗР. — К., 1909. — Т. 3, ч. 8. — С. 588—589.
- БП 1638 — Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI—XVII в. — Арх ЮЗР. — К., 1909. — Т. 3, ч. 8. — С. 595—597.
- БПа 1638 — Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI—XVII в. — Арх ЮЗР. — К., 1909. — Т. 3, ч. 8. — С. 598—599.
- БП 1644 — Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI—XVII в. — Арх ЮЗР. — К., 1909. — Т. 3, ч. 8. — С. 599—602.
- БП 1646 — Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI—XVII в. — Арх ЮЗР. — К., 1909. — Т. 3, ч. 8. — С. 602—603.
- БП 1648 — Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI—XVII в. — Арх ЮЗР. — К., 1909. — Т. 3, ч. 8. — С. 603—612.
- БП 1649 — Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI—XVII в. — Арх ЮЗР. — К., 1909. — Т. 3, ч. 8. — С. 614—616.
- БПа 1649 — Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI—XVII в. — Арх ЮЗР. — К., 1909. — Т. 3, ч. 8. — С. 616—618.

- БПБ 1649 — Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XV—XVII в. — Арх ЮЗР. — К., 1909. — Т. 3, ч. 8. — С. 619—620.
- ВЛКБ 1616 — Вписной листъ Кіевскаго Братства // Памятники, изданные Кіевскою комиссією для разбора древнихъ актовъ. Отдѣль первый. Памятники Кіевскаго Богоявленскаго Братства. — Т. 2. — К., 1897. — С. 391—394.
- ВН 1611 — Возраженіе Немирича противъ жалобы Пани Пашкевичевой... // АрхЮЗР. Акты о козакахъ. (1500—1648). — К., 1863. — Ч. 3, т. 1. — С. 182—184.
- ВНа 1611 — Возраженіе Немирича противъ жалобы товарищей Пана Пашкевича... // АрхЮЗР. Акты о козакахъ. (1500—1648). — К., 1863. — Ч. 3, т. 1. — С. 185—187.
- ВО 1603 — Вопросы и отвѣты православному зъ папезникомъ 1603 года // Памятники полемической литературы въ Западной Руси. — Книга первая. — Петербургъ, 1878. — С. 5—41.
- Гарм. 1608 — Гармонія восточной церкви съ костелом Римскимъ 1608 года // Памятники полемической литературы въ Западной Руси. — Книга вторая. — Петербургъ, 1882. — С. 170—222.
- ГГБ 1602 — Благословенная грамота Гедеона Балабана, данная мѣщанамъ Краковскаго предмѣстья во Львовѣ при церкви Богоявленія на учрежденіе при ней братства // АрхЮЗР. Акты, относящіеся къ исторіи Галицко-русской православной церкви (1423—1714 г.г.). — К., 1904. — Ч. 1, т. 10. — С. 121—125.
- Гр. Уж. 1643 — «Граматыка словѣнскаѣ» І. Ужевича (Франція 1643). Переклад Паризького рукопису. — Київ : Наукова думка, 1970. — 114 с.
- ГЧЗ — Говірки Чорнобильської зони. Тексти. / Упорядники: Гриценко П.Ю., Прилипко Н.П., Малахівська О.А., Москаленко Л.А., Анісімова Л.Г. та ін. — К. : Довіра, 1996. — 358 с.

- Дар. 1608 — Дарственная запись Тимофея Высоцкого на угодья, данна имъ Львовскому Никольскому братству // АрхЮЗР. Акты, относящиеся къ исторіи Галицко-русской православной церкви (1423—1714 г.г.). — К., 1904. — Ч. 1, т. 10. — С. 131—134.
- Дар. 1615 — Дарственная запись Гальшки Гулевичевны, жены Мозырскаго маршалка Стефана Лозки, на принадлежащее ей въ Кіевѣ усадебное мѣсто для устройства на немъ православнаго монастыря, училища и страннопріимницы // Памятники, изданные Кіевскою комиссіею для разбора древнихъ актовъ. Отдѣлъ первый. Памятники Кіевского Богоявленскаго Братства. — Т. 2. — К., 1897. — С. 385—390.
- ДВ 1604 — Донесеніе вознаго объ освидѣтельствванні имъ ранъ на тѣлѣ мѣщанина Гапона Чернчевича, избитаго по распоряженію архимандрита Жидичинскаго // АрхЮЗР. Акты о церковно-религіозныхъ отношеніяхъ въ Юго-Западной Руси (1322—1648 г.г.). — К., 1883. — Ч. 1, т. 6. — С. 345.
- ДВ 1617 — Донесеніе вознаго о передачѣ Почаевскому архимандриту Петронію Гулевичу Воютинскому двухъ монастырей... // АрхЮЗР. Акты о церковно-религіозныхъ отношеніяхъ въ Юго-Западной Руси. (1322—1648 г.г.). — К., 1883. — Ч. 1, т. 6. — С. 448—449.
- ДЗ 1621 — Духовное завѣщаніе мѣщанина Луцкаго Самуила Васильевича Солтана... // АрхЮЗР. Акты о церковно-религіозныхъ отношеніяхъ въ Юго-Западной Руси. (1322—1648 г.г.) — К., 1883. — Ч. 1, т. 6. — С. 504—510.
- ЕСУМ — Етимологічний словник української мови : в 7-ми томах / Гол. ред. О.С. Мельничук. — К., 1982. — Т. 1: А — Г / Укл.: Р. В. Болдирев та ін. — 1982. — 632 с.
- ЕУ 1606 — Євангеліе учительное. Крилос, тип. Гедеона Балабана, 1606. — Інститут рукопису НБВ. Кір 4964 П. — С. 1—22 зв. — с. 416.
- ЕУ 1619 — Євангеліе учительное Транквилиона Ставровецкого, 1619. — Інститут рукопису НБВ. Кир. 4493. — С. 1—15 зв. — с. 180.

- ЄУ 1637 — Євангеліє учительное, 1637. — Кієв. — Інститут рукопису НБВ.
Кир. 25. — С. 1—54.
- ЖАА 1601 — Жалоба пановъ Андрея и Александра Загоровскихъ... // АрхЮЗР. Акты о церковно-религіозныхъ отношеніяхъ въ Юго-Западной Руси (1322—1648 гг.). — К., 1883. — Ч. 1, т. 6. — С. 311—313.
- ЖАК 1618 — Жалоба Пана Андрія Консиновского на Костюка Тышевича войтовича Слуцкаго, въ томъ, что онъ, собравъ сотню Козаковъ... // АрхЮЗР. Акты о козакахъ. (1500—1648). — К., 1863. — Ч. 3, т. 1. — С. 226—230.
- ЖВЗ 1618 — Жалоба Пана Войцеха Залесского на Пана Станислава Калиновского, Полковника Королевича Владислава и Козаковъ его, въ томъ что они на домъ его въ Селѣ Клетищахъ напали, слугу убили, самому ему нанесли побои... // АрхЮЗР. Акты о козакахъ. (1500—1648). — К., 1863. — Ч. 3, т. 1. — С. 221—225.
- ЖВТ 1618 — Жалоба Пановъ Василя и Теодора Тишей Быковскихъ на урядника своего... // АрхЮЗР. Акты о козакахъ. (1500—1648). — К., 1863. — Ч. 3, т. 1. — С. 210—212.
- ЖИТ 1600 — Жалоба пана Ивана Терлецкаго, родственника и бывшаго слуги епископа Кирилла Терлецкаго... // АрхЮЗР. Акты о церковно-религіозныхъ отношеніяхъ въ Юго-Западной Руси. (1322—1648 гг.). — К., 1883. — Ч. 1, т. 6. — С. 274—276.
- ЖКЛВ 1606 — Жалоба Князя Адама Вишневецкого, на Іосифа Лисовского и другихъ слугъ своихъ... // АрхЮЗР. Акты о козакахъ. (1500—1648). — К., 1863. — Ч. 3, т. 1. — С. 148—151.
- ЖКС 1613 — Жалоба Князя Соломерецкого на козаковъ Топежина, Шульжина и Старынского... // АрхЮЗР. Акты о козакахъ. (1500—1648). — К., 1863. — Ч. 3, т. 1. — С. 188—189.

- ЖМП 1611 — Жалоба Пани Маруши Пашкевичовой на Пана Стефана Немирича... // АрхЮЗР. Акты о козакахъ. (1500—1648). — К., 1863. — Ч. 3, т. 1. — С. 168—174.
- ЖОС 1618 — Жалоба Пана Остафея Стрибеля на мещанъ подданныхъ изъ мѣстечекъ: Фастова, Кодни, Лесчина, Котельни, Паволочи, Коростышнва, Брксилова, Ходоркова, Корнина, Радомышля и окрестныхъ сель... // АрхЮЗР. Акты о козакахъ. (1500—1648). — К., 1863. — Ч. 3, т. 1. — С. 213—220.
- ЖСК 1617 — Жалоба Скомороского на Козаковъ — Сербовъ Князя Острожкого... // АрхЮЗР. Акты о козакахъ. (1500—1648). — К., 1863. — Ч. 3, т. 1. — С. 203—205.
- ЖСН 1610 — Жалоба Стефана Немирича на Григорія Пашкевича... // АрхЮЗР. Акты о козакахъ. (1500—1648). — К., 1863. — Ч. 3, т. 1. — С. 154—162.
- ЖСЧ 1613 — Жалоба пана Севастьяна Черхавскаго отъ своего имени вмѣстѣ отъ шимени своеи невѣстки... // АрхЮЗР. Акты о церковно-религіозныхъ отношеніяхъ въ Юго-Западной Руси. (1322—1648 гг.). — К., 1883. — Ч. 1, т. 6. — С. 416—419.
- ЖТП 1611 — Жалоба товарищей Пашкевича на Стефана Немирича... // АрхЮЗР. Акты о козакахъ. (1500 — 1648). — К., 1863. — Ч. 3, т. 1. — С. 174—177.
- Зиз. 1596 — Граматика словенська [Текст] / Л. Зизаній ; підгот. факс. вид. та дослідження В. В. Німчук ; АН УРСР, Інститут мовознавства ім. О.О.Потебні. — Факс. вид. 1596 р. — К. : Наукова думка, 1980. — Паг. не зазнач.+ 55 с. додатку. — (Пам'ятки української мови).
- ЗМЛ 1607 — Зачапка мудрого латынника з глупым русином // Иван Вишенский Сочинения. — М. — Л. : АН СССР, 1955. — С. 170—205.
- ЗПМ 1628 — Собственноручныя записки Петра Могилы. Сказанія Петра Могилы о чудесныхъ и замѣчательныхъ явленіяхъ въ церкви православной // АрхЮЗР. Памятники литературной полеміки

- православныхъ южно-русцевъ съ латино-уніатами. — К., 1887. — Ч. 1, т. 7. — С. 49—52.
- ЗПМ 1629 — Собственноручныя записки Петра Могилы. Сказанія Петра Могилы о чудесныхъ и замѣчательныхъ явленіяхъ въ церкви православной // АрхЮЗР. Памятники литературной полеміки православныхъ южно-русцевъ съ латино-уніатами. — К., 1887. — Ч. 1, т. 7. — С. 52—60.
- Казаньє 1615 — Казаньє на Успеніє. — Ев'є, 1615. — Институт рукопису НБВ. Кир. 4479 п. — С. 27—50 зв.
- КЄ — Книга Єноха. Из полтавського рукопису ігумена Геннадія з поч. XVII в. // І. Франко Апокріфи і легенди з українських рукописів. Зібрав, упорядкував і пояснив д-р Ів. Франко. — т. 1. Апокріфи старозавітні. — Львів, 1896 — С. 39—63.
- ККПС 1600 — Книга Київського підкоморського суду (1584—644) / підгот. до друку: Г. В. Боряк, Т. Ю. Гирич ; відп. ред. В. В. Німчук. — К. : Наукова думка, 1991. — С. 124—162. — (Пам'ятки української мови) (Серія актових джерел).
- КС 1620 — Листъ короля Сигизмунда III... // Памятники, изданные Кіевскою комиссією для разбора древнихъ актовъ. Отдѣль первый. Памятники Луцкаго Крестовоздвиженскаго Братства. Изданіє второе, съ дополненіями. — Т. 1. — К., 1898. — С. 16—18.
- ЛБВ 1650 — Лист до белгородського воєводи Бориса Рєпніна-Оболєнського про врегулювання спірних питань... // Документи Богдана Хмельницького 1648—1657. — К. : Видавництво Академії наук УРСР, 1961. — С. 198—199.
- ЛБВ 1649 — Лист до вольновського воєводи Федора Арсеньєва про згоду татар...// Документи Богдана Хмельницького 1648—1657. — К. : Видавництво Академії наук УРСР, 1961. — С. 142—143.
- ЛДВ 1650 — Лист до Донського Війська з заявою про дружбу і з проханням припинити нападати на криських татар... // Документи Богдана

- Хмельницького 1648—1657. — К. : Видавництво Академії наук УРСР, 1961. — С. 162—163.
- ЛВД 1650 — Лист до війська Донського з проханням не нападати на кримських татар // Документи Богдана Хмельницького 1648—1657. — К. : Видавництво Академії наук УРСР, 1961. — С. 174—175.
- ЛЖВ 1648 — Лист до Олексія Михайловича з повідомленням про перемоги на Жовтій Воді та під Корсунем і про бажання Запорізького війська возз'єднатися з Росією // Документи Богдана Хмельницького 1648 — 1657. — К. : Видавництво Академії наук УРСР, 1961. — С. 48—49.
- ЛМ 1620 — Донесеніе вознаго о томъ, что Луцкіе мѣщане не послухались объявленнаго имъ отъ шимени старосты запрещенія... // Памятники изданные Кіевскою комиссією для разбора древнихъ актовъ. Отдѣль первый. Памятники Луцкаго Крестовоздвиженскаго Братства. Изданіе второе, съ дополненіями. — Т. 1. — Кієвъ, 1898. — С. 14—15.
- ЛОМ 1650 — Лист до Олексія Михайловича з висловленням дружнього ставлення українського народу до російського народу // Документи Богдана Хмельницького 1648—1657. — К. : Видавництво Академії наук УРСР, 1961. — С. 175.
- ЛПВ 1649 — Лист до путивльських воєвод Семена Прозоровського та Івана Ляпунова з повідомленням про наказ... // Документи Богдана Хмельницького 1648—1657. — К. : Видавництво Академії наук УРСР, 1961. — С. 135.
- ЛПВ 1650 — Лист до путивльського воєводи Семена Прозоровського про врегулювання торгових відносин // Документи Богдана Хмельницького 1648—1657. — К. : Видавництво Академії наук УРСР, 1961. — С. 176.
- ЛПП 1650 — Лист до Адама Киселя з повідомленням про наказ покарати порушників миру з Польщею // Документи Богдана Хмельницького 1648—1657. — К. : Видавництво Академії наук УРСР, 1961. — С. 168—169.

- ЛСВ 1648 — Лист до севського воєводи Зам'ятні Леонтьєва з висловленням дружнього ставлення до російського народу // Документи Богдана Хмельницького 1648—1657. — К. : Видавництво Академії наук УРСР, 1961. — С. 49—50.
- ЛСП 1650 — Лист до путивльського воєводи Семена Прозоровського про врегулювання торгових відносин // Документи Богдана Хмельницького 1648 — 1657. — К. : Видавництво Академії наук УРСР, 1961. — С. 203.
- ЛХВ 1648 — Лист до хотмизького воєводи Семена Болховського з повідомленням про перемогу над польським військом і з проханням подати допомогу у боротьбі проти польської шляхти // Документи Богдана Хмельницького 1648—1657. — К. : Видавництво Академії наук УРСР, 1961. — С. 54—55.
- ЛЯА 1650 — Лист до яничарського аги з проханням, щоб султан наказав кримському ханові допомогти Запорізькому Війську // Документи Богдана Хмельницького 1648—1657. — К. : Видавництво Академії наук УРСР, 1961. — С. 204—205.
- ЛЯК 1650 — Лист до Яна Казимира з вимогою, щоб польські комісари прибули... // Документи Богдана Хмельницького 1648—1657. — К. : Видавництво Академії наук УРСР, 1961. — С. 205—206.
- Наказ 1650 — Лист до кримського калгисалтана з повідомленням про наказ п'ятитисячному загону козаків...// Документи Богдана Хмельницького 1648—1657. — К. : Видавництво Академії наук УРСР, 1961. — С. 166—167.
- НЧП 1650 — Наказ чернігівському полковникові карати порушників миру з Польщею // Документи Богдана Хмельницького 1648—1657. — К. : Видавництво Академії наук УРСР, 1961. — С. 170.
- ПВС 1603 — Письмо Виленкаго священника Григорія Ждановича къ нѣкоторымъ членамъ православнаго братства Луцкаго // АрхЮЗР.

- Акты о церковно-религіозныхъ отношеніяхъ въ Юго-Западной Руси. (1322—1648 гг.). — К., 1883. — Ч. 1, т. 6. — С. 333—334.
- ПСН 1611 — Протестація Стефана Немирича противъ Якова Лемеша... // АрхЮЗР. Акты о козакахъ. (1500—1648). — К., 1863. — Ч. 3, т. 1. — С. 166—167.
- Пал. 3К — Палинодія или Книга Обороны. Сочиненіе Захаріи Копыстенскаго, 1621 года // Памятники полемической литературы въ Западной Руси. — Книга первая. — Петербургъ, 1878. — С. 313—326; 335—500.
- Перест. 1600 — 1605 — Пересторога // Акты, относящіеся къ исторіи Западной Россіи, собранные и изданные Археографическою комиссіею. — Томъ 4. — 1588 — 1632. — Санктпетербургъ. Въ типографіи Эдуарда Праца. — 1851. — С. 203—236.
- Письмо 1605 — Письмо Александра Ходкевича, воеводы Троцкаго къ Львовскому братству съ просьбою заступиться на судѣ пердѣ Львовскимъ владыкою за его слугу Василя Семеновича, у котораго Влахъ Лавриковичъ отнялъ жену и движимое имущество // АрхЮЗР. Акты, относящіеся къ исторіи Галицко-русской православной церкви (1423—1714 г.г.). — К., 1904. — Ч. 1, т. 10. — С. 126—127.
- Письмо 1620 — Письмо кн. Адама Корыбута Вишневецкаго въ Львовскому братству // АрхЮЗР. Акты, относящіеся къ исторіи Галицко-русской православной церкви (1423—1714 г.г.). — К., 1904. — Ч. 1, т. 10. — С. 139.
- Письмо 1649 — Письмо братства къ Кіевскому митрополиту Сильвестру съ просьбою похлопотать объ оставленіи королемъ братства при всѣхъ его привилегіяхъ, данныхъ ему сеймовыми конституціями // АрхЮЗР. Акты, относящіеся къ исторіи Галицко-русской православной церкви (1423—1714 г.г.). — К., 1904. — Ч. 1, т. 10. — С. 195—196.
- ПККВ 1643 — Підкоморська книга Київського воеводства 1643 р. // Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. : збірник актових документів.

- Пам'ятки української мови XVII ст. / [підгот. В. В. Німчук та ін.]. — К., 1981. — С. 220—267.
- Посл. ІВ — Неизданныя сочиненія и посланія Іоанна Вишенскаго, начала XVII стол. // АрхЮЗР. Памятники литературной полемики православныхъ южно-русцевъ съ латино-уніатами. — К., 1887. — Ч. 1, т. 7. — С. 19—48.
- Присяга 1609—1609, 1635 и 1640—1644 (?) гг. Присяга при вступленіи въ Львовское Ставропигіальное братство и обряды при вскрытія братскаго сундука // АрхЮЗР. Акты, относящіеся къ исторіи Галицко-русской православной церкви (1423—1714 г.г.). — К., 1904. — Ч. 1, т.10. — С. 135—136.
- Протестъ 1602 — Протестъ Станислава Кандыбы, писаря гродскаго Владимірскаго и слуги князя Константина Острожскаго, противъ пана Андрея Дахновича... // АрхЮЗР. Акты о церковно-религіозныхъ отношеніяхъ въ Юго-Западной Руси. (1322—1648 гг.). — К., 1883. — Ч. 1, т. 6. — С. 328—329.
- Протестъ 1605 — Протестъ п.Івана Шпаковскаго противъ занесенной на него со стороны бывшаго игумена Пересопницкаго монастыря... // АрхЮЗР. Акты о церковно-религіозныхъ отношеніяхъ въ Юго-Западной Руси. (1322—1648 гг.). — К., 1883. — Ч. 1, т. 6. — С. 365—367.
- Протестъ 1620 — Протестъ отъ имени Луцкаго епископа Евгенія Малинскаго противъ королевской грамоты... // АрхЮЗР. Акты о церковно-религіозныхъ отношеніяхъ въ Юго-Западной Руси. (1322—1648 гг.). — К., 1883. — Ч. 1, т. 6. — С. 479—480.
- Прошеніе 1605 — Прошеніе пана Охрема Грузевича ... // АрхЮЗР. Акты о козакахъ. (1500—1648). — К., 1863. — Ч. 3, т. 1. — С. 145—147.
- СВ 1611 — Сознаніе Возного о томъ, что дѣйствительно Пашкевичемъ и его товарищами убитъ одинъ изъ подданныхъ Немирича... // АрхЮЗР. Акты о козакахъ. (1500—1648). — К., 1863. — Ч. 3, т. 1. — С. 163—165.

- СВа 1611 — Сознаніе Возного о томъ, что онъ дѣйствительно видѣлъ раны... // АрхЮЗР. Акты о козакахъ. (1500—1648). — К., 1863. — Ч. 3, т. 1. — С. 178—181.
- Сл. БГ — Словник буковинських говірок / За заг. ред. Н.В. Гуйванюк. — Чернівці : Рута, 2005. — 688 с.
- Сл. — Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. : [у 28 вип. / редкол.: Д. Гринчишин (відп. ред.) та ін.]. — Львів : Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича, 1996. — Вип. 3. — с. 251; 1997. — Вип. 4 — с. 259; 1999. — Вип. 6. — с. 255; 2000. — Вип. 7. — с. 255; 2002. — Вип. 9. — с. 255; 2003. — Вип. 10. — с. 255.
- СМП — Из Слова св. Мефодія Патарського // І. Франко Апокріфи і легенди з українських рукописів. Зібрав, упорядкував і пояснив д-р Ів. Франко. — Т. 1. Апокріфи старозавітні. — Львів, 1896 — С. 26—28.
- См. 1619 — Грамматіки славенскаи правильное Свнтагма...[Текст] / М. Смотрицький; підгот. факс. вид. та дослідження В. В. Німчук; АН УРСР, Інститут мовознавства ім. О.О.Потебні. — Факс. вид. 1619 р. — К. : Наукова думка, 1979. — 492 с.
- ССМ — Словник староукраїнської мови XIV—XV ст. : у 2 т. / [редкол.: Л. Л. Гумецька (голова) та ін.]. — К. : Наук. думка, 1977. — Т. 1. — 631 с.; 1978. — Т. 2. — 592 с.
- ТД — Рукопис XVII в.о. Теодора з Дубівця // І. Франко Апокріфи і легенди з українських рукописів. Зібрав, упорядкував і пояснив д-р Ів. Франко. — Т. 1. Апокріфи старозавітні. — Львів, 1896. — С. 105—106, 126—127, 139—141, 254—255, 274—277, 303—305.
- УГМ 1648 — Універсал про недотокарність майна Густинського монастиря // Документи Богдана Хмельницького 1648—1657. — К. : Видавництво Академії наук УРСР, 1961. — С. 54.
- УГМ 1649 — Універсал про заборону робити шкоду Густинському монастирю в його млині в селі Валки // Документи Богдана

- Хмельницького 1648—1657. — К. : Видавництво Академії наук УРСР, 1961. — С. 144—145.
- УГМа 1648 — Універсал про підтвердження прав Густинського монастиря на його володіння і про заборону записувати в козаки монастирських підданих // Документи Богдана Хмельницького 1648—1657. — К. : Видавництво Академії наук УРСР, 1961. — С. 55—56.
- Універсал 1606 — Універсаль Гетмана Козацького Изаповича... // АрхЮЗР. Акты о козакахъ. (1500—1648). — К., 1863. — Ч. 3, т. 1. — С. 152—153.
- УМП 1649 — Універсал полковникам миргородському і прилуцькому про покарання козаків... // Документи Богдана Хмельницького 1648 — 1657. — К. : Видавництво Академії наук УРСР, 1961. — С. 107—108.
- УПМ 1650 — Універсал про «послушенство» міщан ... // Документи Богдана Хмельницького 1648 — 1657. — К. : Видавництво Академії наук УРСР, 1961. — С. 166.
- УПС 1648 — Універсал прилуцьким сотникові і отаманові про покарання учасників нападу на Густинського монастиря // Документи Богдана Хмельницького 1648—1657. — К. : Видавництво Академії наук УРСР, 1961. — С. 55—57.
- ЦАЛМ 1622 — Цеховые акты левобережной Малороссии (1622—1645 г.г.) // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. — К. : Типографія М. М. Фиха, 1901. — Кн. 15, № 4, отд. 3. — С. 202—203.
- ЦАЛМ 1633 — Цеховые акты левобережной Малороссии (1622—1645 г.г.) // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. — К. : Типографія М. М. Фиха, 1901. — Кн. 15, № 4, отд. 3. — С. 205—206.
- ЦАЛМ 1636 — Цеховые акты левобережной Малороссии (1622—1645 г.г.) // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. — К. : Типографія М. М. Фиха, 1901. — Кн. 15, № 4, отд. 3. — С. 207.

- ЦАЛМ 1637 — Цеховые акты левобережной Малороссии (1622 — 1645 г.г.) // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. — К. : Типографія М. М. Фиха, 1901. — Кн. 15, № 4, отд. 3. — С. 207—212.
- ЦАЛМ 1642 — Цеховые акты левобережной Малороссии (1622 — 1645 г.г.) // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. — К. : Типографія М. М. Фиха, 1901. — Кн. 15, № 4, отд. 3. — С. 212—213.
- ЦАЛМ 1643 — Цеховые акты левобережной Малороссии (1622 — 1645 г.г.) // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. — К. : Типографія М. М. Фиха, 1901. — Кн. 15, № 4, отд. 3. — С. 203—204.
- ЦАЛМ 1645 — Цеховые акты левобережной Малороссии (1622 — 1645 г.г.) // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. — К. : Типографія М. М. Фиха, 1901. — Кн. 15, № 4, отд. 3. — С. 213—214.